TARTALOM

Tanulmányok

Balázs Mihály
Javaslat Körmöczi János perének értelmezésére 159

Pál János
A kommunista hatalom szolgálatában. Sebe Ferenc lelkész és előadó-tanácsos ügynöki tevékenysége II. 214

Műhely

Kovács Sándor
Kozma Gergely és Körmöczi János meghiúsult nyomdaalapítási kísérlete . . .237

Varia

Rezi Elek
Ferencz József unitárius püspök és I. Ferenc József osztrák császár, apostoli magyar király találkozásai 258

Könyvszemle

Petneházi Gábor
Kees Teszelszky, *The Holy Crown and the Hungarian Estates. Constructing Early Modern Identity in the Kingdom of Hungary* (Refo500 Academic Studies 92). (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023) 271

Kivonatok 279

Balázs Mihály[1]

Javaslat Körmöczi János perének értelmezésére

Jól ismert, hogy Gál Kelemen 1931-ben megkerülhetetlenül fontos, a nagy püspök életműve iránt szélesebb körben is érdeklődést felkelteni és ébren tartani képes tanulmányt tett közzé.[2] A kollégium történetén már dolgozó tudós rendhagyó személyiségként méltatta Körmöczi Jánost, s részeletesen szólt a közte és püspökelődje, Lázár István, valamint fia, Lázár Samu guberniumi titkár közötti polémiáról. A tanulmányból világosan kiderül, hogy fő forrása Körmöczi magát védő és igazoló irata volt, amelyet az egyház kolozsvári levéltárában tanulmányozott, s amelyből időnként szó szerinti idézeteket is bemásolt közleményébe. Természetes tehát, hogy az életművet legintenzívebben kutató Csetri Elek és Hajós József is kísérletet tett a dokumentum kézbe vételére. Kísérleteik azonban az időközben a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára nevet felvevő intézmény anyagának a mostoha sorssal is magyarázható rendezetlensége miatt sem jártak sikerrel. Kézbe vették a dokumentumot a 2013-as Körmöczi-konferencia előkészítői is, ám a sok, még szinte érintetlen szöveg mellett erre nem jutott elég figyelem, egyedül Keserű Gizella[3] alább még említendő dolgozata idézett belőle egy hosszabb részletet. Azóta egyedül Kovács Sándor méltatta jelentőségének megfelelően, és közölte is néhány pontját.[4]

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.3.01

1 Balázs Mihály (1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa. Elérhetősége: rotonde9@gmail.com.

2 Gál Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádja alatt", *Keresztény Magvető* 63., 4–5. sz. (1931): 201–213.

3 Keserű Gizella, „Körmöczi János és a nonadorantista hagyomány", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 277.

4 Kovács Sándor, *Lapozgató Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 142–144.

A gazdag és sokszínű életmű további szövegeinek tanulmányozása során ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a leendő püspököt foglalkoztató teológiai és bölcseleti kérdések szinte mindegyike előjött ebben a polémiában, ezért nagyon termékenynek látszik szembesülni a fontos művek és témakörök itteni felbukkanásával. Mostani tanulmányunk tehát ebből, a függelékben teljes terjedelmében közölt szövegből (*Az ellenem sub a. b. c. d. e. f. feljegyzett vádpontokra reflexióim*)[5] indul ki, s az itteni reflexiókat igyekszik szembesíteni az életműnek azokkal a kéziratban maradt szövegeivel, amelyekről valószínűsíthető volt, hogy a legszorosabb összefüggésben állnak a Körmöczit ért vádaskodással. Természetesen ezek közlése is indokolt lenne, de a tanulmányokban megszokott kereteket szétfeszítené. Most tehát csak a legbeszédesebbnek vélt részletek idézésére vállalkozhatunk, azt remélve, hogy a megfelelő szakemberek összefogásával majd megvalósítható lesz egy, az életmű legfontosabb szövegeit közreadó kötet megjelentetése.

Az értelmezést elősegítette az is, hogy Molnár Lehel levéltáros hatékony közreműködésével hosszú lappangás után előkerült annak a latin nyelvű reverzálisnak a szövege is, amelyet Körmöczi a *Système de la nature* magyarra fordítását titokban másolgató és olvasgató diákokkal íratott alá. Mivel ez a dokumentum új fényt vet a Hajós József[6] által monografikus feldolgozásra méltatott fordító, Kiss Mihály személyére is, célszerűnek látszott, hogy ne csupán ezt közöljük, hanem egyéb, Hajós által kevés figyelemre méltatott forrás bevonásával javaslatot tegyünk a fordítás körülményeinek újragondolásra is.

A védekező irat sorrendjét követve először azzal találkozunk, hogy Lázár Samu 1812-ben egy régi és elrendezett ügyet vett elő, amikor feljelentésével az új püspökként működni kezdő Körmöczit megszólalásra késztette. A ránk maradt szövegből világosan kiderül, hogy az 1811-ben elhunyt Lázár István püspök és a kollégium rektoraként tevékenykedő majdani utód között folyamatosan feszült lehetett a viszony. Már a kortársak számára is beszédes volt, hogy míg az utóbbi az iskola súlyát bizonyosan megnövelő ötödik professzori állás megteremtésére akarta fordítani a beérkezett támogatás egy részét, a tudománynak bizonyosan kisebb szerepet tulajdonító előbbi az anyagi és infrastrukturális építkezés dolgában volt fáradságot nem ismerő.[7] Az eltérő koncepciók összeütközése során bi-

5 A kézirat Benczédi Gergely, *A kolozsvári unitárius kollégium tanárai* c. összeállításában található. Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.

6 Hajós József, *Kiss Mihály* (Bukarest: Állami Tudományos Könyvkiadó, 1953).

7 Lázár István tevékenységét tárgyszerűen mutatja egy fontos levele közlésével is: Kovács Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Inté-

zonyára odamondogattak egymásnak, az egyik hatalmaskodást emlegetett, míg a másikkal minden valószínűség szerint a tudás és oskolázottság túlzónak talált magasztalása mondatta ki a vallástalanság vádját. Körmöczi irata szerint ez a forduló még megbékéléssel zárult, ám – legalábbis az ő előadása szerint – Lázár püspök erősen elmarasztaló szavakkal reagált az általa elmondottakra, és így született meg a dokumentum *a*. pontjában összegezett vád arról, hogy az okos embernek egyszerre két vallása is lehet. Érdekesnek, s mi több nagyon életszerűnek tűnnek azok a nagyon ártatlannak látszó szituációk, amelyekben elhangzottak a Lázárt vádjai megfogalmazására késztetők, amelyek azonban – az előadottak szerint – a felek kölcsönös egymás megkövetése után el is enyésztek. Ez formálisan bizonyára így is történhetett, s nem kétséges, hogy nem vall nagy jellemre, hogy az ifjú Lázár ezeket jóval később nyilvánvalóan anyagi és presztízsokokból a világi hatóságok elé vitte. Másfelől azonban Körmöczi védekező irata roppant érdekes módon dokumentálja azokat a belső teológiai és bölcseleti feszültségeket, amelyek jelenléte nagyon egyedivé teszi az erdélyi unitárusok közösségét.

a. Az okos ember két vallásáról

Mint forrásunkban olvasható, az egyik esetben az volt a kiindulópont, hogy vannak-e a kortársaik között olyan erős hitű emberek, akik a 17. században Lengyelországból kivándorlókhoz hasonlóan inkább elhagynák hazájukat, mintsem megtagadnák hitüket. Ismeretes, hogy ez a téma a reformáció kibontakozása óta folyamatosan jelen volt Európában, és elsősorban a kisebbségben maradt olasz és francia protestánsok között jelent meg a túlélés egyik módozataként a nikodémizmus életprogramja, amely átmeneti jelleggel legalábbis morálisan is elfogadhatónak tekintette a Jézus követésére csupán éjszaka elszegődő zsidó főember (János 3,2) életreceptjének alkalmazását. A kérdésről különösen Kálvin keményen elítélő véleménye után bontakozott ki igen heves vita.[8] A most tárgyalt dokumentumban megszólalók közül a kanti belső tökéletesedés programját is ismerő Körmöczi hivatkozik ugyan Nikodémuszra, ám valójában ő már

zet, 2009), 138–139., 174–189. Újabb hasonló szellemű összefoglalás: Uő, *Lapozgató,* 137–140.

8 A nemzetközi szakirodalomba is jól bevezetnek az alábbi kötet tanulmányai: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Eténvi Nóra, Horn Ildikó (Budapest: L'Harmattan Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010) és Almási Gábor, *Reneszánsz és humanizmus* (Budapest: L'Harmattan Kossuth Klub, 2017), 143–235.

nem ebben a kontextusban nyilatkozik meg, hanem arról beszél, hogy egy okos embernek különbséget kell tennie a vallás külső formája és belső lényege, az ő megfogalmazásában „a status religiója és a szív religiója között". Mivel Gál Kelemen nyomán visszatérően elhangzik, hogy ilyen mondataiban a vallási érzületet kizárólagossá tevő Schleiermacher hatása érhető tetten,[9] föltétlenül hangsúlyozni kell, hogy nem erről van szó. Ezt egyébként maga Körmöczi is kizárja, hiszen itteni tömör megállapításai magyarázatában arra a prédikációjára hivatkozik, amely a peregrinációból hazatérő, matematikát és fizikát tanító tanár első megnyilatkozásaként hangzott el Kissároson 1799-ben. Ebben a sok vallás jelenlétének konstatálása után valóban azt szögezi le, hogy ennek oka „az emberi szív természetének nem esmérete, a szív theoriájának és törvényeinek nem tudása".[10] Az emberi szív törvényei azonban nem korlátozódnak az érzelemre, hanem felölelik „a józan okosságot" is, s a továbbiakban az iratunk ezen pontjában is szereplő köntös metafora használata éppen ebben az irányban mélyíti el mondandóját. A helyzet leírása során előbb hiányolja, hogy ritkaságszámba megy az olyan ember, „ki a mezítelen vallásnak, a keresztyén erkölcsi vallásnak valóságos pontjait, és nem a pontoknak köntöseit oltalmazná". A későbbiekből aztán kiderül, hogy ennek a keresztyén vallásnak legfeljebb „eredeti együgyű köntöse" lehetett hajdanán az, amelyet aztán sok darabra szakítottak, hogy aztán beöltöztessék a politika és a civilis filozófia köntöseibe, „amelyeket aztán folyamatosan ostromolnak és szaggatnak" a különböző felekezetekhez tartozók. Ezt a külső és a legmélyebb belső dolgok közötti különbségtételt szerette volna tehát egyetemessé tenni közösségében, s nyilvánvalóan csak nagyon leegyszerűsítő és polemikusan kihegyezett olvasat tudta ezt úgy értelmezni, hogy az okos embernek két vallással kell rendelkeznie.

Ezzel a hangoltsággal magyarázhatóan szóvá tette, ha valaki nem volt képes különbséget tenni a vallás belső lényege és a világban megmutatkozó külső formája, „köntöse" között. Erről tanúskodnak azok az *a.* pont befejező részében olvasható sorok, amelyekben Keserű Gizella minősítése szerint önkritikus tárgyszerűséggel – a Jézus imádandó voltát kötelező hitcikkellyé kinyilvánító dési complanatióra hivatkozva – inti szerénységre Lázár püspököt, aki nagy büszkén

9 Legutóbb: Gyenge Zoltán, „Vallástalan volt-e Körmöczi János? Körmöczi felfogása Schleiermacher filozófiájának tükrében", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 413–421.

10 Körmöczi János, *Az Istenség két leányinak a vallás és a józan okosságnak kölcsönös viaskodásai és győzedelmei*, Kolozsvár, 1800, C3r. A beszéd kéziratos előzményeiről és forrásairól Balázs Mihály, „Körmöczi a radikálisok és a kantiánusok között", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 477–486.

azt hangoztatta, hogy az unitarizmus az egyetlen olyan vallás, amelyben semmi észellenes dolog sincs. Mivel Keserű Gizella Kovács Sándor[11] eredményeire is építő dolgozata árnyalt, s a kronológiai nehézségek némelyikét sem titkoló képet rajzolt fel arról, hogy miképpen épült és gazdagodott Körmöczi egyháztörténeti tájékozódása a peregrinációja kezdetétől élete alkonyáig, ezt most nem részletezem. A kulcsmozzanatokat csupán tételszerűen megemlítve nagyon valószínűnek látszik, hogy a Kantnak és követőinek szentelt kezdeti tájékozódás fokozatosan egészült ki az antitrinitarizmus egyetemes történetére vonatkozó stúdiumokkal, Heinrich Eberhard Gottlob Paulus, Karl David Ilgen és Ludwig Thimotheus Spittler előadásai hallgatásával és műveik olvasásával. Bizonyosnak tekinthető viszont, hogy az erdélyi antitrinitarizmusnak egyedi jelleget adó nonadorantizmus kérdéskörére az ezt a hagyományt felkaroló angliai unitáriusokra Theophilus Lindsey és Edward Everson művei nyomán figyelt fel, akiknek szövegeit az általa alaposan tanulmányozott Jacob Gottlieb Planck nagy német vallástörténete bőségesen kivonatolta. Ezek a Dávid Ferenc és Fausto Sozzini között lezajlott nagy krisztológiai vitát alapos dokumentációra támaszkodva ismertették, és nem csináltak titkot abból, hogy az erdélyi unitárius érvelését tartották a rációval összhangban lévőnek, álláspontjukat pedig olyan nagy hatású egyháztörténészek és bölcselők, mint Gottfried Arnold, Johann Lorenz von Mosheim és Pierre Bayle is alátámasztották.[12] Kronológiai bizonytalanságot nem is Körmöczi külföldi töltekezésének időpontja okoz, hanem az, hogy a hazatérte után készült egyháztörténeti feljegyzései és egy nagyon fontos kéziratos munkája (*Christologia Veteris Testamenti*)[13] datálatlanok, s ezért nem tudjuk egészen pontosan, hogy milyen hazai szövegek ismeretében fogalmazta meg ezt a közösségét is önkritikára biztató nyilatkozatát. De talán fölösleges is ez az aggályoskodás, hiszen kevéssé valószínű, hogy az Erdélyben tevékenykedő nagy 16. századi külföldiek (Jacobus Palæologus, Christian Francken) műveinek ismeretéről vagy a Dávid Ferenc utáni, magyar nyelvű szövegeket ránk hagyó nonadorantisták (Bo-

11 Kovács Sándor, *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 24–27., 269.

12 Dávid Ferenc szellemi hagyatékának jelenlétéről a 17–18. századi Európában lásd Balázs Mihály anyaggyűjtését: *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XXVI. (Ungarländische Antitrinitarier IV. Dávid Ferenc)* Ed. by Mihály Balázs (Baden-Baden, 2008), (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCXXII.)

13 *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I–II, copile by Elemér Lakó (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1997). MsU 781/D.

gáti Fazakas Miklós, Karádi Pál) műveinek tanulmányozásáról tanúskodó megjegyzései mindegyikét az életmű késői időszakára kellene datálnunk.[14]

Éppen azért bátran tekinthetjük korszakos jelentőségűnek az eddig elmondottakat. Hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy Körmöczi olyan időszakban emlékezteti püspökét a Désen történtekre, amikor közösségében a teljes nonadorantista tradíciót vagy elhallgatták, vagy egyenesen ünnepelték annak kiiktatását. Ebben a szellemben készült el a Kénosi–Uzoni-féle, s majd a Kozmák tollán tovább írt nagy egyháztörténet is,[15] amely nem habozik Dávid Ferenc tevékenységének utolsó időszakát tévútnak minősíteni, s ez a nonadorantista radikalizmustól mentes krisztológiai alapvetés olvasható Szentábrahámi Lombard Mihály 1785-ben megjelent nagy dogmatikai összefoglalásában is, és akkor még nem is beszéltünk a Dávid Ferencet, továbbá megrontóit és követőit indulatosan elutasító alkalmi 17–18. századi megnyilvánulásokról.[16] A kényszerítő körülmények meglétét persze kár lenne tagadni, de még nagyobb hiba lenne elhallgatni, hogy Körmöczi időrendben is élén áll annak az átrendeződésnek, amelynek során közössége a 19. században napirendre tűzte a valóban racionálisabb, Dés előtt meghatározó jelentőségű, de a hivatalosság által föld alá szorítottan még

14 A felsoroltakról alapvető bibliográfiát is adva: Balázs Mihály, „Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században", in *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéhez,* A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 8. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 97–125. A század első évtizedeinek fejleményeiről új dokumentumok sorát adó áttekintés: Molnár Dávid, *„…az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége…" Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015).

15 Lásd erről a magyar fordítás első kötete előszavában általunk kiemelt részleteket: Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.* Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1. Fordította: Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 297–324.

16 Lásd ezekről Kovács Sándor dolgozatait: Kovács Sándor, „Dávid Ferenc az emlékezés és a felejtés határán", in *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században,* szerk. Száraz Orsolya, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 156–167. Uő, „Dávid Ferenc és a kerek kő. Mítosz vagy valóság", in *A recepta religiók évszázadai,* szerk. Kolumbán Vilmos József (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019), 53–62.

Dés után sokáig kitartani tudó nonadorantista hagyomány feleleventését, amelynek komoly szerepe lett a modern unitárius dogmatika kialakításában.

b. A vita feleleventéséről

A feljegyzés *b.* pontjával érdemben nem foglalkozhatunk, hiszen aligha dönthetjük el, hogy mi hangzott el pontosan 1812. augusztus 8-án vagy egy másik időpontban. Körmöczi elismeri ugyan, hogy ő hozta elő valamilyen módon a fiú előtt az apjával az *a.* pont témájában lezajlott vitát. Nem világos azonban, hogy Lázár püspök újbóli elmarasztalásának céljából történt-e ez, mint a fiú állítja, vagy éppen a békesség megteremtése volt a szándék. Ez az utórezgés viszont arról bizonyosan tanúskodik, hogy mindkét fél emlékezetében mély nyomot hagytak az *a.* pontból kihüvelyezhető események.

c. A Holbach-fordításról

Alaposabb vizsgálatot igényelnek viszont a *c.* pontban foglaltak. Az ellentétes állításoknak itt nagy tétje van, hiszen míg Lázár Samu azt állítja, hogy Körmöczi szétosztogatta tanítványai között az ateisták franciából magyarra fordított breviáriumának apja által később lefoglalt példányait, addig a vádlott azt igyekszik dokumentummal is igazolni, hogy éppen ellenkezőleg: szigorú, de emberséges fellépéssel ő vonta felelősségre a diákokat. Az állítások súlyának felméréséhez fontos látnunk, hogy itt valóban a francia felvilágosodás egyik legmerészebb művéről van szó, amely ugyan a francia akadémia akkorra már elhunyt titkárának (Mirabeau) álneve alatt jelent meg, de a *Système de la Nature* című mű valójában Holbach materialista szellemű szövegét tartalmazza, amelyet a magyar felvilágosodás hívei közül sokan olvastak, de Erdélyen kívül magyarra csak néhány részletét fordították le.[17] Az első részlet Bessenyei György *Holmi*jában[18] látta meg a napvilágot 1779-ben. Ez azt az igen híres, a szakirodalom szerint többek által Diderot-nak tulajdonított szövegrészt tartalmazta, amelyet az ateista ember imájaként emlegetnek. A szöveg ugyanis azt jeleníti meg, hogy miképpen beszélne Istenhez az a nem hívő ember, aki feltámadna, és feltámadása után szembesülnie kellene a Mindenhatóval. Az imának álcázott monológ beszélője egyfelől

17 Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 390–395.

18 „Bessenyei György összes művei", in Bíró Ferenc, kiad., *A holmi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 67–68., 119–121.

az Isten rejtőzködő voltára hivatkozna, másfelől viszont öntudatosan azt állítaná, hogy tévedése ellenére erényes élete így is feljogosítja az üdvözülésre. A másik fordításrészlet a mű utolsó fejezete, amelyet Csokonai *A természeti morál* címen magyarított.[19] A magyar költőnél az eredeti retorikai változatosságát is visszaadva, hol maga az értekező beszél, hol a természet szólal meg, másfelől hol az egyszerű halandókhoz, hol a gyermeklétre kárhoztatottakhoz fordulva, vagy éppen a természetet is hatékony fellépésre biztatva int a józan okosság javasolta természeti morál, az egyetlen értelmes vallás követésére. Csokonai szövege képes az üzenet sokrétűségét is szemléletesen közvetíteni, hiszen az erényes élet egyfelől az emberben belső nyugalmat keltő önértékként működik, ahol a jutalom legfeljebb az lesz, hogy halhatatlanként él tovább az emberi elmékben, másfelől viszont azt is részletezi, hogy az e tekintetben szinte istenként funkcionáló természet hogyan képes jutalmazni és büntetni.[20] Több tanulmány foglalkozott azzal is, hogy miképpen van jelen ez a radikális mű Martinovics Ignác életművében. Mátrai László egy, a szakirodalom szerint máig érvényes elemzésben mutatta ki, hogy az 1788-ban megjelent *Filozófiai emlékiratok* „híven, de nem szolgai módon követi" Holbach említett művének alapgondolatait.[21]

A kérdés körüljárása tehát megköveteli annak számbavételét is, hogy mit állapított meg a felvilágosodás radikális fejleményeivel foglalkozó szakirodalom a magyarországi eseményekkel összefüggően vagy attól függetlenül zajló erdélyi recepcióról. A dokumentumok hiánya, illetőleg a kutatói elfogultságok és előítéletek miatt ellentmondásokkal és megoldatlanságokkal is szembesülünk, de rögzíthetők szempontunkból biztosnak látszó pontok is.

Így biztosnak tekinthető, hogy 1796 őszével kezdődően 1797-ben a kolozsvári unitárius kollégium diákjai között eleven érdeklődés mutatkozott a franciaországi események és az ott napirendre került eszmék iránt. Ennek legfontosabb dokumentuma egy hajdan egy egységet képező, de később, talán 1815 táján két részre bontott kéziratos kolligátum, amelyet ma MsU 336/A–D és MsU 1655/1–30 jelzet alatt tart számon a gyűjtemény. A hajdani egységet képező kolligátum eleje lehetett a most másodikként említett egység, amely Kozma Gergely máso-

19 Borbély Szilárd, Debreceni Attila, Orosz Beáta, sajtó alá rendezte, *Csokonai Vitéz Mihály művei. Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 7–16., 126–130.

20 Erről a szakirodalomban legárnyaltabb értekezés: Debreczeni Attila, *Csokonai az újrakezdés költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1993), 177–182. (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Lítterarium, 1.)

21 Mátrai László, „Martinovics és d'Holbach", in *„Sorsotok előre nézzétek". A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok,* szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 289–306.

latában 30 rövid terjedelmű szöveget tartalmaz, közöttük valóban francia szerzőktől valókat (Rousseau-szövegrészlet MsU 1655/20., a francia nemzetgyűlésben elmondott beszédek, MsU 1655/19.) vagy az ottani eseményekre reagálókat (Batsányi János híres verse a franciaországi változásokra, *A fejedelem és a nép* című értekezés, *Erdély 1797-béli környülállására* írott vers MsU 1655/3). Ugyanez elmondható az MsU 336-os első három egységéről is, míg a negyedik Martinovics Ignác híres jakobinus kátéjának magyar fordítása. Az utóbbiról Jancsó Elemér[22] már régen kimutatta, hogy a fordítás nem azonos a Magyarországon terjesztettek egyikével sem, és a nyelvjárása is erdélyi szerzőre vall. Lakó Elemérnek a katalógusban olvasható megállapítása szerint ez a kolligátum Gedő József (1778–1855) kezével írott szövegeket tartalmaz, míg a másikat Kozma Gergely (1774–1849) másolta. Fontos tudni ugyanakkor, hogy mindkettőben vannak olyan későbbi megjegyzések, amelyek még a kódex egységes léte idején születtek.

Két jeles, az unitárius közvélekedésben mai napig nagy tisztelettel övezett személyről van tehát szó, akiknek életrajzát ezen a fórumon talán fölösleges is lenne részletezni. Csupán azt jegyezzük tehát meg, hogy a magát csak *Gedő polgár*ként megszólítani engedő férfiúról beszélünk, aki 1791-ben kezdte tanulmányait az unitárius kollégiumban, ahol 1793-tól Kozma Gergely felfogadott magántanárként is foglalkozott vele. Később a katolikus kolozsvári királyi líceumban jogot is tanult, de 1800-ban apja korai halála miatt átvette a birtokok irányítását, és megszakította tanulmányait. Aktív irodalmi szervező munkája később kapcsolatba hozta őt Kazinczyval és Döbrentei Gáborral. Az utókor megkülönböztetett tiszteletét közismerten azzal is kivívta, hogy tekintélyes könyv- és kéziratanyagot tartalmazó könyvtárát az unitárius egyházra hagyta.[23] Fontos megjegyeznünk, hogy ebben szerepelt *A természeti rendszer igaz értelme* kötet, vagyis a *Système de la Nature* Kiss Mihály által készített fordításának két kéz által készített másolata is, amelynek második része Hajós József megállapítása szerint bizonyosan 1824 után keletkezett. Hajós szerint Gedő és Kiss Mihály olyan közel élt

22 Jancsó Elemér, *Erdélyi jakobinusok* (Kolozsvár: Társadalomtudományi Intézet, 1947), 86. Lásd még Borbáth Károly, „A jakobinus káté kolozsvári másolójáról", *Korunk* 22., 2. sz. (1963): 259–261. *Történelmi szemle* 86., 2. sz. (1968): 388–422.

23 Buzogány Áron, „Homoród-Szent-Mártoni Gedő József életrajza", *Keresztény Magvető* 6., 1. sz. (1868): 81–92. Labádi Gergely, „Gedő József és az irodalom. Kiegészítések az életrajzhoz", *Keresztény Magvető* 108., 2–3. sz. (2002): 227–236. Uő, „Gedő József kéziratairól," *Irodalomtörténeti Közlemények* 117., 3. sz. (2019): 311–332. Szabó Miklós, „Gedő József magánkönyvtára", in *Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 109–116.

egymáshoz az 1816–1837 közötti időszakban Alsószentmihályfalván, illetőleg Szentmihályfalván, hogy bizonyosan kapcsolat is volt közöttük, hiszen világnézetük és politikai meggyőződésük is közös volt. Ez persze évtizedeken át tartó állandóságot feltételezne, ami, mint látni fogjuk, egyáltalán nem bizonyos.[24]

A másik személyiség Kozma Gergely, az unitáriusok híres egyháztörténetének 18. századi részét megíró Kozma Mihály fia volt, aki az 1790-es években tanult az unitárius kollégiumban. 1797 végén hagyta el Kolozsvárt és kezdte meg lelkészi szolgálatát Szentgericén. Irodalmi ambíciókat is tápláló, ugyanakkor igen művelt, sok nyelven (görög, latin, francia, német) olvasó lelkészként élte le élete nagy részét vidéken, Szentgericén. Most itt nem tárgyalható nyomtatásban is megjelent szépirodalmi műveinek zöme fordítás, de drámafordításai egy részét elő is adták. Szerepet vállalt az erdélyi irodalmi élet szervezésében. Kapcsolatban volt Kazinczyval, de Csokonai is tudott róla.[25]

Nagyon ambiciózus emberek munkája tehát az imént leírt kolligátum, követőikről azonban nem tudunk, és így túlzásnak tűnik polgári demokratikus eszmények szolgálatában álló, sokakat megmozgató, kiterjedt jakobinus szervezkedési kísérletről beszélni. Trócsányi Zsolt[26] erre nagyon meggyőzően figyelmeztetett, ám Szabó Miklós[27] kitartott az ilyen elképzelés mellett, jóllehet éppen ő közölte a fenti franciás kéziratokból azokat a részleteket, amelyek arról tanúskodnak, hogy később már szükségesnek tartották, hogy önkritikus nyilatkozatot illesszenek a szövegek mellé. Így Kozma később a káté végén a következőt nyilatkozza: „… 1796-ban irtam tanuló koromban NB. jobb lett volna e helyett a dogmatikai theológiának compendiumát írnom le, s most hasznát venném, vagy a szép görög nyelvet tanulnom, de akkor nevetséget űztem káromra, akkor azt véltem, hogy nincs érdemesebb dolog, mint lázadó írásokat olvasni, s pár dogmákat bévenni. O delicia juventutis, mea culpa, mea maxima culpa."[28] Árnyaltabb, de azért ezzel rokonítható megnyilatkozások maradtak ránk Gedő Józseftől. Az

24 Hajós József, szerk., *Kiss Mihály* (Kolozsvár: Művelt Nép Könyvkiadó, é. n.).

25 Kozma Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849). Életrajz, irodalmi, történeti adalékokkal", *Keresztény Magvető* 11., 1. sz. (1876): 15–61. Megjelent önálló kiadványként is a Keresztény Magvető Füzetei sorozatban.

26 Trócsányi Zsolt, „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez", *Történelmi Szemle* 8., 1. sz. (1965): 1–13.

27 Szabó Miklós, *Művelődés és gazdálkodás a korai újkorban* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 89–116. Több, a témában megjelent magyar és korábban emellett románul is közölt tanulmányának újraközlése. Szabó, *i. m.*, 94.

28 Idézi Szabó Miklós, „Kétszáz éves az erdélyi jakobinus szervezkedési kísérlet", in Uő, *Művelődés és gazdálkodás*, 94.

egyik datálatlan, de nem sokkal későbbinek látszóban azt olvassuk, hogy „1796-ban írtam pro raritate."[29] Egy jóval későbbi, 1835. december 1-jén fiának írottban higgadt tárgyszerűséggel emlékezik ifjú korára: „A theologia nem fért a nyakamba, szerettem abból, s professzorából csúfot űzni – mire találmányos elmém nem kevéssé segített, s barátaim tapsai megerősítettek – ellenben respublicai, vagyis jobban jakubinusi ideákat beszédjeim, s daljaim által kíméletlenül terjesztgetni legszentebb hivattatásomnak tartottam."[30] Az események után nem sokkal azonban a radikális múlt kitörlésének Kozma Gergelyéhez hasonló igyekezetét dokumentálhatjuk. 1804. október 4-én ugyanis a következő levelet írja a korábbi másik lázadónak, Kozma Gergelynek: „Megvallom barátom, volt olyan idő, melyben tüzes indulatomtól elragadtatva, s az irreligiositásban kedvem telve elragadtatással a szívemben olvastam azon nyomorult tudományokat, melyek az isten létét, a lélek halhatatlanságát, a religiónak ezen főoszlopait, s a józan ember belső nyugalmának ezen szerzőit el akarták tépni. Hála a mennyei szent gondviselésnek, mennyire kitértem ezen elcsábíttatásomból!…Te értesz engem, mert Reimart olvasod, s fordítod. Olvass Kantot is, s jobban fogsz érteni."[31]

Ha igaza lenne a roppant tájékozott Gál Kelemennek,[32] nem beszélhetnénk együttes mozgásról, hiszen ő arra gondolt, s ebben követte őt újabban Gyenge Zoltán[33] is, hogy az idézet befejező részében Hermann Samuel Reimarus (1694–1708) híres művéről van szó, vagyis azokról a radikális értekezésekről, amelyek a szerző életében csak nagyon szűk közegben voltak ismertek, s amelyeket Lessing 1774–1777 között *Fragmente eines Ungenannten* címmel tett közzé. Hogy Gál Kelemen biztosan erre gondolt, azt tanulmánya későbbi sorai igazolják, hiszen azt olvassuk, hogy „a wolfenbütteli névtelennek ez írása a legélesebb támadásokat tartalmazta a kereszténység ellen, s bírálta az ész száműzését a templomi szószékről, tagadta a kinyilatkoztatást, a Jézus feltámadásáról szóló elbeszélés valóságát, s mi tűrés-tagadás, nagyon tiszteletlen hangon beszélt Jézusról, tanítványairól és céljairól".[34] Ráadásul néhány bekezdéssel később az erdélyi unitáriusok teljesítményét méltatva elismeréssel regisztrálja, hogy „Kozma Gergely

29 Kozma Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849)", 56.

30 Labádi Gergely, „Gedő József kézirataiból", *Irodalomtörténeti Közlemények* 117., 3. sz. (2019), 312, illetve Kozma Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849)", 44.

31 Kozma Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849)", 58.

32 Gál Kelemen, „A felvilágosodásról", *Keresztény Magvető* 67., 4–5. sz. (1935): 175–191.

33 Gyenge Zoltán, „Vallástalan volt-e Körmöczi János? Körmöczi felfogása Schleiermacher filozófiájának tükrében", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 413–421.

34 Gál Kelemen, „A felvilágosodásról", 189.

Reimarus természeti vallását fordítja". Ez tehát azt jelentené, hogy Kozma fordítója lett volna annak az értekezésnek, amely az előítéletek és a félelem kikapcsolásával a józan észnek minden korábbinál nagyobb szerepet kívánt juttatni a valláshoz való közelítésben. Ez magában foglalta az ótestamentumi történetek hitelességének megkérdőjelezését, a kinyilatkoztatás szükségességének újszerű, ismeretelméleti alapon történő kiiktatását, valamint Jézus céljának, tanítványai történetének, az evangéliumok üzenetének a feltámadást is negligáló felfogását.[35] Gál megjegyzésének is szerepe lehetett abban, hogy többen is keresték ezt a fordítást, hiszen egészen konkrét információk maradtak fenn arról, hogy Kozma Gergely 1804–1808 között fő foglalatosságának ezt a fordítói munkát tekintette, és 1808-ra bizonyosan el is készült vele, mert ekkor már a példányszámról tárgyalt Landererrel, aki a cenzúra igenlésére várt, amely feltehetően nem érkezett meg.[36] Másfelől a szerző arról ír egyik levelében, hogy három másolatot is készített, mivel mintegy be akarta gyűjteni tanácsadói elvárásait a helyesírást illetően. Tanácsadókban nem volt hiány, s ebben élen járt Gedő, aki nem csupán a sietségtől óvta, hanem azt is elmondta, hogy kivel kell tárgyalnia nyelvi és bölcseleti kérdésekről, és maga a fordító is igyekezett beszerezni német és magyar kiegészítő olvasmányokat. Gedő hosszú listát is összeállított azokból a magyar nyelvű, a természet történetét is taglaló írásokból, amelyek állandó forgatása, a megfelelő magyar szakkifejezések megtalálása nélkül a fordítást szerinte nem lehet sikerre vinni. Nagyon hálásak lehetünk neki ezért, hiszen ebből egyértelműen megállapítható, hogy Kozma *nem* a hírhedt fragmentumokon dolgozott, hanem Reimarusnak egy 1754-ben megjelent *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* című ifjúkori írásán. Természetesen ezzel a művel is foglalkozott a német kutatás, helyét azonban nem a merészen radikális írások között jelölte ki, hanem a nagyon gazdag és színes, retorikai-poétikai szempontból is figyelemre méltó műveket életre keltő fizikoteológiai törekvések irodalmában.

Mivel ennek az irányzatnak kora újkori kialakulásáról és hazai megjelenéséről nem régen egy alapos monográfia látott napvilágot,[37] ezt nem részletezem. Csupán annyit jegyzek meg, hogy az így létrejött művek legfőbb célja az volt,

35 Magyar nyelven hozzáférhető ismertetésük: Utasi Krisztina, *Ész és kinyilatkoztatás között. A Lessing–Goeze-vita esztétikatörténeti jelentőségéről* (Budapest: L'Harmattan, 2009), 63–82.

36 Mindezt és a korábbiakat is részletesen dokumentálja Kozma Ferenc fent említett dolgozata.

37 Imre Mihály, *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai* (Budapest: Reciti, 2024), (Irodalomtörténeti füzetek 189.)

hogy a Biblia, a *theologia revelata* mellett a természet könyve (*theologia naturalis*) alapján igazolják a gondviselő Isten folyamatos jelenlétét a világegyetemben. Reimar hatalmas terjedelmű műve ennek a kiadványtípusnak enciklopédikus igénnyel fellépő, s ugyanakkor erősen polemikus hangoltságú változatát képviselte. Ez utóbbi különösen erősen van jelen a könyv célját körvonalazó előszóban, valamint halála után a fia által gondozott későbbi kiadásokba fölvett előzetes megjegyzésben (*Vorbericht des Herausgebers*). A bevezető egyetemes bajként írja le a minden vallás és erény kiteljesedését jelentő bölcs megismerés hiányát. Mindez azért következett be, mert a vallás tanait a hit tartományába sorolták, márpedig a puszta hitre alapozott vallás összeomlik a tudás védőbástyája nélkül. Ennek következtében a vallás sikamlós történetek, babonák, az embert Istentől elijesztő rémségek tárháza lesz, s mindez az emberek többségében tanácstalanságot, belső nyugtalanságot okoz. Másfelől sokan minden áron feltűnni akarván viccelődnek ezeken, megint mások mesterséges okoskodásokkal és bölcselkedésekkel vigasztalják magukat. Az egy-egy nagy világbölcsesség alapján készült száraz metafizikai bizonygatások is csak azt eredményezik, hogy az emberek belebonyolódnak tépelődő gondolataik szövevényébe. Ez kényszeríti arra, hogy írásban is megfogalmazza azokat az alapelveket, amelyekben megnyugvást talált valahányszor a vallás alapigazságait kereste. Főleg francia nyelven ugyanis tömegével jelennek meg olyan művek, amelyek nem csupán a kereszténységet, hanem a természetben is megnyilatkozó isteni jelenlétet is tagadják. A természetes vallásnak a kereszténységbe beépült igazságai, Isten léte, a teremtés, a gondviselés, a lélek halhatatlansága is a végletes szabadgondolkodás áldozatai lettek. Mi lehetne ugyanakkor emberibb és a kereszténység számára előnyösebb, mint az, hogy Istennek minden emberhez eljuttatott adományát, a józan észt alkotója megismerésére fordítja, akinek jelenléte a megfelelő felkészültséggel vizsgálódó számára az univerzum teljességében megragadható.

Egyszerűbben fogalmaz, de ugyanezt mondja az a *Vorbericht*, amely tehát csak a szerző halála utáni kiadásokban olvasható, és amelyben a szerző fia jelöli ki a középutat a rajongó képzelődések (*schwärmerische Einbildungen*) és az ész olyan használata között, amely mindent kétségbe von, és az alapigazságokat sem fogadja el. Ennek dokumentumaként idézi David Hume természetes vallásról írott művének azokat a helyeit, amelyekből szerinte az derül ki, hogy az alapigazságokat csak agyafúrt okoskodásokkal lehet kétségbe vonni. Elrettentő példaként La Mettrie-t említi, akiről szellemes frivolsággal azt is elmondja, hogy bizonyosan azért ment ki az emberiség szerencséjére a divatból, mert annak idején nem tiltották be. A 650 oldalas műben ezt követően tíz értekezés is olvasható az emberek és az állatok eredetével foglalkozóval kezdődően az Istenről, a világban

való jelenlétéről, a gondviselésről. Ezt követik a lélek halhatatlanságát, illetve a vallás nélkülözhetetlen voltát kifejtők (*X. Von der Seelen Unsterblichkeit und den Vorteilen der Religion*). Kifejezetten polemikus hangvételű, de nagy tudományos apparátussal elkészült értekezések ezek, roppant eruditus dokumentumai egy középutas álláspontból lefolytatott kétfrontos küzdelemnek.

Mivel Imre Mihály monográfiája azt is dokumentálja, hogy a műből még ma is vannak példányok több református gyűjteményben, bizonyosra vehetjük, hogy nem kevés magyarországi és erdélyi olvasója lehetett. Számunkra azonban a kiemelkedően fontos monográfia Sófalvi Józseffel (1745–1794) foglalkozó fejezete a leginkább elgondolkodtató. Ez jól megválasztott idézetekkel nem csupán azt demonstrálja, hogy az 1783-tól Kolozsvárott a református kollégiumban tanító teológiai tanár, Johann Georg Sulzer szövegei alapján készült fordítása (*A természet szépségéről való beszélgetések* – 1778) a fizikoteológiai irodalom talán legszebb, s egyben a legkevésbé didaktikus hazai kiadványa, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy ő tervbe vette Reimarus imént tárgyalt művének lefordítását is. Ezt a helyet talán érdemes nekünk is idéznünk: „A természeti vallásnak fővebb ágazatai, mellyeket elmélkedésekbe foglalva előadott S. Reimarus… Az mellynek rövid summáját egy két szóval ide leírni talán nem lészen az olvasónak unalmára, amíg kedves nemzetemet az egész drága munkának született nyelvünkön való olvasásával gyönyörködtetni szerencsém lehetne."[38]

Ennek a fordításnak az elkészültéről nincsenek adataink, s így talán azt sem zárhatjuk ki, hogy a nyitott szemléletű református teológiai tanár tervét egy unitárius fiatalember valósította meg, s lehetséges, hogy a felekezetek közötti együttműködés egy szép dokumentumától fosztott meg bennünket Kozma kéziratának fentebb ecsetelt elkallódása. Mostani gondolatmenetünkben a legfontosabb persze az, hogy a Gedő tanácsait is kikérő, vele folytonosan konzultáló Kozma Gergely 1804 tájától szépirodalmi vállalásai mellett bölcselőként Reimarus fiatalkori művének magyarításával is igyekezett feledtetni saját korábbi radikalizmusát. Ez a páros tehát semmiképpen sem lehetett az éppen ebben az időszakban kibontakozó radikális filozofálás ihletője, s ez erős érv az ilyen tendenciák folytonosságát valló elképzelések ellenében. Az pedig végképp nagy nehézségekbe ütközik, hogy Körmöczi Jánost tekintsük az ilyen tendenciákat összekötő személyiségnek.

A radikális nézetek folytonosságát hangsúlyozók tehát figyelmen kívül hagyják, hogy Körmöczinek nem társadalmi-politikai, hanem bölcseleti-teoló-

[38] Johann Georg Sulzer, *A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések* (Kolozsvár: a Református Kollégium betűivel, 1776), 22. (Magyarra fordította Sófalvi József.) Idézi Imre Mihály, *A fizikoteologizmus*, 161.

giai programja volt, s a hazaérkezése után hamar a legkedvesebbé váló tanár így lett tévesen a jakobinus káté olvasója, aki tehát politikailag merész kéziratait is diákjai rendelkezésére bocsátotta. A legmesszebbre e tekintetben Hajós József ment,[39] ami részben talán magyarázható az 1953-as keményen diktáló korszellemmel, de nem mentes ettől Szabó Miklós sem, aki elfeledkezik arról is, hogy a jakobinus hangoltságú fiatalok saját nyilatkozataik szerint is már 1796-ban intenzíven foglalkoztak az ilyen szövegekkel, jóllehet közleménye másik helyén helyesen írja le: Körmöczi 1797 késő őszén érkezett vissza peregrinációjáról. A fentieken kívül azt a gyakorlati mozzanatot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Körmöczi levelezésének tanúsága szerint rendkívül intenzíven foglalkoztatták a tanári munka megkezdésének teendői, s ez a felkészülésnek nyilvánvalóan a matematika és fizika színvonalas oktatásának megszervezésére koncentrált.

Ebben az összefüggésben is roppant fontos, hogy nem csupán Körmöczi védekező iratát tarthatjuk kezünkben, hanem annak a datált reverzálisnak a másolatát is, amelyet aláíratott a Holbach-magyarításról másolatot készítő tógás diákokkal. Furcsa módon a legnagyobb gazdagodást nem is e dokumentum tartalma jelenti, hiszen e tekintetben szinte csak konstatálnunk kell, hogy a püspök 1812-es védekező irata igazat mond. Pontosabban egészen bizonyosan igazat mond arról, ami 1804–1805 táján történt: Körmöczi rektor tehát a reverzális által is megerősített módon észrevette, hogy a tógás diákok egy csoportja másolattal rendelkezik a *Système de la nature* magyar fordításáról, elkobozta az előkerített kéziratokat, majd felelősségre vonta tulajdonosaikat. Elfogadta ugyanakkor azt a védekezést, hogy az újdonság iránti vágy vezette őket, majd úgy döntött, hogy kérésüknek eleget téve másfél esztendeig titokban tartja a történteket. Összhangban van mindez azzal a forrással is, amelyet Csetri Elek még kézbe vehetett. Ő ugyanis még tanulmányozhatta a fordításnak azt a kötetét is, amelyet Körmöczi minden valószínűség szerint az elkobzás után magánál tartott, s amelynek elején Csetri szerint a következő volt olvasható: *Corpus delicti de Anno 1805. 15-a Junii. Vide super reversales togarum. Sigillis et subscriptionis suis munitas*. A feljegyzés megerősíti tehát az időpontot és a körülményeket, ám másfelől nagyon sajnálatos veszteség, hogy eltűntek a szemünk elől a kéziratban olvasható esetleges további megjegyzések.

Vannak viszont további forrásaink, amelyeket a híressé vált történet eddigi értelmezői nem vettek figyelembe. Az egyik a Lakó Elemér katalógusában egészen szokatlan szűkszavúsággal *Jegyzetek* címmel számontartott Körmöczi kézirat, amelyről azonban a 2013-as konferencia előkészületei során részletes leírás

39 Hajós, *Kiss Mihály*, 5–6., 14–15.

készült, sőt a benne található szövegek egy részének átiratát megkapták a konferencia résztvevői, s többen hasznosították is dolgozatukban. Ebben Kant és kantiánus szövegek társaságában cím nélkül szerepel egy magyar és latin nyelvű, de német szavakat tartalmazó fordításrészlet, a *Système de la nature* előszavának, illetve első fejezetének magyarítása. A terjedelmes Kant, Ludwig Heinrich Jakob, Christian Flügge fordításokat is tartalmazó kötetet még minden valószínűség szerint Németországban nyitotta meg, de bizonyíthatóan később, hazatérte után is kerültek bele szövegek.[40]

Nem kizárt ugyanakkor, hogy bár peregrinációja során ugyan megismerte a *Système de la nature* kötetét, s alább még tárgyalandó részeleteket le is fordított belőle, tartós használatú beszerzésére viszont később került sor. Több jel mutat ugyanis arra, hogy egyes a peregrinációja során megismert merész szöveget, nem közvetlenül hazatérésekor, hanem később, biztonságosabbnak tartott módon szerezett be. Ez egyértelműen kiderül a közte és Augusztinovics Pál, az unitárius egyház bécsi ágense közötti levélváltásból, amelynek néhány fontos darabjáról Csetri Elek egy majdani publikálás reményében átiratokat készített. Ezt az anyagot felhasználta Erdődi Alexandra disszertációja, illetőleg annak tanulmányként is megjelent részlete. Itt olvashatunk arról, hogy bizonyos könyveket Bécsben hagyott, egy 1801. január 16-én Bécsben keltezett levélben pedig Augusztinovics megírja, hogy a barátja által kért könyvekből mit sikerült beszereznie és elküldenie. Beszerzéseiről számot adva többnyire csupán a szerzőt, vagy a mű rövidített címét adja meg, s a felsoroltak között több olyan merész kiadvány is szerepel, amellyel intenzíven foglalkozott a későbbiekben. Ilyen módon szerepel a felsorolásban Mirabeau is. Bár Erdődi Alexandra nem zárta ki, hogy arról a Honoré-Gabriel Riqueti de Mirabeau-ról van szó, aki részt vett az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatá*nak megfogalmazásában, a disszertáció opponensei, s minden megkérdezett további szakértő úgy vélekedett, hogy ez kevésbé valószínű, hiszen, mint mondottuk, Franciaországtól távol Mirabeau-ként kizárólag Holbach híres művét emlegették a kortársak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy a peregrinációja során megismert, s legalább részben már fel is dolgozott hírhedett mű egy példányával 1801 tájától már Kolozsvárott is rendelkezett, s ez elfogadhatóvá tenné Csetri Eleknek azt az állítását, hogy a mű magyar fordítását elkészítő Kiss Mihály tőle kapta meg a nyomtatványt.

A választ erre a kérdésre bizonyosan megkönnyíti majd, ha ebből a szempontból is alapos vizsgálat alá vesszük Kiss Mihály fordításának ránk maradt pél-

[40] MsU 1282. Leírása, Balázs Mihály, *Körmöczi a radikálisok és kantiánusok között*, 470–473.

dányait. Ez ebben a dolgozatban nem történhet meg, azt azonban már Hajós kiadványa alapján is meg tudtuk állapítani, hogy Kiss Mihály szövege egyáltalán nem kötődik Körmöczi ránk maradt fordítástöredékéhez, vagyis a tanár bizonyosan nem az általa megkezdett munka folytatására biztatta tanítványát. Kiss Mihály egészében is kivonatosnak látszó kézirata élén egy pár soros *Elöljáró beszéd* olvasható, amelynek egyes mondatai a francia változat bizonyos bekezdéseit látszanak összegezni, s ugyanez mondható el a vállalkozás egészéről, így az első fejezetről is, ameddig Körmöczi is eljutott, így az összehasonlítás elvégezhető volt.

Mivel ennek részletezését célszerű lesz egy olyan kiadványra hagyni, amely párhuzamosan közölné a két magyarító szövegét, csupán néhány a mostani gondolatmenetben is nélkülözhetetlen mozzanatot említünk meg. Először is azt, hogy Körmöczi a mű német fordítását használta, nagy valószínűséggel az 1784-ben megjelent első kiadást. A szövegek szoros összeolvasása is ezt igazolta, de ez enélkül is szembeötlő volt, hiszen néhány esetben (Irrtum – tévedés, Wahn – balgatagság) magyarítás nélkül adja a német kifejezést. Ugyanakkor itt is szembesül az olvasó ránk maradt műveinek azzal a sajátosságával is, hogy olykor teljes bekezdéseket nem magyarra, hanem latinra ültet át. Maga az előszó sem mentes ettől, de *A Természetről* című első fejezet befejező részében már hosszabb részleteket latinul kell olvasnunk. Körmöczi szövegeinek ezt a sajátosságát életművének kutatói rendre azzal magyarázzák, hogy tanítási célú, s nem megjelentetésre szánt iratokról lehet szó.

Az általunk elvégzett összevetés legfontosabb eredményét kell föltétlenül már most is megemlítenünk. Az alaptézis – az emberiség bajainak fő forrása az, hogy folyamatosan lemond a természet adta legfontosabb adottságairól, így a ráció (józan okosság) használatáról, nagyon markánsan megmarad a fordításban. Elhagyja viszont a megromlás folyamatának felvázolását, amely azzal veszi kezdetét, hogy az ősi ösztönök miként munkálkodnak újabb és újabb vágyak felkeltésében, majd példákon mutatja be az egyszerűtől a bonyolultabb felé tartó folyamat érvényesülését a növény és állatvilágban is. Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a bibliai teremtéstörténet teljes mellőzése lehetett az eljárás elsődleges oka, így viszont okafogyottá vált az embertípusok rövid jellemzését is felölelő és latinra átültetett felsorolása – phyisischer (physicus), moralischer (moralis), wilder (ferus), gesitteter (cultus), rechthabener und aufgeklärter (illuminatus bene moratus), glücklicher (felix), unglücklicher (unfelix) – is, amelynek csúcsán a más szempontból odahelyezett utolsó kettőt leszámítva, az erkölcsileg magasrendű felvilágosult ember áll. Ezt a németben egy Cicero *De legibus* című művéből származó idézet is megerősíti („Est autem virtus nihil

aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura"), ám Körmöczi ezt sem fordítja le.

Visszatérve az alapkérdésünkhöz, bár az bizonyos, hogy Kiss Mihály nem tanára szövegét folytatva magyarított, nagyon nehéz elképzelni, hogy a két fordításnak ne lenne valami köze egymáshoz. Természetesen nem állíthatjuk még azt sem, hogy Kiss Mihály Körmöczi által ösztönözve készítette el a fordítást, majd kezdte el terjeszteni az unitárius kollégium tógátus diákjai között. A beszerzett könyvek sokféleségéből jóval logikusabb arra gondolnunk, hogy Körmöczi igyekezett korszerű bölcseleti és teológiai kérdésekben járatossá tenni tanítványait, s talán még azt sem zárhatjuk ki, hogy felkészültségükhöz igazodóan próbálta ellátni őket olvasmányokkal. Egyáltalán nem bizonyos az sem, hogy a mű lefordítására is gondolt, elkészülhetett Kiss munkája önszorgalomból, s tényleg lehetséges még az is, hogy a kéziratot igyekezett titokban tartani, csak éppen valaki tudomást szerzett róla, s így a további másolatokat készítő diáktársak közdologgá tették. Körmöczi valamilyen érintettségét ugyanakkor nagyon valószínűvé teszi az is, amiről nem beszél a védekező iratban. Egy szót sem szól arról, hogy másfél esztendő elmúltával miért hozta mégis a dolgot a püspök, néhány konzisztóriumi tag és a főkurátor tudomására. Tekintettel a harmonikusnak egyáltalán nem nevezhető viszonyukra így azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy valamilyen ok miatt tartania kellett az ügy kiszivárgásától, tehát esetleg megelőző lépésről van szó.

Körmöczi érintettségére látszik utalni egy másik, sajnos csak kivonatosan ismert forrás is. Ezt Hajós József ugyan használta, ám nagy léptékű hipotézisekkel dolgozva csak bizonyos neki tetsző mozzanatokat emelt ki belőle. Sándor János[41] becses, adatokban gazdag közleményéről van szó, amely helyenként egész mondatokat is közöl egy, az unitáriusok kolozsvári levéltárában fellelt kéziratból, amelyet Kiss Mihály élete alkonyán *Sok* címmel állított össze. (Ez a magáról egyes szám harmadik személyben önéletrajzi mozzanatokat is közlő kézirat sajnos ma már nem érhető el, s Molnár Lehel köszönettel vett információja szerint nincs is esély előkerülésére.)

Minden esetre ennek köszönhetően vált megállapíthatóvá, hogy az 1778–1837 között élt Kiss Mihály Énlakán született, tanulmányait Kissolymoson kezdte, 1794-ben került be a tordai unitárius kollégiumba. Említésre méltó, hogy Sándor János kiírt egy olyan mondatot is a kéziratból, amely meglehetősen nagy öntudatról árulkodik. Iskolatársairól ugyanis a következőképpen nyilatkozik:

41 Sándor János, „Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű elődje", *Keresztény Magvető* 26., 2. sz. (1891): 82–99, 85.

„Azok maguktól gondolkodni nem tudtak, én pedig soha más gondolatához nem ragaszkodtam."[42] Kiss Mihály 1799-ben került át a kolozsvári kollégiumba, tehát nem sokkal azután, hogy Körmöczi tanítani kezdett az intézményben. További részleteket erről talán nem is tartalmazott a följegyzés, de azt igen, hogy a fizikára Körmöczi tanította. Nagyon érdekes viszont nyelvi felkészültségének taglalása. Már 1801-ben megtanult egy segesvári ifjútól németül, majd 1803-ban egy másik szász ifjú iskolatársa, Binder György franciául is megtanította, ő pedig viszonzásul magyar nyelvre oktatta őt. Az évet nem említi, de nyilvánvalóan ezt követően (vagy esetleg ezen is gyakorolva?) fordította le a *Système de la nature* című művet, amit ő a hazai közfelfogásnak megfelelően Helvetius műveként emleget. Különösen sajnálatos, hogy az erről szóló, illetve az ezt követő részt Sándor János[43] nem szó szerint idézi, így legfeljebb az ő szó szerinti szavait idézhetem: „Helvetius *Système de la nature*-jét lefordította, de fordítmányát ellopták, ami aggodalmat okozott neki, minthogy nagyon tilos könyv volt. De a mű olvasása annyira megzavarta őt fogalmaiban is, ti. materialistává tette, hogy csak Kant művei, s Jerusalem J. Fr. W. Predigten-je, s a *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* és más művek olvasásával jött helyre. Mindezekből jegyzetei ma is megvannak. *Sok* cím alatt."

Először is azt rögzíthetjük, hogy a fordítás időpontja az itteni adatok szerint is 1803–1804 tájára helyezhető el,[44] hiszen 1804 vége táján Sándor János közleménye szerint Kiss Mihály már a Sala családnál volt nevelő, de itt nem sokáig időzött, hiszen 1805-től már tordai papként beszélnek róla a források. Mivel életútjának későbbi eseményei nem érdekesek a dolgozat szempontjából, csupán azt érdemes tudni, hogy Tordáról kisebb településekre[45] került papnak, előbb Vargyasra (1813), végül Szentmihályra. Érdemes viszont átvennünk Sándortól néhány karakteres kijelentését: a magántanítósággal való szakítást úgy kommentálta, hogy „papnak születtem, s arra készítettem magam", majd 1808-ban azzal utasította volna el, hogy Szász Mózes társaságában külföldi egyetemre küldjék, hogy „szabad akartam maradni", így talán e függetlenség megőrzésének vágya miatt nem vállalta élete vége táján azt sem, hogy bevigyék tanárnak az unitárius kollégiumba.

42 Uo., 88.

43 Hajós József, *Kiss Mihály*, (Bukarest: 1953).

44 Hajós monográfiájának legerősebb része a mű szövegét megőrző nyolc 19. századi másolat bibliográfiailag is pontos leírása, továbbá a teljes szöveg közlése, amely feltünteti Kiss önálló hozzátételeit is. Az újabb szakirodalmat is felhasználó értelmezés egy filozófiatörténész feladata lehetne.

45 Hajós ezt az 1950-es évek szellemének megfelelően a falusi nép szenvedései iránti részvéttel hozza összefüggésbe, és szerinte ezek a gesztusok őt Rousseau követőjévé teszik.

Roppant erős, autonómiájára érzékeny emberként jelenik meg ugyan az utóbbi nyilatkozataiban, de másfelől ez még hitelesebbé teszi azt, amit belső átalakulása korábbi szakaszát illetően mond arról, hogy miképpen hagyta el a *Système de la nature* fordítása közben magába szívott materializmust. A Gedő Józsefnél és Kozma Gergelynél megfigyelhető megtérés, vagy megszelídülés zajlott le tehát az ő esetében is, s egy ponton legalábbis érintkezés van a kijózanító olvasmányok között. Láthattuk, hogy Gedő József is Kantot szerepeltette első helyen, s a kritikai filozófia atyjának ilyen funkcióba helyezése nem meglepő, hiszen nem csupán a nemzetközi kutatás, hanem a hazai is észlelte, hogy különösen a recepció első időszakában képes volt arra, hogy sokakat a racionális bibliakritikai tradíció félretételére ösztönözzön.[46] Kant szerepeltetése persze akkor sem lenne meglepő, ha az előzmények alapján arra gondolnánk, hogy Körmöczi volt az, aki a kijózanító olvasmányokról gondoskodott. Az újabb kutatások feltárták, hogy Pákei József tanítványaként,[47] aki Kant egyik legkorábbi magyarországi, illetve erdélyi olvasója és követője volt, s aki már az 1790-es évek elejétől Kant szellemében tanított az unitárius kollégiumban, tekintélyes mennyiségű és fontos Kant-szövegek kéziratban maradt fordítása őrződött meg hagyatékában.[48] Mi több Christian Wilhelm Flüggének abból a művéből is fordított le részleteket, amely a nagy bölcselőnek a tudományos és a gyakorlati teológiára gyakorolt korabeli hatásáról értekezett, jóllehet a modern kutatás számára még megoldandó feladat annak megválaszolása, hogy ez a teológiai rendszer mennyire volt képes integrálni a szerző által jól ismert sokszínű erdélyi és európai racionalista tradíciót.[49]

46 Horkay László, „Kant első magyar követői", in *Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok,* szerk. Szauder József, Tarnai Andor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 201–228.; Balázs Péter, „Pozíciók. 4: Egy új világ kezdte – Kant és követői, in Balázs Péter *„Ha Moyses nem az volt kinek a kereszténységektől tartatik." A Biblia felvilágosult valláskritika tükrében* (Budapest: L'Harmattan, 2013), 247–255.

47 Latzkovits Miklós, „Pákei József levelei Körmöczi Jánoshoz" (szövegközlés), *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 345–364.; Latzkovits Miklós – Mándity Zorán, „Pákei József album amicorumáról", *Keresztény Magvető* 118., 4. sz. (2012): 315–324. Mándity Zorán, „Adalékok Körmöczi János emlékkönyvéhez", *Keresztény Magvető* 121., 2. sz. (2015): 192–201.

48 A két legfontosabb kéziratos kolligátum leírása: Balázs Mihály, „Körmöczi a radikálisok és kantiánusok között", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 470–473.

49 Simon József, „Felvilágosodás és kritikai filozófia – Körmöczi János (1762–1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán", *Keresztény Magvető* 120., 4. sz. (2014): 422–438.

A gyógyító olvasmányok másik néven megnevezett szerzője Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem (1709–1789) is jól ismert volt Körmöczi számára, hiszen mint Keserű Gizella kimutatta, a *Christologia Veteris Testamenti* című latinul induló, de két bekezdés után magyarra váltó értekezése nagy mértékben támaszkodott a német vallási gondolkodó *Jézus als der Messias* című, halála után megjelent értekezésére. Ez az unitárius hagyományban is meghonosodott módon erős bírálatban részesítette azokat a teológusokat, akik a *sensus historicus* figyelmen kívül hagyásával gátlástalanul Krisztusra vonatkoztatták az ótestamentumi próféciákat, pedig ők valójában egy eljövendő zsidó király országáról beszéltek. A magyar szövegbe a szokásos módon német szavakat is vegyítve érvel amellett, hogy a kereszténységet nem a próféciák ilyen értelmezésével kell legitimálni, hanem azzal, hogy megegyezik a gondolkodás egyetemes törvényeivel és az emberiség erkölcsi ideáival. Mint majd látni fogjuk a későbbiekben, Jerusalemet előveszi az unitárius rektor Mózes könyveinek vizsgálata során is. A *Briefe über die Moseischen Schriften und Philosophie* (1783) ugyanis nem csupán a tanulmányozható szakirodalom listáján szerepel Körmöczi Mózesről szóló értekezésében, hanem használta is a kötetet. Mivel terjedelmi okokból ezeknek az átvételeknek az értelmezésekor nem kerülhetett sor Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem részletesebb bemutatására, csupán a legszükségesebbeket mondjuk el. Fontos tudnunk, hogy az evangélikus papfiú ugyan teológiai tanulmányokat folytatott Lipcsében és Wittenbergben, de valójában az egyházi hierarchia peremén élte le életét, hiszen angliai és németalföldi peregrináció után a braunschweigi udvarban lett udvari lelkész és a későbbi I. Károly herceg nevelője, s bár esperesi kinevezést is elnyert, valójában az általa létre hozott *Collegium Carolinum* vezetőjeként fejtett ki komoly kulturális tevékenységet. A szakirodalom úgy látja, hogy Joan Joachim Spalding (1714–1789), Johann Solomon Semler (1725–1791) és Friedrich Samuel Sack (1725–1817) mellett ő is jelentős képviselője volt annak a neológokat tömörítő csoportosulásnak, amely a vallás túlélését jelentő megújhodás zálogát a kiszáradt hivatalos dogmatizálást helyettesíteni képes egyéni vallásosság elmélyítésében látta. Ez a pietizmussal rokonítható, de attól független, mert korábban jelentkező és a hangsúlyt mégiscsak a helyes gondolkodásra, s nem a kegyesség gyakorlására helyező célkitűzés összekapcsolta ugyan a felsoroltakat, s a kutatás számon is tartja az egyeztetés egy 1770-es magdeburgi epizódját, bizonyos, hogy nem kis eltérések is voltak közöttük, s úgy látszik, hogy a hagyományos teológiai megoldásokhoz a legerősebben a legterjedelmesebb életművet magának tudó Semler kötődött. Jerusalem egyszerű, a laikusok számára is követhető nyelvezetével tűnt ki, ami Goethéből is elismerő szavakat váltott ki, s ez nem csupán a német nyelvű közegben tette népszerűvé, hiszen hama-

rosan említendő fő műve több kiadásban megjelent francia, dán, holland és svéd fordításban is. Ilyen nyelvezettel igyekezett elérni, hogy felszámolja azt a hitbeli elbizonytalanodást, amelyet az isteni kinyilatkoztatást kiiktatni akaró, s csupán az ésszel felfogható dolgokra figyelő racionalista felfogások rabjaként működő szabad gondolkodók váltottak ki. Az volt a meggyőződése, hogy a hagyományos teológia erre alkalmatlan, hiszen az elmecsillogtató definíciók halmozása valójában elidegeníti az embereket a vallástól. Önmagát programosan nem teológusnak, hanem olyan vallással foglalkozó embernek tartotta, aki a jótékony és vonzó vallási igazság felmutatásával igyekszik megnyugvást hozni a különféle teológiai iskolák teremtette felbolydult közegben. Ezt a programot tartalmazzák az időnként önálló füzetekben megjelent, majd két terjedelmes kötetben is közzétett prédikációi, de gondolatai leghatásosabb összegzését mégis a *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* című műve jelenti. Az 1768-ban napvilágot látott három könyvet tartalmazó kiadvány (halála után lánya még egy kiegészítést is közzétett) első egysége a gondviselő Isten létének igazolására koncentrál, a második Mózes könyveiből és az Ótestamentumból kiindulva tárgyalja azt, hogy az isteni tanítás milyen módon jutott el az emberekhez, míg a harmadik a Krisztus általi megvilágosodás körüljárása után eljut egészen a szerző kortársaiig, akik közül a deisták szelídnek aligha nevezhető kioktatásban részesülnek.

Mivel teljes ismertetésre itt nem kerülhet sor, talán helyesebb, ha néhány fontos részlet felidézésével próbálom érzékeltetni, hogy az elmondottakon kívül még miért találtatott a kiadvány alkalmasnak arra, hogy Kiss Mihályt rávezesse a helyes útra. Az első könyv a világot Istennel azonosító panteisták cáfolataként kinyilvánítja, hogy Isten a világtól független lény, majd azzal folytatja, hogy vajon ez a mindentől független örök lény egy eleven, értelmes, szabad és a világtól elkülönült létező, vagy pedig vak és halott, és ő lenne maga a világ is? Az erre a döntő kérdésre adott választól függ, mondja, hogy nyugalomra lelünk-e, s erkölcsi lényként létezhetünk-e. A válasz aztán nem áll meg annál a fizikoteológiai érvnél, amely köztudottan a világ rendezettségéből következtet a gondviselő Isten létére, hiszen vélekedése szerint eddig egyes filozófusok is eljutottak. A szemlélődő elmélyülést a személyes érintettséggel párosító kereső lesz tehát képes azt is belátni, hogy a világ ura és teremtője az minden ember, így a beszélő teremtője is, s ezáltal számára Isten, sőt személy szerint az ő Istene lesz. Ez a személyességre törekvés jelen van szinte a könyv minden oldalán, s ez különbözteti meg az összehasonlíthatatlanul nehezebb sorsú Karl Friedrich Bahrdt *Würdigung der natürlichen Religion und des Naturalismus* című, Körmöczi által magyar szövegekkel vegyes latinra fordított (*Becsültetése a természeti vallásnak a naturaliz-*

musra, státusra és az emberiség jussaira nézve) munkájától, akivel ugyanakkor összekapcsolja az, hogy mindketten az Isten tökéletességre törekvéséből vezetik le a túlvilág létezését. Ha ugyanis az emberbe oltott istenkép nem tud itt a földön kiteljesedni, akkor az isteni ígéret beteljesülése csak a túlvilágon történhet meg.[50]

Jerusalem persze Bahrdttól eltérően és neológus tásaihoz hasonlóan távol van attól is, hogy kiiktassa rendszeréből a kinyilatkoztatást és a vallást az ész által a természetből levezethetőnek tartsa. Ezen a ponton ő is a műben gyakran leszólt tudóskodó teologizálásba kezd, s hosszasan fejtegeti, hogy a ráció és a kinyilatkoztatás egymást kiegészítve is képes működni. Az ész őrködik afölött, hogy az emberek ne tekintsék kinyilatkoztatásnak az észellenes dolgokat, míg a kinyilatkoztatás arra vigyáz, hogy a filozófusok ne véljenek észszerűnek semmi olyat, ami ellentétes a kinyilatkoztatás elveivel. Szerzőnk szerint az alaptanok tekintetében a monoteizmusban ez az összhang megvalósult, ám a korlátokat nem ismerő ész elszabadulása következtében hamarosan bekövetkezett a feltartóztathatatlan nagy romlás. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy elképzelése szerint a gondviselő Isten sohasem nyúl bele drasztikusan a történésekbe, így téves az eredendő bűnre vonatkozó elképzelés, s ennek folyományaként Krisztus sem az emberiséget bűneitől megváltó istenség, tehát nem beszélhetünk megtestesüléséről sem, őt egy egészen kivételes adottságokkal rendelkező tanítónak kell tekintenünk. Az ezeket taglaló sorokat bizonyára örömmel olvasták az erdélyi unitáriusok, így Kiss Mihály is. Azt is el kell persze mondanunk, hogy az iménti gondolatokat pőrén, bármiféle polémiát nélkülözve közli, míg a szabadgondolkodó deisták cáfolatára többször visszatér, s egy ilyen fejezet áll a könyv legvégén is.

Részeletekben talán túlságosan is gazdag és szerteágazó gondolatmenetünknek a vádirat *c.* pontját megválaszoló mozzanataira vonatkozó megállapításait a következőképpen összegezhetjük. Az unitárius kollégiumban az 1790-es évek derekától társadalmi és bölcseleti szempontból is radikális nézetek hullámzó jelenléte dokumentálható. Bizonyos, hogy az 1797-ben hazaérkező Körmöczi a bölcseleti szempontból radikális törekvések alapos ismerőjeként kezdte meg tanári működését, hiszen ő maga is lefordította Holbach merész művének egy részletét. Nem dönthető el, hogy ő adta-e diákjai kezébe ezt a *Système de la nature* című művet, s ha igen, ez milyen célból történt. Bizonyos viszont, hogy a közöttük terjedő magyarítás következtében kirobbant botrányt nagy tanáregyéniséghez méltó érzékenységgel és emberséggel igyekezett kezelni, s eszközei kö-

50 Körmöczi Bahrdt-fordításáról lásd: Balázs, „Körmöczi a radikálisok és kantiánusok között", 490–494.

zött nem utolsó helyen szerepelt az, hogy a radikalitást mérsékelni képes színvonalas olvasmányokat adjon tanítványai kezébe.

d. A Mózes-értekezés teológiai és műfaji kérdései

A *d.* pontban foglaltakról megalapozottabb megállapításokat tehetünk, hiszen a vitatott szövegeket is kézbe vehetjük, bár értelmezési problémák természetesen előkerülnek. Ránk maradt tehát Körmöczi Mózesről szóló terjedelmes értekezésének egy autográf kézirata, amelyről egy alapos tanulmány is készült.[51] Ez megállapította, hogy Körmöczi göttingeni tanára Johann Gottfried Eichhorn *Einleitung in das AlteTestament* című műve második kötetének egy fejezetét követi. Mivel az említett tanulmány összegezi az érvelés részleteit is, elegendőnek látszik a legfontosabb megállapítások közlése: Mózes könyvei minden bizonnyal a legrégibbek az Ótestamentumban, szerzőjük korábbi írásos források alapján állította össze őket az özönvíz utáni 9–10. században. Ezek a megállapítások egyáltalán nem radikálisak, így az sem, hogy Eichhorn nyomán Körmöczi kijelenti: elfogadhatatlan számára azok véleménye, aki szerint a Mózesnek tulajdonított könyvek jóval később, Ezsdrás idejében keletkeztek. Itt figyelemre méltó, hogy Körmöczi a főszövegből kiemelve, a fejezet éléhez tapadó margináliában a művüket is megnevezve tünteti fel Spinozát és John Tolandot. Maga Eichhorn még továbbiakra is hivatkozik, míg Körmöczi ehelyett a bevezető fejezet végén egy szakirodalmi listát ad. Nagyon érdekes, hogy erről a listáról hiányzik az Eichhorn által is mellékesen kezelt Richard Simon 1678-ban Párizsban megjelent és nagy vihart kavaró *Histoire critique du Vieux Testament* című munkája, amely szerint Mózes korábbi írnokok feljegyzéseiből jóval később állította össze a neve alatt szereplő könyveket. Ennek ellenére a fragmentumelmélet egy átalakított változata képezi ennek az értekezésnek az alapját is, ám az is igaz, hogy a felhasználás során jelentősen kibővül, s így az alapmondandót is felhasználó olyan elemzést kapunk, amely roppant szuggesztív módon nem csupán a mózesi könyvek tartalmát veszi figyelembe, hanem a megformálás mikéntjét, „a nyelvi köntöst" is. Azt is mondhatnánk, hogy az örökölt megközelítés Eichhornnál egyszer legalábbis Christian Gottlob Heynére hivatkozva eszmeileg dúsabb környezetbe kerül, s ezt megőrzi az időnként tömörítő, s az eredeti fejezeteit néha összevonó magyarítás is. (Ennek taglalásától itt eltekintünk, ez egy később esetleg napirendre kerülő szövegkiadás feladata lehet.) Az említett gazdagodás legfontosabb

[51] Balázs Péter, „Körmöczi János kéziratos Mózes értekezéséről", *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 283–295.

mozzanata tehát az, hogy az Eichhorn–Körmöczi-vállalkozás összhangot igyekszik teremteni a felettes első lényekre, illetőleg lényre az emberiség hajnalán megformálódó elképzelések és ezek hagyományozódása között, beleértve az alkalmazott műfaji és nyelvi eszköztárat is. Erre úgy nyílik lehetőség, hogy a fent idézett alaptéziseket közlő bevezetés után, mintegy a mózesi szöveg jellegzetességeire történeti magyarázatot keresve, terjedelmes értekezést ír arról, hogy Mózes felfedezése előtt, majd az azt követő első időszakban miképpen hagyományozódtak a világ teremtésére vonatkozó ismeretek. Úgy vélem, nem helytelen, ha szó szerint idézem a gondolatmenet felütését. A kezdetén az áll, hogy az emberben igény támad a dolgok eredetének, változásainak és a változás okainak megismerésére, „de igen gyenge lévén, elsőben egy lélekkel teljes világgal álmodik, melyek azon dolgokban laknak és dolgoznak, melyek körülötte vagynak és változnak, minden kicsiny és nagy változás okát egy ily láthatatlan hatalmas léleknek tulajdonítja, de a megjegyzett változás nagysága szerint nevekedik azon változás nagyságáról és lehető cselekedeteiről való képzelete is. Csak egy lassú kifejlődés és tagozódás után lesz elméje alkalmatos azon merész lépésre, hogy az egészet megfoghassa, csak ekkor lehető az a gondolat, hogy a kisebb változások szakaszait egy nagyobbnak kellett megelőzni. Teljes lévén már ekkor minden látható dolgok első eredetéről való gondolattal a maga sensusai által, tapasztalatai mértéke szerint általálmodja az egész világot minden lehetséges első eredetek képzeletivel, amint ez a különböző minden nemzetek régi és újabb kozmogóniái mutatják. Az a természeti bölcs, akinek ezeket fel kellett találni, az egész teremtést és ennek rendelt extensióját az egy fő valóságig felemelkedéssel, és az egész politheizmus megvetésével kellett megfognia, mely az emberi elmének oly lépése, melyre ha ő magán hagyatik, ezeredek (*a németben Jahrhunderte*) alig elégségesek”.[52]

Szerzőnk tehát felvesz az emberiség történetébe egy sok istenséget tisztelő animista szakaszt, s úgy gondolja, hogy ebben az „általálmodott” időszakban az emberek még nem képesek absztrakciókra, nem tudnak tehát általánosító kijelentéseket tenni, s ennek megfelelően szóképekben gazdag költői nyelven beszélnek. Roppant érdekesnek gondolom tehát, ahogyan összhangot teremt a megnyilatkozások üzenete és nyelvi köntöse között: „Azon időben, melyben az első világ tradíciói előadattak… még nem volt prózabeszéd, hanem poética, és szegény volt a nyelv a kitételekben (*Ausdrücken*), az egész beszéd physicus conceptusokból indult, minden képzeletnek testi színe volt, hasonlatosságokkal, képekkel, metaphorákkal segíttetett, és ily tulajdonságai mellett gyakran az alle-

52 Körmöczi, *Mózes*, 16.

góriákhoz közelített, a tradíciónak tulajdon szóval való lefestése tehát lehetetlen volt, hanem mindenkor tropica és szimbólika volt a kitétel."[53]

Így beszéltek tehát önmagukról és a világról az emberek az írás felfedezése előtt, s megnyilatkozásaikat nem is lehet históriának nevezni, hanem csak tradíciónak, de az Eichhorn–Körmöczi-vízió szerint hosszú ideig még az írásbeliség felfedezése után sem változott a helyzet. Ezt az alábbi beszédes idézettel is demonstrálhatjuk. „Az írott históriát kezdetben nem lehet prózában kévánni, mert a prózaírás az írás mesterségének későbbi gyümölcse, az első írott história sokáig poétikai szemitán (*ösvényen*) mendegél, a nyelv szegény az absztraktumokban, képek festegetések által esik az írás is, különben is a tradíciók poétikai szabadsággal szoktak leíratni, poétice gondolkodtak, képzelődtek, és a hideg próza előállásával is a régi idők poétika pictúrával festettek le, a régi képzelet módja szerént valami történt, lett, gondoltatott, egy fő valóságra redukálták."[54] Eichhornál ezek a megállapítások összegződnek a vállalkozás Körmöczi által fel nem használt bevezetőjében, amely a héber kultúra és irodalom sajátosságairól szól, számunkra azonban nem kevésbé érdekes, hogy az unitárius gondolkodó egy másik helyen a magyar irodalmi hagyományba beilleszthetően beszél erről a jelenségről, vagyis arról, hogy az első írott emlékekben „szinte semmi sem tetethetett ki tulajdon szókkal, mi pedig a história nyelvet szoktuk meg, mely ritkán él nem tulajdonképpen való szókkal, abban minden képzeleteknek képekben kellett öltözteniök, nálunk pedig egy philosophica pallérozott nyelv birtoka mellett oly köntösei a képzeleteknek éppen idegenek. Az akkori tételek szerént mindeneket felsőbb lelkek elevenítettek, lelkesítettek, mi pedig csak egy fővalóságot gondolunk…"[55] Ha a fővalóságra való kitételtől eltekintünk, ismerős lesz ez a megfogalmazás, hiszen Sylvester János hasonlóan fogalmazott 1541-ben, amikor az Újtestamentum-fordítás egy legendává vált értekezésében a magyar nyelv kiválóságának bizonyítékaként örvendezett annak, hogy a Szentíráshoz hasonlóan gyakran él a „nem tulajdon jegyzísben vett" szavakkal.[56] Kiemelésre méltónak gondolom azt is, hogy az a Körmöczi, aki magyar fordításait és átdolgozásait rendre teletűzdelte az eredeti latinból vagy németből átvett, magyarítás nélküli

53 *I. m.,* 17.
54 *I. m.*, 18.
55 *I. m.,* 16.
56 Legutóbbi széles körben hozzáférhető kiadása: Zvara Edina, kiad., *„Az keresztyén olvasóknak." Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 51–53., (Régi Magyar Könyvtár. Források 14.)

szókapcsolatokkal vagy nagyobb egységekkel, itt ezeket jelentősen megritkítva, árnyaltan és szuggesztív kifejezőerővel értekezik.

„Ennyire ment volt a historiographia a szemiták között" – mondja az eredetit pontosan fordító Körmöczi, s ezzel vezeti fel az értekezés második részét, amely a fragmentumtézis teológiai és textológiai részletekben történő kibontásával azt bizonygatja, hogy a Genezis első könyveiben az Istent Jehovának és Elohimnak nevező változat szerepel, egymást váltogatva, egymás mellett. Ez azonban nem rendíti meg sem Eichhornt, sem magyarítóját, kitartanak amellett, hogy bár a szöveg nem isteni kinyilatkozásból (*immediata revelatio*) származik, szerzője nyilvánvalóan nem imposztor (*schlauer Betrüger*), hanem emberi módon megvizsgálható alkotás létrehozója, s bár írásos dokumentumokból építkezik, hitele lenne akkor is, ha csupán szóbeliek lennének a forrásai. Balázs Péter dolgozata pontosan összegezte, hogy a magyarítás befejező része átveszi Eichhorntól a *fide dignitas* fogalmat, s rendkívül érdekes módon a töredékesség, a szálak elvarratlansága, a szépítgetés, a módosítgatás és az utólagos beavatkozások teljes hiánya lesz a hitelesség legfőbb argumentuma. A mondandót hat pontba sűrítő *A Genesis authenciája* fejezet néhány részlete azonban különösen érdekesnek tűnik, s későbbi mondandónk is szükségessé teszi a szerző által pontokba szedett szerkezetet követő, s persze csupán a lényeg kiemelésére törekvő ismertetésüket:

1. A fragmentumok változatlan közlése arra mutat, hogy egyik sem kitalált dolog, nem költemény, a német megfogalmazás szerint *Der Inhalt des Buchs könne nicht erlogen sein.*

2. A szegény és gyenge gondolatok is régiségét és igazságát bizonyítják. Nincs benne semmi olyasmi, ami kívül esne az akkori idők horizontján (a föld víz általi elborítása és a tűz által való romlás hiánya, mindaz, amit a modern természetvizsgálók megállapítottak), de ott van a nagy bizonyíték: *Az Isten szerző oka mindazoknak, melyek vagynak.* Ez az aláhúzással kiemelt rész, a németben ritkás szedéssel szerepel: *Gott ist Urheber von allen, was da ist.* Ezért jogosan nevezhető az első könyv Genezisnek. Tartalma nem *költés*, hiszen mellőzi mindazt, amit a csalók *költett* munkáikban összehordtak istenekről és félistenekről. Ha históriát mond, az nem világi történet hódításokról, amelyek *a költeményes régiség* szövegeiben olvashatók, itt az ilyenek fényétől távoli pásztorok életéről van szó. Egyedüli kivétel a 10. fejezet, ahol szerepel az az édes álom, hogy Mózes minden nemzetség eredetét számba veszi, ám nyilvánvaló, hogy csak a világnak a fönícziaiak által ismert részeiről van szó.

3. A más népekről beszüremkedő információk összhangban vannak mindazzal, amit az antikvitás történetíróinál, s főleg Hérodotosznál olvashatunk. Ezt példák sora bizonyítja, felsorolásukat most mellőzhetjük.

4. „A Genesisbeli tudósítás hangja, tónussa a legbizonyosabb jele a patriarchális história igazságának, melyben egy természetes és együgyű kinyílt szív, a világ ifjú idejéhez és a pásztori élethez alkalmatos tónusa hangzik."[57] Idővel változik ugyanis a história hangja is, másképpen van elmondva Ábrám és Izsák élete, mint Dávidé és Salamoné. A természetes, mesterség nélkül való előadást felváltja a mesterséges, a kultúrában előlépett és a luxust is érző: „A Genezis eredeti lelkét, iffjúi vonagatásait (jellemvonásait), originál együgyűségét, mely régi, tiszta pallérozatlan, poética absztrakció nélkül való nyelven vagyon írva, csak egy fordító is a későbbi pallérozott, hideg és absztrakcióval teljes nyelveken el nem találhatta. Mennyit kellet hát az öreg Mózesnek szenvedni iffjúi bíráitól, kik a fel nem érhetett originált a nem hív kópiákhoz mérsékelték, ítélték."[58]

5. Az emberiség átalakulásának lassú folyamatát (hosszú lépéseit) egyetlen csaló történetíró sem volt képes olyan „természetes gradációval és egymásba folyó rendel" megjeleníteni, mint Mózes, akinél pásztorélettől, a földművelés, majd a vasból készült eszközök használatának kialakulásától elindulva a lótenyésztés megjelenésén át a kereskedés, s ezt követően az állami élet kialakulásáig jutunk el az ábrázolásban. Az igazmondás garanciája az is, hogy nem titkolja el az özönvíz következtében bekövetkezett visszaesést sem, hiszen aligha lenne hihető, hogy minden mesterséget sikerülhetett volna átmenteni. Eichhorn nyomán Körmöczi is megemlít ugyan bizonyos kronológiai nehézségeket is, de azt is kijelenti, hogy „minden difficultás eldől" (megdől), ha elfogadjuk ugyan, hogy Ádámtól Ábrahámig időrendben sorjáznak az események, de tudjuk azt is, hogy a közölt kronológia nem tökéletes, s lehet, hogy a Noétól Ábrahámig sorozatban azért szerepel éppen úgy tíz nemzedék, mint Ádámtól Noéig terjedő időszakban, hogy „a szám egyenlősége a memóriát segítse".

6. Itt először azt fejtegeti, hogy a Genezisben a szavak fennkölt, képszerű és csodákat megjelenítő erejük ellenére megőrzik ősi, az eredeti környezetükben honos gyermeki értelmüket, hogy aztán a következő, szó szerint idézésre is méltó szentenciózus zárlat összegezze a mondandót: „Ha Mózesnek írását más nemzetek tudósításaival de origine összvevetjük, mindezek semmik, teljesek költeményekkel, a régiségben legjártasabb symbolica nyelvet értőbb se találja értelmeket, nem úgy Mózesben, az eredeti értelem fenn maradott scripturás

57 Körmöczi, *Mózes*, 19.
58 Körmöczi, *Mózes*, 43.

ingenium lelkesíti ezeket, a dolgok első eredetéről való philosophia ebben nem oly, mint más teogóniákban és kozmogóniákban."[59]

Mielőtt ezek értelmezésébe belevágnánk, szembe kell néznünk egy komoly nehézséggel. Az iménti mondat Körmöczi kézirata utolsó lapja verziójának felső részben olvasható, s ezután a német szövegnek megfelelően egy újabb fejezet kezdődik: *Ezen könyv régisége ellen ellenvetések (Einwürfe gegen das hohe Alter dieses Buches)*. A ma kezünkben tartott magyar szöveg azonban csak kettőt közöl ezekből, és a mű itt nem is folytatódik, viszont az oldal alján ott találjuk a németben soron következő ellenvetés őrszavát is, tehát egészen bizonyosan folytatódott a magyar is, ám azt nem tudjuk, hogy meddig jutott el a német követésében. Szerencsére ebben a töredékesen ránk maradt részben a szöveg mellett egy nagy C betű olvasható. Bizonyosnak tekinthetjük, hogy e vádpontokat visszautasító iratnak a mostani témát taglaló részében C betű alatt szereplő szöveg erre vonatkozik, hiszen nagyon idevágó az a megjegyzés, hogy készséggel elfogadja: nem biztos, hogy mindenki számára meggyőző az a magyarázat, amelyet a bibliai textus különböző helyeihez fűzött, de ő kitart az igaza mellett. Mivel több helyről beszél, azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a németben olvasható 12 hely mindegyikét átvette.

Az viszont Körmöczi egész vállalkozása értelmezése szempontjából fontos kérdés, hogy eljutott-e az unitárius szerző a nagy német mű kiválasztott fejezetének a végéig. A választ megkísérelve érdemes szembesítenünk a kezünkben lévő szöveget azzal, hogy a védekező iratban milyen iratokról, illetve szövegrészletekről beszél, s mit mond ezekről. Nyilvánvaló, hogy amikor a védekezés terjedelmes *exegetica critica observatió*ról értekezik, amelyet Eichhorn göttingai előadásai alapján írt meg, akkor a *Mózes* cím alatt ránk maradt szöveg egészére gondol, amelynek ráadásul oldalszámait is megadja. Mivel olyan oldalszámokat közöl Lázár Sámuellel, amelyek megegyeznek a most kezünkben tartott kéziratéival, valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a szöveg vagy ennek pontos másolata járt vádlója kezében. A védekező iratban ugyanakkor B betű alatt és *Original* cím alatt közöl egy tömör latin nyelvű szöveget, amelyet saját álláspontja autentikus összegzésének tekint, s amelyet *critica observatió*nak is nevez. Hivatkozik továbbá egy *Observatio de creatione 6 dierum* című műre, amelynek alcímében az állt, hogy *Expositio relationum Mosaicarum*. A védekezésben erről azt is olvassuk, hogy első részében azt fejtette ki, hogy a hat nap alatti teremtés szó szerinti értelmezése Istenhez méltatlan lenne, a másodikban érveket hoz arra, hogy a szó szerinti értelmezés elhagyása minden józanul gondolkodó ember számára jó meg-

59 Körmöczi, *Mózes*, 44.

oldás. Már magában a *Mózes*ben is utalt egy helyütt arra, hogy álláspontja közel esik ahhoz, amit T. Szabó János írt le *A szentírás és a természet szava* című művében, hogy ennek a katolikus püspök engedélyével publikáló szerzője is hajlik arra, hogy a hat napot hat időszakként értelmezze.[60] Balázs Péter azonban joggal figyelmeztet arra, hogy Szabó csak az univerzum megteremtésében ilyen engedékeny, ahhoz ragaszkodik, hogy az emberi nemzet hatezer esztendőnél nem régebbi.

Ezután viszont azt olvassuk a védekezésben, hogy ennek a teóriának „első és második levelein" a föld eredetéről és életkoráról és változásairól értekezik, továbbá mostani állapotáról, amelynek fő állítása az, hogy hatalmas megrázkódtatások után tette lehetővé az isteni bölcsesség az új tömeg létrejöttét. A problémát az okozza, hogy van ugyan egy tízoldalnyi terjedelmű, formátumában a *Mózes*hez hasonlító, autográf latin nyelvű értekezése, azonban címe nem azonos a fentebben jelzettel. A *Teoria telluris* (A föld elmélete) cím alatt szereplőben a közel kortárs természettudományi szakirodalomra hivatkozva beszél a fenti eredetről és részletezi korszakait, ám ennek elején nincs ott a mózesi problematika, ez pőre természettudományos megállapítások kivonata. (Persze ez is érdemes lenne a forrásait és megoldásait számba vevő kiadásra, ám ezt nyilvánvalóan az adott területen járatos kutatónak kellene elvégeznie.)

Kulcsfontosságúnak tekintem viszont ennek a bekezdésnek a befejező részét, ahol a következőket olvassuk. „A föld primordialis origójáról Mózes maga is csak ennyit mond: in principio creavit Deus cælum et terram (*kezdetben teremtette Isten az eget és a földet*), több egy szó sincs, s evvel minden contraversias kérdéseket kettévágott valami a földről, kiváló voltáról, vel causalis formáltathatásáról tétethetnék fel in notatis pag. 17. ez után csak a földünkön történt változásokról szól, s ezt képzelteti velünk, de kitételem szerint revolutive passa tellus divina sapientia velut mons novus reperitur (*egy hatalmas megrázkódtatás következtében a földre új tömegként tekinthetünk*)."

Számunkra most a bekezdés első része érdekes, s nem a föld későbbi változásaival foglalkozó. Összhangban azzal, amit a hatnapi teremtés szó szerinti értelmezésének Istenhez méltatlan módjáról korábban mondott, most azt állítja, súlya van annak, hogy Mózes a teremtésről csak annyit állít, hogy kezdetben teremtette az Isten az eget és a földet, s egy szóval sem részletezi a történteket. Szerintem a szűkszavúságnak ez a kiemelése összefüggésbe hozható Körmöczi Eichhorntól magyarított második fejezetének két utolsó egységével.

60 T. Szabó János, *A Szent írás és a természet szava a földnek és az emberi nemnek némely főbb változásairól* (Kolozsvár: 1803), 92–93.

Ezek közül az első a Genezis célját körvonalazza (*Zweck der Genesis*). Ez leszögezi, hogy az Ábrahám történetére koncentráló könyv méltán nemzeti érték a zsidók számára, hiszen Ábrahám elődjeinek és utódainak bemutatása elárulja, hogy a zsidó nép történetének leírása volt a cél, erről akart megőrizni minél több információt az utókor számára, s így a világtörténeti események csak a kontextust teremtik meg ehhez. Eichhorn azt is jelzi, hogy nem ért egyet J. F. W. Jerusalemmel, aki szerint a Genezisben elmondottak fontos célja a Törvénykönyv, vagyis az ötödik könyv előkészítése volt. Eichhorn szerint nincs ilyen összefüggés, Mózesnek nem volt szüksége ilyen felvezetésre, hiszen nem új törvényt fogalmazott meg.

Még súlyosabb a befejező egység (*Wie man die Genesis lesen muss – Hogyan olvassuk a Genezist?*) üzenete, amely szerint a világ korai történetéről szóló részeket akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha a jelenünket elfelejtjük, ha ebből képesek vagyunk kilépni. A mű ugyanis olyan időben született, amikor a fény még csupán derengett, messze volt a mostani teljes ragyogástól. Vissza kell tehát helyezkedni a pásztorok még kiműveletlen világába. Analógiát e tekintetben a korai görögség, illetőleg a mai civilizálatlan népeknek a világról alkotott elképzelése jelenthet. Ebben a kontextusban írja le aztán azokat a befejező sorokat, amelyek lényege ott van a Körmöczitől imént idézett, Isten szűkszavúságát méltató nyilatkozatában. Itt talán indokolt a német eredetit is adva felidéznünk Eichornnak a teremtéstörténetre vonatkozó megállapítását: „Végül e könyv nyelvhasználata szerint Isten közvetlenül hoz létre mindent anélkül, hogy a természet folyását, vagy bizonyos eszközöket használna. De hát nincs is ebben semmi egyedi. Elképzelései teljesen megfelelnek annak a világénak, amely még nem tárta fel hosszú tapasztalások segítségével azt, hogy a dolgok miképpen függenek a közbülső okok láncolatától, s így megragad az egyetlen végső oknál, Istennél…”[61]

Az összefüggés nyilvánvaló, de azt természetesen nem merem állítani, hogy a két fejezet teljes tartalmát átvette a magyar unitárius gondolkodó. Azt azért megemlíteném, hogy kodikológiai szempontból nagyobb részek átvételét kizárni nem lehet. A Molnár Lehel segítségével elvégzett újabb vizsgálat alapján

61 Az eredeti idézet: „Endlich nach der Sprache dieses Buchs bringt Gott alles selbst unmittelbar zur Wirklichkeit, ohne sich des Laufs der Natur und gewissen Mittelursachen zu bedienen. Aber auch darum hat es nichts ihm allein Eigenes. Seine Vorstellungen sind nur denen der ältesten Welt überhaupt gleich, die noch nicht durch lange fortgesetzte Erfahrungen erforscht hat, wie alle Begebenheiten an einer langen Kette von Mittelursachen hängen; sie bleibt bei der letzten Ursache, Gott…” Johann Gottfried Eichhorn, *Einleitung in das Alte Testament* (Leipzig: Weidmann erben und Reich, 1787), 55.

ugyanis elmondható, hogy az őrszóval egy összehajtott lapokból álló füzetszerű egység fejeződik be, tegyük hozzá, hogy a második, hiszen az eddigi 44 oldalt két ilyen egység alkotja. Mivel az őrszó egy ilyen, borítószerű lap verzóján olvasható, s esetleges letépés okozta sérülés nyoma nem látszik, a legvalószínűbben egy ilyen füzetecskében folytatódhatott az írása, de azt persze lehetetlen megmondanunk, meddig.

Ha az utóbbi megfigyelésekhez hozzátesszük a korábbiakat, e bizonytalanság ellenére megállapíthatjuk, hogy az unitárius gondolkodó nem mechanikusan fordított, hanem egyéni megoldásokkal élt. Úgy gondolom, ezt akkor is megfigyelhetjük, ha egy kicsit közelebb lépünk ahhoz is, ahogyan a J. F. W. Jerusalemtől átvett szövegekkel gazdálkodott. Érdemes talán abból kiindulnunk, hogy a Genezis autentikus voltáról felhozott bizonyítékok közül a negyediket, az Ábrahám történetének nyelvi egyszerűségét méltatót, amely, mint emlékezhetünk, a természetes naivitást a világ ifjú idejéhez és a pásztori élethez alkalmatos tónusát emelte ki, Eichhorn a dolgozatunk korábbi részében már bemutatott J. F. W. Jerusalemre hivatkozva fogalmazta meg. Jelzi ezt a margón, sőt meg is nevezi a *Briefe über die Moseischen Schriften* című 1762-ben megjelent munkáját, amelynek azonban egyetlen ilyen megfigyelését hasznosítja, más tekintetben nem épít rá sem ő, sem a szóban forgó művét nyilvánvalóan ismerő, hiszen azt az önálló bibliográfiai összeállításában is szerepeltető Körmöczi. Ez a mű a fentebb tárgyalt *Betrachtungen*hez hasonlóan apologetikus szemléletű, a deisták s különösen a többször meg is nevezett Lord Bolingbroke [Henry St. John] (1678–1751) ellen irányul. Bár nem beszél verbális inspirációról, s Mózes könyveit Isten különös segítségével írottnak tekinti, ám Mózes szövegeinek megformáltságával nagyon mélyen foglalkozó apológia ez, amely már a levélsorozat utolsó tagjának címében (*Von der Schreibart des ersten Buches und der ersten Kapitel*) kifejezésre jut. Itt a mózesi könyvek és különösen az első elejének költői erényei kerülnek középpontba. Mózest az antikvitás legnagyobb költőjeként ünnepli, a költői kép Isten lebegő lelkéről, Isten méltóságteljes szava, a pompás önmegszólítások az ember teremtésénél, a Lélek emelkedett magasabb rendű voltának megjelenítése, az ismétlődő szekvenciákban gazdag leírás szerinte a világ teremtésének legművészibb előadása, magasan szárnyaló szöveg, röpte a saséhoz hasonlítható, mellette Pindarosz is legfeljebb pacsirtaként szálldos. Ezt bizonyosan a deisták is elismernék, mondja, ha nem zavarná őket, hogy a vallás alapismereteit adó dokumentumról van szó. Nagy hangsúlyt kap, hogy költeményekből (*Lieder*), vagyis történeti énekekből és hieroglifákból építkező alkotásról van szó, amelyben nem csupán Mózes búcsúja (5Móz 32) őrzi ezt az eredetet, hanem a megelőző fejezetben is több utalás van (5Móz 31,19.21) a meghagyott törvények énekes

előadására. Mindez nem szokatlan az antikvitásban, s persze érv Mózes szerzősége mellett is, hiszen éppen ebből következik az előadásmód magabiztossága is, hiszen tisztában volt azzal, hogy a még mások által is elérhető források alapján ellenőrizhetők állításai.

Nagyon beszédes, hogy a teremtéstörténetben tapasztaltak alapján jut el a költészet általános érvényű meghatározásáig. Szerinte a költészetet a szokottnál elevenebb és erősebb kifejezések és képzetek bizonyos szabályosságot kirajzoló ismétlései teszik, amelyek zárlatokat és kezdeteket felölelő tónusban és ritmusban jelennek meg. Bírálja azokat, akik a rímhez és a szótagszámhoz kötik a költészet jelenlétét, majd költő, szöveg és zene harmonikus összhangjára hoz példákat, és nagyon elmarasztalja Spinozát, azért mert csak kacagni tud Elizeus prófétán, aki csak akkor tudott megszólalni, amikor egy zenész támogatásával adhatta elő mondandóját. Jerusalem szerint éppen az a nevetséges, hogy Spinozának zsidó volta ellenére fogalma sem volt a zenei kíséret és a költészet együttes jelenlétéről.

Fontos ugyanakkor azt is számba venni, hogy Jerusalem szerint ez a zenével megtámogatott költőiség nincs mindig és minden műfajban jelen a Bibliában, s ez a hullámzás már a Genezisben is tetten érhető, majd nyilvánvalón megtapasztalható az Ótestamentum egészében, ahol ez az emelkedett költőiség a legintenzívebben a próféták megszólalásakor tér vissza. Ők valójában az embereket megindítani és felkavarni képes isteni üzenetek közvetítőiként ihletett szövegeket közlő költőknek tekinthetők. Náluk válik szélesebb körben nyilvánvalóvá, hogy a jövendő megjóslása (*weissagen*) valójában a költői tevékenységgel (*dichten*) azonos, a költők a latin terminológiát alkalmazva isteni üzenetet továbbítók (*vates*), s művelői közé besorolhatónak véli a papokat is. Ebben az értelmezésben odáig is eljuthatunk, hogy a költészet az istenek beszéde (*Göttersprache*), az isteni dolgokkal való érintkezésből táplálkozik, átszellemült szárnyalása ebből eredeztethető.

A fejtegetés szorosabb értelemben vett verseléstörténeti szempontból is figyelemreméltó. Jerusalem szerint ugyanis költészetről beszélhetünk akkor is, ha a szövegben nem mutatható ki sem a szótagok szerinti szabályosság, sem a rím. Ha ezeket időtlenül számon kérnénk, akkor úgy járnánk el, mintha a másik művészeti ágban csupán a menüettet tekintenénk táncnak, elfeledkezve arról, hogy ez a táncforma éppen úgy későbbi jelenség, mint ahogyan a szótagszámbeli megfelelés és a rím is csupán későbbi mesterkedés (*Rafinement*) eredménye. A pontos címet ugyan nem adja meg, de helyeslően idézi fel az anglikán püspöknek, Robert Lowthnak (1710–1787) a Johann David Michælis (1717–1791) göttingeni professzor kommentárjával megjelent értekezését (*De sacra pœsi Hebræ-*

rorum), amelyet egyébként az egyetemes verstörténeti szakirodalom is kulcsfontosságúnak tekint. Ennek részleteire természetesen nem térhet ki dolgozatunk, azt viszont érdemes számon tartanunk, hogy Jerusalemnek idézett művével először jut el magyar közegbe egy olyan kötet, amelyben áttételesen ugyan, de olvashatók lettek Lowthnak azok a verselméleti megállapításai, amelyek pár esztendővel később, 1792-ben Földi Jánost az *Elmélkedés a zsidó versírásról* megírására ösztönözték, s amely szinte ősforrása lett azoknak a verstani törekvéseknek, amelyek a magyar verselés alapjait is a grammatikai párhuzamosságban keresték.[62]

Dolgozatunk szempontjából azonban az a fontos, hogy Körmöczi nem követi Jerusalemet a költői emelkedettség és valósághoz való hűség lelkesült azonosításában. Ő nem gondolja, hogy a teremtéstörténet egyszerre lehet igaz és fennköltен költői. Számára csak az belátható, hogy a világot Isten teremtette, s mint láthattuk, megelégszik ennek a lecsupaszított ténynek az elfogadásával. Azt is láttuk az eddigiekben, hogy akkor sem észleli a poétikai nyelv szublimált emelkedettségét, ha nem kell úgy lemondania a szó szerinti értelmezésről, mint a hatnapi teremtés esetében. Talán világossá vált a fentiekben, hogy ilyenkor számára *az eredeti poetica nyelv* nem fennköltt, hanem *együgyügyű, igaz és sincera, amilyen ártatlan a lélek és az érzés.* Ezért tartja rágalmazásnak, hogy Lázár szinte műfajokat is megnevezve azt meri állítani, hogy nála a poétikai nyelv használta azt is jelenti, hogy a Genezis szövegeit kitalációknak minősíti, tehát ő úgy gondolná, hogy fiktív mesékből, poétikai költemények darabjaiból rakták össze a Teremtés könyve elejét, sőt szinte Mózes minden írását. Az említett összegezésre hivatkozva ezért kérdezi most már felháborodva védekező iratában püspökünk, hogy „hol vagyon a deák kitételben régi mesékről emlékezet? Hol vagyon poétikai költemény?”[63] Tagadja tehát, hogy írásaiban és megnyilatkozásaiban a vizsgált bibliai könyveket költői *fikció*nak tekintette. Érthető persze a felháborodása, hiszen ő valóban megfontoltan kerülte el az ilyen felfogást. Nem lenne azonban ez abszurd, hanem csupán csúsztatás a poétikai mozzanatot a fent említett magasságokba emelő J. F. W. Jerusalem esetében. Hiszen akkor valóban a költőiség és *fikció* olyan azonosításáról beszélhetnénk, amely rendre megtörtént a kitalált történetek létjogosultsága mellett érvelő korabeli poétikákban. Tudunk is természetesen olyan költői művekről, amelyek programosan fikciókra épülnek. Sőt, folyamatosan születnek a korai újkorban oly elméletek is, amelyek *ép-*

62 Horváth Iván, „A grammatikai szemlélet a magyar verselméletben”, Irodalomtörténeti Közlemények 76., 3. sz. (1972): 290–326.

63 Lásd dolgozatunk függelékét.

pen ebben látják az irodalom lényegét. Lehet, hogy ezt a felfogást Körmöczinek tulajdonító Lázár nem csupán beleolvasott Jerusalembe, hanem tájékozott volt a fikciót kedvelő korabeli világi irodalomban is?

e. A vallás keletkezéséről

Az *e.* pontra adott válaszban is terjedelmes szövegrészlettel találkozunk, amelynek előtörténete rekonstruálhatónak látszik. Az könnyen megállapítható, hogy a latin nyelvű (most saját fordításomban is mellékelt) sorokat a védekező irat megfogalmazásakor egy nagyobb (*De origine constellationum cælestium observationes criticæ*) értekezésből emelte ki.[64] A védekező irat azonban tartalmaz olyan jelentős kitételeket is, amelyek nem találhatók meg ebben, ezért nagyon valószínű, hogy Lázár Sámuel egy korábbi, de a mostani értekezésnél nem terjedelmesebb, ettől csak valamelyest eltérő fejtegetés alapján fogalmazta meg ezt illető vádjait. A latin értekezés fennmaradt autográf változata tehát valószínűleg már a védekezés folyamata során keletkezhetett, jóllehet nem jelentéktelen helyeit aztán elhagyta magának a védekező iratnak az összeállításakor. Ezeket részletesen majd a dokumentum tudományos igényű, megjegyzetelt kiadása demonstrálhatja, ám azt már most megállapíthatjuk, hogy beszédes a valóságos források kikopása, illetőleg elhallgatása a védekezés során. A Lázár Sámuelnek átadott védekezés nem tesz említést ezekről, de a bővebb értekezés nevüket, illetőleg rövidített címüket még megadta, s így megállapítható, hogy három jelentékeny 18. századi csillagász művére hivatkozik. Az idézés sorrendjében haladva, először Johann Elert Bode (1747–1826) *Anleitung zur Kenntnis der gestiernten Himmels* című 1768-ban megjelent műve jön elő, majd két francia szerző következik. Noel Antoine Pluche (1688–1671) művét *Histoire* címmel emlegeti, de a címváltozat is megengedi, hogy a Körmöczi számára talán könnyebben elérhető 1740–1742 között Drezdában és Lipcsében megjelent háromkötetes német nyelvű kiadványra gondoljunk (*Historie des Himmels nach den Vorstellungen der Poeten, der Philosophen und des Moyses betrachtet: worinne der Ursprung des poetischen Himmels, der Irrthum der Philosophen … gezeiget wird*). A harmadik szerző Charles-Francois Dupuis (1742–1809), akinek először 1781-ben a *Journal des savants* című folyóiratban, illetőleg egy ahhoz kapcsolódó különlenyomatban jelent meg az állatövi jegyek keletkezésére vonatkozó elképzelése (*Mémoire explicatif du zodiaque chronologique et mythologique*), amely ezt a felismerést

64 Lelőhely Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltár, Körmöczi-hagyaték, Értekezések.

Egyiptomból eredezteti. Ez olyan nagy figyelmet keltett, hogy Nagy Frigyest a mű elolvasása arra késztette, hogy annak szerzőjét meghívja magához Berlinbe, azonban ez a meghívás az uralkodó hamarosan bekövetkező halála miatt nem valósult meg. A rövid kivonat alapján nem dönthető el, hogy Körmöczinek melyik járt a kezében. Figyelemre méltó viszont, hogy a franciától szigorúan csak a csillagászati fejtegetések egy részletét veszi át, s egyáltalán nem utal ezek kontextusára. Ez pedig nem lehetett közömbös számára, hiszen Dupuis már ebben a művében is felvillantja azt a szinkretikus vallásfilozófiai koncepciót, amelyet 1794–1795-ben megjelent négykötetes nagy művében dolgozott ki részletesen, s amely az emberi természet egyetemes voltából kiindulva a világ vallási mítoszainak asztronómiai eredetű közös vonásait mutatta be a kortársakat lenyűgöző erudícióval. Itt tehát nem szerepelnek a vallásfilozófiai megfontolások, ám ezek nem voltak ismeretlenek számára. Bizonyosan korábban eljutottak hozzá, ugyanis Johann Friedrich Ernst *Fürstbürger Phosphorus oder die Allerweltpfaffenharlekinade: Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Monds* című művéből *Phosphorus polgárfejedelem, avagy a világ minden papja bolondsága* címmel magyar fordítást is készített, s abban a holdon lezajlott hitviták egyikének a témája éppen a vallások keletkezése, illetőleg egymáshoz való viszonya volt. Mint Erdődi Alexandra nem régen megvédett disszertációja kimutatta,[65] a kolozsvári unitárius nem csupán az alapszövegét fordította le, hanem a jegyzeteket is, amelyekben a német szerző a legrészletesebben Christian Ernst Wünsch, *Horus oder Astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie auch über Jesum und seine Jünger (Hórusz vagy asztrognosztikus végső ítélet Szent János kinyilatkoztatásáról és a Messiás próféciáiról, valamint Jézusról és tanítványairól)* című 1783-ban megjelent művéből, illetőleg Constantin-Francois de Volney 1791-ben közzé tett *Les ruines, ou Méditations sur les révolutions des empires* című munkájából merített. Ez utóbbinak Körmöczi valamelyik korai, még *Die Ruinen* címet viselő német változatát ismerte meg. (1829-ben jelent meg először a teljes francia szöveget visszadó, a *Die Ruinen. Betrachtungen über die Umwälzungen der Reiche* címet viselő változat.)[66]

[65] Erdődi Alexandra, *Körmöczi János (1763–1836)* Phosphorus polgárfejedelem *c. művének magyarítása és európai háttere* (Szeged: 2003). Doktori disszertáció.

[66] Az 1792-es berlini német kiadást követte 1798-ban egy lipcsei német kiadás is. Franciául a 2. kiadás 1792-ben Párizsban jelent meg, majd 1839-ben is kiadták.

Wünsch művét már korábban bemutatták Balázs Péter és Zsoldos Ferenc nem régen megjelent dolgozatai.[67] Ezekben szuggesztív képet kapunk arról, hogy a művét névtelenül megjelentető szerző[68] a bevezető reflexiók szerint táboron kívüli pozícióból megszólalva valójában nem az apokalipszisértelmezésére vállalkozik, hanem az eddigi értelmezések tarthatatlanságát a vallások keletkezésének új elméletével teszi megragadhatóvá. Részletesen kidolgozott elképzelése szerint ugyanis az értelmezési zsákutcák akkor keletkeztek, amikor a természet szemléléséből kialakult és az egyiptomiaknál egy ideig még ezt a közelséget érzékelni engedő képzetek elvesztették eredeti hamvasságukat. Az ősi szemléletet kioltó új építmények egymással kibontakozó reménytelen küzdelme folytatódott aztán a későbbi évszázadokban is, s Wünsch ebben az összefüggésben vizsgálja a kereszténységet és annak alapszövegeit is. Kimondja, hogy a próféták nyelve nem más, mint az ókori asztrológusok nyelve, mely az égbolt és benne a csillagok megfigyeléséből származik. Nála tehát minden vallás alapvetően a régi egyiptomiaktól származik, a természeti események örök áramlása pedig minden felekezetnél megfigyelhető: a magyarázatok eltérése nem cáfolata a közös eredetnek. A zsidók, a keresztények, a muszlimok és más keleti népek vallásának is egy az alapja, még akkor is, ha nagyon eltérőnek mutatkozik nyelvhasználatuk és mitológiájuk, hiszen mindegyik a *természet nagy könyvéből* veszi az alapvetéseit. Ezt a tézist veszi át a csillagászati összefüggésekre kevésbé figyelve és oldottabb előadásban Constantin-Francois de Volney is.

A Johann Friedrich Ernst Albrecht német szövegét magyarra fordító Körmöczi a *Phosphorus polgárfejedelem* több jegyzetében hivatkozik a *Horus*ra, de illusztrációként elégnek látszik idéznünk a 48. legfontosabb részleteit:

> „Minden tudósb írók egyek abban, hogy hogy religió bölcsője Ægyptum, mint elsőbb politizált ország, a religiók öszve vetése, hasonlítása, mind itt is ezen próbációt erősíti, a religió itt se volt mindenkor azon tudomány, és amint itt változott, úgy másutt is, innen igen nehéz minden contradictorumot megegyeztetni, inter minden szisztémában, az originale ægypticum quid esse, elucet. A tiszta

[67] Balázs Péter, „»Az első Istenek a félelemből származtak« (Verseghy Ferenc vallás-kritikai értekezéseiről)", *Irodalomtörténeti Közlemények* 114., 2. sz. (2010): 122–137, 124–125. Zsoldos Endre, „Verseghy Ferenc a teremtésről", *Irodalomtörténeti Közlemények* 127., 2. sz. (2023): 124–125.

[68] Jó áttekintést ad a mű kontextusáról is Jürgen van Kempski: „Apokalypse, Horus und Geistegeschichte", *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte* 47., 4. sz. (1995): 304–319.

> ægyptumi titkos religió csupa asztronomiai signumokon fundáltatott, és csak physice kellett értetnie, végre ez a papoktól se kezdett értetni, vagy ex scopo megcsalattatásra fordíttatott. Ebben hát a természeti phænomeneknek képe és tudósítások voltak az csillagok pozícióiról, emellettt elébeszélései a vetés, aratás, nyár és télről, meghaló és újonnan kelő elevenedő magokról, etc… Midőn igaz értelme ennek elveszett, Napból Isten Osiris, a Lunából Isis Isten Asszony, a gyermekből pedig a mezők gyümölcsei Kis Istene, Horus lett. E volt a háromságra az első fundamentum. Az Ægyptiusoknál tehát Osiris, Isis, Horus, apud Græcos Zeus, Aphrodite, Kupido (Amor Eros) Pittagorasz piritus, anima, corpus, apud alios Jupiter, Juno, Vous, apud Christianos quoque Deus, Maria, filius, apud Judeos Spiritus Dei, szűz víz, vox vel logos. Moses az Isis mysteriumában járatos volt, és az egy Istenről, a puszta láthatalan égi világossságról a chaldeusok és perzsák Istenéről is hallhatott, de ő ennek igaz értelmét, mint kozmogóniája mutatja nem értette, ő megtiltotta a kép imádást, jóllehet az ily képeket mint Istent imádni Ægiptumban megtanulták volt, és Babylonban jobban is megtanulhatták, de mivel törvény szerint semmi idegen istent tisztelniek szabad nem volt, az említett három Ægypti Istent a Mózes kozmográfiájára fordították, melyben a Napot vagy Virum Isten lelkének, a Holdat hingräuliches vízre, és a gyermeket a teremtés első szülöttjére vették, hoc est pro luce, és mivel a világosság juxta enarrationem az első szóra *fiat lux* formáltatott, ezt arról Wortnak vel græce logosnak nevezték, és ezt a harmadik teremtő Vesenné tették. A görög philosophusok, qui naturæ res scrutabantur, ezen hármot három principiummá változtatták, Veltgeist vel Luft, reines Vasser, reine Erde. Alchimistæ in sulphur, Mercur, salem. Breviter Ægypti, Chaldei, Judei, Græci, Christiani a Nap s Holdról való képeket festegették, változtatták, ut placuit, míg az Újtestamentum némely helyei szerént 3 sunt in cœlo et tres in terra etc. az istenség három személyei lettek…”[69]

A sokszor részletezett egyiptomi alapokon nyugszik tehát minden vallás, s a csillagok mozgásának törvényszerűségeit vizsgálva jutottak el ahhoz a dualizmushoz is, amelyet egyetemes magyarázatot ígérően jelenített meg Johann

69 Körmöczi, *Phosphorus polgárfejedelem*, f. 57–58.

Friedrich Ernst Albrecht említett és Körmöczi által magyarított műve, amelynek címadó alakja Vénusz, a Nap utáni legszebb csillag lett. Így aztán ha az ég vizsgálói jelenteni akarták, hogy a Nap előhírnökeként feljött a horizontra a fényhozó (Phosphorus), akkor egy szépségével a naphoz közelítő férfit festettek rá az égboltot ábrázoló képre. Amikor pedig azt akarták megjeleníteni, hogy a felkelő nap őt elhomályosítja, akkor ugyanőt a mélybe fejjel lefelé alázuhanó alakként ábrázolták. Ez az ábrázolás lett aztán a széles körben elterjedt dualizmusok alapja, egészen a lázadó angyalok ősgonosz vezéréig, akit a Nappal versenyezni akaró kevélysége miatt vetett le a mélybe a főisten.

Ha a *Phosphorus polgárfejedelem*ben és Körmöczi leginkább felhasznált forrásaiban, vagyis Wünschnél és Volneynél szereplőket és a *De origine constellationum*ban olvasottakat szembesítjük a védekező irattal, akkor kétségtelenül figyelemre méltó különbségeket regisztrálhatunk. A védekező iratból elmarad a *De origine constellationum* nyitómondata – *Aprima statim impopulationis telluris epocha maiestatica illa corporum cælestium contemplatio excitaverit animos hominum ad attentionem*[70]– vagyis annak kinyilvánítása, hogy az égitestek felséges látványa már a föld benépesülésének első korszakában felkelthette az emberek figyelmét. Az értekezésben tehát a Hórusz világába lépünk be a csillagok látványára figyelmező emberek középpontba kerülésével, ám a védekező iratban csak a jelenségek tárgyszerű leírásával találkozunk. Később is az objektivitásra törekvő, az erős kritikai mozzanatokat megszelídítő leírás dominál. A 2. pont esetében a védekező iratban csak azt olvassuk, hogy a csillagok állásának magyarázatát bizonyos helyeken a vallás embereire bízták, a *De origine*ben az is hozzá van téve, hogy a vallás emberei vindikálták maguknak ezt a jogot (*vel ab ipsis sibi vendicatæ*). A 3. pontban a védekező iratból elmarad, hogy a műveletlen tömeg a jövendölések kiváltotta csodálattól elragadtatva a csillagászati jelenségeket vallási misztériumoknak tekintette, s így állt elő a sok ünnep, áldozat, szent időszak magyarázata a történetíróknál és Mózesnél. (*Plebs vero rudis admiratione præsagium abrepta has observationes venerabatur ut misteria religiosa. Unde multorum festorum, sacrificiorum, annorum et mensium in historicis et scriptis Mosaicis explicatio.*)[71]

A 4. ponttal kezdődően aztán nem is fordítással, hanem inkább tömörítő összefoglalásokkal találkozunk, s ezekben, mint említettük, az állatövi jegyek keletkezésének csillagászati magyarázatai a legterjedelmesebbek. Az ezen túlmutató részletek kiindulópontja a nyári nappali és a téli éjszakai égbolt leírása,

70 Körmöczi, *De origine constellationum.* 1r.
71 Körmöczi, *De origine constellationum*, 2r.

amelytől eljut a sötétség és világosság angyalainak szembeállításáig. Fontos tudnunk, hogy az itt átvett szövegrészek zömének forrása a *Phosphorus polgárfejedelem* főszövegében, illetve a hozzáfűzött jegyzetben (130.) olvashatók. Nem szerepel viszont itt, s új mozzanatnak tekinthető Lucifer története (Ézs 14,12–14). Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy felsejlik ugyan ezekben a részletekben a világegyetem egészének és az emberi történelem teljességének dualisztikus, két egyaránt hatalmas erő küzdelmeként elképzelt felfogása, ám ennek legrészletesebb kimunkált változatát nem veszi át forrásaiból. Mivel a védekező irat ebben a témában is rendre a *Phosphorus polgárfejedelem* szövegével gazdálkodik, igen beszédes, hogy a leginkább kiérlelt változat itteni idézésétől eltekintett. Ez az igazságosztó fejedelem záróbeszédében olvasható, ahol (a németben a 418., a magyarban a 422. versszak) a rossz és a jó örök küzdelmeként jeleníti meg a világtörténelmet, s kifejezetten annak beláttatására törekszik, hogy a rosszra is szükség van. Talán az sem véletlen, hogy már a *Phosphorus polgárfejedelem*ben olvasható magyar fordítás is igen szegényes,[72] de még szembeötlőbb, hogy míg a *De origine* áveszi, a védekező irat mellőzi azt a hozzáfűzött jegyzetben olvasható párhuzamos felsorolást, amelynek tagjai a kommentár szerint szinonimáknak tekinthetők:

dies æstas sol vel lux ignis vita… Deus
nox… hiems… tenebræ frigus… mors… Diabolus[73]

Bizonyára világos az elmondottakból: Körmöczi joggal tiltakozott amiatt, hogy vádlója kiforgatta, félremagyarázta írásait, hiszen több esetben valóban arról volt szó, hogy a másoktól átvett idézetekből következtetett a vádlott véleményére. Nyilvánvalóak Lázár Sámuelnek a csúsztatásai is, hiszen csak a vallási elképzelések asztronómiai magyarázatának végletes leegyszerűsítésével lehet eljutni addig az állításig, hogy az angyalok és az ördögök csupán csillagok lennének. A *Phosphorus polgárfejedelem* szövegének középpontba kerülése viszont árnyalja a képet. Ez önmagában is jelentékeny új mozzanat, hiszen eddig egyetlen adat sem került elő arról, hogy a kortársak bármelyike reflektált volna rá. Körmöczi válaszra kényszerülése tehát mindenképpen figyelemre méltó, jóllehet

72 Illusztrációként adjuk a német szöveget és magyar fordítását:
Und doch ersteht aus ihren Streit Bewegung, Werden, Leben / Ihr Kampf ist's der seit Ewigkeit / Den Wesen Stoff gegeben. / Ihr staunet an der Sonne Pracht / Der Sternen Glantz–doch muss di Nacht / Nicht beiden Werth erheben. (És ezekből a párharcokból keletkezett a mozgás, születés, élet. Öröktől fogva ez a harc szolgáltatott anyagot a létezés számára. Csodálkoztok a Nap pompáján, a csillagok fényén – de vajon nem lehet ugyanúgy dicsőíteni az éjszakát is?) Mindkettőt idézi Erdődi Alexandra disszertációja.

73 Körmöczi, *De origine constellationum*, 2r.

nincs információnk arról, hogy Lázár Sámuel miként szerzett tudomást arról, hogy környezetében ilyen, szokványosnak egyáltalán nem nevezhető művek és gondolatok vannak napirenden. Ez még akkor is figyelemre méltó, ha számolunk *Phosphorus polgárfejedelem* Erdődi Alexandra által szépen kimutatott ambivalenciájával és többszólamúságával. Másfelől Körmöczi válaszából azt is láthatjuk, hogy nem csupán Ernst Albrecht művéből merített, hanem az ottani fiktív világban megfogalmazódott elképzeléseket szembesítette az egyértelműen tudományos céllal született munkákban olvashatókkal is, s mint fentebb kifejtettük, nagyon valószínű, hogy ez már az ellene folytatott eljárás során megírt korábbi összefoglalásában megtörtént. Mivel a korábbi művekben nem találtuk nyomát, nagyon valószínű, hogy ebben a fázisban került elő az Ézsaiásnál olvasható szöveghely is, amelynek értelmezési lehetőségeiről a püspök megengedően nyilatkozik. Nyilvánvalóan önvédelmi célokat szolgált az a gondolatmenete szempontjából mellékes, ám az adott helyzetben hasznosnak látszó kijelentés, hogy az állatövi jegyekkel kapcsolatban egy ponton legalábbis ugyanazt vallja, mint a katolikus Szabó József.[74]

A védekező irat *f.* pontjáról szöveg hiányában semmi bizonyosat nem mondhatunk. Körmöczi szerint „bolondoskodás és kábultság nélkül nem lehet csak képzelni is, hogy azt én tanítottam".[75] Legfeljebb abba kapaszkodhatunk bele, hogy oppositumok synonimáiról beszél. Az kétségtelen, hogy ez a meghatározás ráhúzható lehetne az imént idézett *dies–Deus, nox–Diabolus* sorozatra, s az is bizonyos, hogy ezt a dichotómiát ilyen pőrén aligha tekinthette magáénak Körmöczi, tehát indokolt lenne az ismételt csúsztatás elleni heves tiltakozása is.

Összegző észrevételek

Tisztában vagyok azzal, hogy új dokumentumokat közlő tanulmánytól elvárható lenne annak összegzése, hogy a megfigyelések miben és mennyiben módosították a főszereplőjéről kialakult eddigi képet. A kép árnyalása azonban csupán a fentiek alapján megalapozatlan lenne. Ne feledjük, a fentiekben csupa olyan szövegről volt szó, amelyek a kinyomtatásig nem jutottak el, s legfeljebb azt körvonalazhatjuk, hogy Körmöczi szűkebb környezetében vagy tanítványai körében mik váltak ismertté. Egyáltalán nem kívánjuk tagadni ennek jelentőségét, hiszen a Holbach fordításrészlet azonosítása után aligha tagadható, hogy ily módon még ez a radikális ateista természetelvű műnek a szövege is napirendre ke-

74 Róla lásd: Balázs Péter, „Körmöczi János kéziratos Mózes értekezéséről", 294–295.
75 Lásd dolgozatunk II. függelékét.

rült. Bizonyosan céljai között szerepelt tehát, hogy a korabeli bölcseleti-teológiai elképzelésekkel ismerős diákok kerüljenek ki kezei alól, s persze azt is hozzátehetjük, hogy a megszokottnál jóval nagyobb kockázatokat is képes volt vállalni ennek érdekében. Nem kevésbé figyelemre méltók a diákjai érdekében meghozott humánus és átgondolt intézkedései. Kiemelkedően fontosnak tartjuk ugyanakkor azt a párhuzamot, amit Gedő József, Kozma Gergely és Kiss Mihály nézeteinek megszelídülése között ki tudtunk mutatni, azzal a fontos különbséggel, hogy az utóbbi esetben egy diákjait korábban is megkímélni akaró kivételes tanár adja diákjai kezébe a célszerűnek gondolt olvasmányokat. Kant bölcseletének ilyen hatását már jó régen felismerte a hazai szakirodalom, s itt most a nagy német bölcselő szövegeihez érdekesen társulnak a felekezeti ortodoxiáktól távolságot tartó törekvések képviselői, lett légyen szó a németországi neológusokról, vagy a fizikoteológia harcos polémiát kerülni igyekvő híveiről. Ennek a folyamatnak a részletesebb bemutatásához alaposan elemeznünk kell azt az eddigi szakirodalomban a teljesség igényével még nem vizsgált kérdést, hogy milyen a viszony Körmöczi kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent szövegei között. Ennek bemutatása lesz következő dolgozatunk tárgya.

FÜGGELÉK[76]

A felelősségre vont diákok reverzálisa

Nos infrascripti per Clarissimum Dominum Rectorem Joannem Körmötzi ob factum quod libelli Le vrai sens du Systheme de la Nature ouvrage posthume de M Helvetius a Londres 1774. altissime ut certo jam nobis constat, prohibiti, versionem in Idioma Hungaricum extractive adornatam descripsimus et apud nos detinuerimus, in jus adtracti et post peractam mentionatorum manuscriptorum confiscationem amissione etiam beneficii pro huc semestre fundationalis puniti. Paterne præterea eaque ac severe admoniti super eo quod nos perniciosa illa principia in eodem libello contenta fovere, animumque ad similia providere exhibere auffuerimus et hoc ipso tam nobis ipsis juxta Appr. Const. Part I. Tit I., 3. quam vel maxime sacrosanctæ religioni nostræ exitium parare videremur. Præsentis hisce literis nostris recognitionalibus ac reversalibus delectum nostrum juvenilis animi novitatis avidi commissum summo animi

[76] Az itt szereplő latin nyelvű szövegeket saját fordításomban kurziváltan adom. Szögletes zárójelben Körmöczi kiegészítései olvashatók. MEUKvGyLt

mœrore fatemur, ac recognoscimus super eo tamen quod nos principia in eodem contenta foveremus, aut fovissemus et similibus quidpiam contra Sacram nostram Religionem moliti aut in posterum moliri in votis habuissemus aut haberemus fide Deo debita firmiter protestamur. Nosque unice novitatis amore commotos versum illud opusculum descripsisse a Societate Togatæ Statuque Ecclesiastico et simul in mentionato articulo approbatali specificata sancte promittimus nos in futurum nihil tale cogitaturos, scriptis aut viva voce sparsuros imo si quorum animos pestillenta hac opinione corruptos esse adverteremus, eos sine mora eo quo par est delaturos, in quorum fidem damus has testes literas propriis nostris manibus et sigillis munitas.

Claudiopoli die 15a Junii 1805.
Joannes Kriza manu propria
Adamus Koncz
Josephus Vida
Samuel Barabas
Joannes Mathe
Ladislaus Mhazi
Joannes Kováts
Sigismundus Deák
Stephanus Veres
Joannes Murvai
Josephus Pálfi
Áron Barabas

Mi, alulírottak, akiket Körmöczi János, a kollégium híres rektora felelősségre vont amiatt, hogy Helvetiusnak a halála után Londonban 1744-ben kiadott Le vrai sens du Systheme de nature című művéből készült magyar fordítás szövegét lemásoltuk és magunknál tartottuk, amelyről immár számunkra is a napnál világosabb módon kiderült, hogy tiltott szöveg, s akiket ezért felelősségre vontak, majd akiket a másolatok elkobzása után arra ítéltek, hogy egy féléven keresztül ne részesüljenek az alapítványi támogatásból. Ezen kívül, akik szigorú atyai megintésben is részesültünk, s a legszigorúbban parancsba kaptuk, hogy tartsuk magunkat távol azoktól a veszedelmes tanoktól, amelyeket ez a könyv tartalmaz, ne hagyjuk, hogy ezek a tanok lelkünkbe beférkőzzenek, hiszen az ilyenekre büntetést ró ki az Appr. Const. Part. I. Tit I. § 3. pontja, azok pedig, akik ilyeneket tanítanak, legszentebb vallásunkat is végső veszedelemnek teszik ki. Mi tehát jelen beismerő írásunkkal és reverzálisunkkal bevalljuk és elismerjük a fiatal léleknek újítás iránti forró vágyából származó vétkünket, és töredelmes megbánó lélekkel kinyilvánítjuk, hogy a

mondott könyvben foglaltakat elfogadtuk és megfogadtuk, hogy szent vallásunkra irányuló ehhez hasonlókat is magunkévá tesszük. Most viszont kijelentjük, hogy kizárólag az újdonság szeretetétől felbuzdulva másoltuk le a mondott művet, majd a togátusok egyházi rendhez tartozó tagjaiként fogadalmat teszünk arról, hogy a jövőben sem élő szóval, sem írásban nem terjesztünk ilyen gondolatokat, továbbá arról is, hogy ha bárkinél ilyen ártalmas gondolatok jelenlétével találkozunk, arról haladéktalanul jelentést teszünk. Minderről most ebben a saját kezű aláírásunkkal és pecsétünkkel hitelesített iratban teszünk fogadalmat.

Kelt Kolozsváron 1805. június 15-én.

Az ellenem sub. a. b. c. d. e. f. feljegyzett vádpontokra reflexióim[77]

a.) Hogy az okos embernek két religiójának kell lenni, egyik, amelyet belsőképpen hiszen más pedig, melyet csak szájával vall – és hogy az unitária vallásban is a Krisztus Jézusról való egész confessio religiónknak csak ilyetén külső ágazatja, mely a Dési complanatio által tétetett bé a hit cikkelyei közé, de valósággal az unitária valláshoz nem tartozik, ennél fogva, noha politikából taníttatik, mindazon által egy okos unitárius ember is azt nem hiszi.

Ami ezen kicsiny rész *a.* betű alatt elő adatott egész dologból valóság volt, és amennyiben Néhai Superintendens Lázár István Uram, aki reám, mint a status levelei regisztrátiójára kirendeltetett biztosra, az ötödik professzori statio fundáltatásakor, azért hogy én is azon jó szívű és örökös emlékezetet érdemlő fundátorok statusunk boldogítására törekedő planumának és intézetének kedvelője is, amennyiben rajtam állott superintendensünk ellenkező tetszése elmellőzésével is eszközlője voltam, megnehezteltetvén, engemet megtámadott, s szavaimból erőszakos és balra facsort értelem szerint vallástalannak nevezett, s fenyegetni kezdet, s ezen megsértetésemért én is magam mentségére keményebben szólattam, sőt azt is, mely illetlen erőszakos utakon és módokon kévánja statusunk s consistoriumunk elsőbb és több számból álló tagjai tetszések ellen is a maga plánumait, mint a jelen lévő esetben is ki vinni, egyenesen szemibe kimondottam, és e mellett vallástalannak lett neveztetésemért a főconsistorumtól satisfactiót is kértem, maga pedig superintendens uram azon panaszolván, hogy így præsidiumát nem viheti, ha subordinussai szembe állanak, hogy mindezeknek a' lett a következése, hogy a főconsistorium ártatlanságomat megesmérvén a dolgot úgy kévánta complanálni, hogy a néhai superintendens Úr is engemet az

77 Betűhív átírás.

igazságtalan és igen terhes megsértésért megkövessen, és én is megkövessem azért, hogy mint præsesem ellen kikelni és kemény szókkal illetni nem átallottam, végezetre, hogy ezen conclusumnak, s az ebből következendő egyben békéltetésünknek eszközlése végett a főconsistorium által három biztosok ú. m. Méltóságos Ítélő Mester Sala Mihály, Nagyságos Tekintetes Bartha Móses és Tekintetes Siko István Urak neveztettek ki, kik előtt az egymást megkövetés végbe menjen, s hogy ezen méltóságos és tekintetes biztos urak azon præfigált, s mindkettőnknek előre megjelentett terminuson meg is jelentek, s én is a superintendentiális házhoz által menvén a conclusum effectumba vétetett [s csupán néhai Super.], meg is békéllettünk, s az egész dolog folyása csupán néhai superintendensünk becsületének leendő kedvezésből nem iktatatott be a protocollumba. Mindezekről Méltóságos Sala Mihály és Tekintetes Siko István urak bizonyíthatnak, sőt hogy ezekről solenniter költ testimoniumokat adjanak, minden igazság szerint meg kévánom.

Ezen *a.* betű alatt lévő vád tehát tökéletesen sopiálva lévén csupán a bosszúálló indulat elevenítheti fel, nékem mint egyszer örökre sopiált dologhoz, hozzá se kellene szólanom, de mint hogy egészen másféle tételekkel [és szókkal] igazságtalanabbul megfordítva és megtoldva vagyon a feladás [én azonban valaha úgy amint vagyon itt a feladás], hogy azért annak valósága ellen solenniter protestálni, s a dolgot a következendőkben világosítám meg.

Ezen *a.* betű alá szorított egész vádnak két része vagyon: az első, hogy minden okos embernek két religiójának kelletik lenni, egyik melyet hiszen, a másik, melyet vall.

Ezt ezen kitételekkel így soha nem mondottam, hanem egy főconsistoriális gyűlés alkalmatosságával ebéd után beszélgetés közben [öreg papjaink között] extra sessionem elfordulván az unitárius lengyel atyáknak onnan lett kiűzetések, kérdésbe jött valljon találkoznak-é másokon olyan erős hitűek […] elhagynák hazájokat, s mindeneket mint ők, et pro, et contra tétettek a vélekedések, én magam is superveniálván Tekintetes Kontz Uram előmbe terjesztette a kérdést, mi volna az én vélekedésem ebben, amelyre feleletem e' volt: nem igen hiszem, hogy sokan találkoznának a mái világban olyanak, mert egy okos embernek különbséget kell tenni a religió külsője, és a religió belsője, vagyis a status religió és a szív religiója között. Én ezeknél többet egy szót se szólattam, hanem nagyságos tekintetes superintendens uram azt reflectálta: e szerint tekintetes uramnak két vallása volna, egy, amelyet hiszen, más, amelyet vall szájával. Melyre én azt feleltem, nem, mert a vallás köntöse nem maga a vallás, és én ezt írásban is megmutathatom, ezer példái vagynak ennek. Nicodemus a zsidó synagógának tagja volt, mégis az idvezítőnek titkon való tanítványa is. [E végre produkálhatom in

origine azon akármely templomban is szabadon elé adható prédikációt, melyben ez a professzió tisztán ki van dolgozva nyomtatásban.] És így ezen fennebbi környülállásos feleletemből kikövetkeztethető az igazság, és lelkiesméret megsértésen kívül az, hogy én minden okos emberben…

Ami pedig a második ágát illeti, hogy az unitária vallásban a Krisztus Jézusról való confessio religiónknak csak ilyen külső ágazata, mely a Desi complanatio által vétetett be az hit cikkelyei közé, de valósággal oda nem tartozik, és ennél fogva, noha politikából taníttatik, de egy okos unitárius ember azt nem hiszi.

Ezen kitételek is nem egyebek igazságtalan criminatióknál, s hogy ezen értelemben ilyen kitételekkel valaha mondottam volna, vagy principiumul tartanám, vagy akármely becsületes és igaz unitárius emberről ezt hinném, arról solenniter protestálok. Ami a dolog valóságát illeti, arról megvilágosító declaratiómat ezekben tészem meg. Egy bizonyos papi gyűlésnek alkalmatosságával a religiókbéli különbségekből midőn beszélgettünk, néhai superintendensünk azt mondotta, hogy csak azon egynek örvend, hogy unitárius ember, mert a több religiók közül mindenikben vagyon valami contra rationem, de az unitária vallásban semmi sincs contra rationem. Melyre én azt feleltem: a mi vallásunk se jöhet tökéletes exceptióba, mert valamint mü a több vallásbelieknek effélét szemekre vetünk, úgy azok is vethetnek mi nekünk, p. okáért azt: hogy mi az Úr Jézus örök istenségéről különbözünk vélekedésünkben, mégis isteni tisztelettel imádjuk, ebből vagyon, hogy az Úr Jézusról való hit cikkelyei közül az imádtatás Dávid Ferenc és mások által is disputatio alá vonatott, de a Desi complanatio alkalmatosságával büntetés terhe alatt disputatio alá se jöhető hit cikkelyévé határoztatott. Ezek az én szavaim magamnak is esmérem. Ezek mondása alkalmatosságával néhai superintendensünk se tett ellenem semmi reflexiót, hanem a fennebb deklarált ötödik professzori statióval indult collisionk alkalmatosságával vallástalanságom megmutathatására elé hozta ezt, hogy én az Jézus imádtatását contra rationem lévőnek tartom, de szavaim valóságos értelmét környül állások elé adván ezen ága is a vádnak az elébbivel együtt kölcsönös egymást megkövetésünk alkalmatosságával elenyészett. Azonban, valamint hogy néhai superintendensünkben nagy gyengeség volt egy privát beszélgetésben folyó, s csak bizonyos kitételű erősítés meggyengítésére előhozott reflexiót felvenni, és abban erőszakoson más ellen fegyvert készíteni, úgy sokkal nagyobb gyengeség fiában, hogy effélékkel kéván zavart csinálni [Consistoriumi és.] a J. K. Guberniumhoz fel bocsátott mocskos, igazságtalan feladásaira consistoriumunkat az illendő felelet tételtől elrettenteni kívánja. Annyival inkább.

Mivel én még Isten kegyelméből meg háborodott elmélyű ember nem voltam, szentséges vallásunk fundamentumos ágazatait, confessiónkat, histórián-

kat, s religiónk fátumait [tudom…] s édes hazánknak hozzánk s religiónkhoz való constitutionalis relatióját is tudván e szerint magával a dolog természetével ellenkezik, hogy tulajdon személyem és vallásom gyalázatjára és veszedelmére azokat hinném, s tartanám principiumaimnak, melyeket [mely] a más egyéb erősségekbül ki fogyatt határtalan bosszút álló kévánás fegyver gyanánt ragadott ellenem kezébe. Továbbá

b.) Hogy ugyanezen Principiumomat 1812-ben 8a Aug. az erről való disputatio elé beszélésével mi kinézésből hoztam elé?

Hogy ezen az említett napon-é vagy máskor, bizonyoson nem tudom, de hogy emlékeztem erről igaz, s beszéllettem, hogy édes attyával volt collisióm, mely kölcsönös megkövetés által sopiálódott, és kinézésem az volt, hogy az atyával volt ezen collisióért a fia ne tartson ellenségnek, de hogy recognationaliter azon principiumok aránt szólattam volna, vagy mint principiumomat úgy adtam volna elé, nem igaz.

c.) Hogy minek utána édes attya az ateusoknak franciából magyarra fordított, a collégiumban az én rektorságom alatt elterjedett breviáriumát a *Systeme de la nature* nevű tiltott könyvet cirkulálni észre vette, ennek exemplárjait confiscálta, én mint rektor librorum censor mint adtam a confiscálás után oly éretlen eszű ifjaknak, kik közül egyik confusióba jött.

Ezen *c*. betű alatt kitett vád a feladónak egész lelki esmérete, s gondolkodása módját egyenes charakterit és szelíd intézeteit in ipso originali kimutatja. Néhai superintendensünk ezen könyvnek fordíttásáról, circulatiójáról, confiscatiójáról s az egész dolog folyásáról egy betűt se tudott, hanem én hivatalbeli kötelességemnél fogva észre vévén a dolgot, személyes lustrátiom által és a legkeményebb investigátio mellett, kiknél találtathatnék egészbe vagy valamely részbe kikeresvén confiscáltam, s mind azokat, akiknél találtam, kemény megfenyítés, dorgálás és megbüntetés mellett reversáltattam is, amint hogy mindazoknak hibájok megesmeréséről, s hogy soha többé effélébe nem elegyednek az abban lévő principiumokról örökre, melyet most is az ifjú és csak újságra való kapás okozott még csak nem is álmadoznak, egyéb aránt hazánk megbüntető szoros igazsága szerint véllek leendő bántatásról sub 15a Juni 1805 költ kötelező írásokat in ipsis originalibus ide rekesztettem. Ezen lekötelezést s ennyi részben megbüntetéseket elégségesnek tartván arra, hogy ifjú éretlenségek hibája veszedelmét velem megesmertetvén, őket jobb, az egyenes útra térítsem, s a törvény büntető erejével

az ilyen kábult principiumoktól elrettentsem, az egész történetet az ő siránkozó kérésekre is titokban marasztottam, s másfél esztendők eltelve történt az, hogy néhai superintendensünknek még egy-két konsistoroknak kijelentettem. Mindezekről ők magok az ifjak, mert még életben vagynak bizonyságot tehetnek, [sőt, ha jól emlékszem az méltóságos főkurátor úrnak is jelentettem]. Igazságtalan és alacsony rendű fogás az, hogy néhai superintendensünk, aki erről semmit sem tudott konstatálta volna [annyival is nagyobb] pedig az igazságtalanság és példátlan reá fogás, hogy azon gonoszt és veszedelmet, melyet én hivatalbeli és vallásomhoz viselhető buzgó egyenességből megfogyattam és elenyésztettem, most ellenem fegyver gyanánt vészen kezébe.

d. Subversio hogy Moses próféta teremtésről írt könyve több aprólékos régi mesék, de nevezetesen két Jehova és Elohim nevezetű poétai költemények maradványaiból, rész szerint pedig az ő idejebéli történetekből szedegettettek egybe, és csupán Mosesnek bírói és törvényhozó hatalmánál fogva lettek a közönséges hitnek tárgyaivá, s jól lehet tehát ezen öszve toldott dolgok sokáig érthetetlenek voltak, de az újabb physicas feltalálások a titkok ezen szent rejtekéhez már kolcsot adnak.

Original

Sententia tamen philosophorum christianorum de fontibus scriptorum Mosaicorum hæc est: quod Moses carmina antiquissima seu mysthica fragmenta hyerogliphica circulatione communi usitata, traditione orali et hyerogliphica propagatur, ut antiquitates colligit ac in certum ordinem digessit, quibus eventus sui temporis etiam adjecit, et quæ judex ac legislator conciliata illis auctoritate conservavit ac sucessu temporis alia atque alia illis adjungenda subscepit. Fragmenta e quibus priorem partem collectionum in primis undecim Geneseos capitibus contentarum descripsit, duo fuisse commemorantur. Unum Jehova, alterum Elohim, quia in illo Deus Jehova in isto Elohim nominabatur. Hic duobus fragmentis duo carmina conveniebant, ea copulata univit, si discrepabant, ea utraque adjunxit, unde factum est, ut nomen Jehova et Elohim alternatim occurrant, eademque res presertim relatio de creatione, de formatione hominis, de diluvio pluribus in locis occurrant Confer gen. Cap. V. 1. 26. Cap. 2. v. [11.] etc.

Sacræ istæ ab eo relatæ reliquæ diu erant inexplicabilia, novæ tamen detectiones physicæ nova observata critica clarum in istud sacrarium præbuerunt.

Eredeti

A keresztény filozófusok Mózes írásairól úgy vélekednek, hogy Mózes széles körben elterjedt régi énekekből és titkos tartalmú hieroglifákból merített, ezeket a szóban és hieroglifaként terjesztett szövegeket régiségek gyanánt összegyűjtötte és bizonyos rendbe illesztette. Ezekhez aztán hozzáadta az életében történteket, amelyeket bírói és törvényadói tekintélyével megőrzött, s amelyeket az idő előrehaladtával újakkal egészített ki. Két olyan részről van emlékezet, amelyeket a Teremtés könyve első 11 részének összeállításakor írt le. Ezt a két részletet két ének őrizte meg, s ő ezeket úgy egyesítette, hogy eltérések esetében mindkettőt fölvette. Ezzel magyarázható, hogy az így kialakított szövegben felváltva szerepel a Jehova és az Elohim elnevezés. Ez különösen gyakran fordul elő a világ és az ember teremtéséről, illetve az özönvízről szóló egységekben. Lásd a Teremtés könyve V. 1. és 26. versét, valamint a II. 1. versét. Ezek a tőle ránk maradt beszámolók hosszú ideig megmagyarázhatatlanok voltak, de az új fizikai felfedezések és az új vizsgálati megfigyelések világossá teszik ezt a szent dolgot.

Ezen *d*. betű alatt feladatott vádpont egybe vettetve az én prælectiómban lévő kitételekkel egy újabb jele a feladó és vádló secretarius úr egyenességének. S hát ezen deák nyelven írt critica observatio, s annak minden elementuma olyan értelemben vétethetik-e, mint ennek magyar kitétele elé adatott? Hol vagyon a deák kitételben régi mesékről emlékezet? Hol vagyon poétai költemény? Melyik deák kitétel emlékezik az itt elé fordulandó dolgokról, mint közönséges hit tárgyairól. Szabad-e azon dolgokban, melyekben becsület, élet vagyon, sőt minden valamivel csak bírhat egy halandó veszedelemben forog, egy ilyen lelkiesméret ellen való travestálást tenni? Aki effélére merészel vetemedni milyen charakterről mutat csalhatatlan bizonyságot. Ítélje meg ezt a részrehajlást nem szenvedhető egyenesség!

Amit pedig az alább feljegyzett deák textus szerint, melynek originálját itten sub Lit B. adnectálom, ennyit jelentenek a mai időben minden valláson lévő teológusok, exegéták és philosophusok értelme szerint és azok vélekedésekkel megegyezőleg tanítottam, még pedig nem gyermekeknek, nem éretlen eszű, hanem a feladónál, ha így gondolkozik, sokkal érettebb eszű, nem pedig öt esztendős tógás deák tanítványaimnak.

És jóllehet én Mózes próféta 1 Teremtésről írt könyvéből 11 első részei exegetico critica prælectióiból az egész meggyőződésig fennebb leírt vélekedésemmel megnyugodva voltam, annyival is inkább, hogy Eichhorn göttingai Professorom prælectióiból és nyomtatásba is kiadott, s meg nem tiltatott munkáiból. Azonban jóllehet ezen Teremtés könyve 11 első részeinek a fennebb említett mó-

don történt compilláltatásokról meggyőződve voltam azon exegetica Critica prælectióból, melyeket hallgattam, s [tanítványaimnak is] mindazon által publice tanítani tanítványaim számára jegyzésbe kiadni bátorkodtam míg Tisztelendő Szabó János erdélyi katolikus papnak ezen munkája: A természet és a Szentírás szavaiból, sub titulo imprimatur Mártonfi, világosságra nem jött, melyben pag. 88. tanításom fő propositiója szóról szóra meg vagyon, confer pag. 82. egyéb aránt notatásomban a citációk megláttathatnak. Adnektálom az Eichhorn Professzorom prælectiója béli citátumaimot avégre, hogy azon 11 rész, melyet a dokumentumokból compilláltatnak lenni említett versekre szeparáltatva az erre szolgáló okok elé adásával együtt megnézethessenek pag. 9., hogy régi tudósításokból szedegettettek öszve, pag. 11. a nevezetesebb tudósok ezen értelembe kik, p. 21. hogy több különös dokumentumokból szedegettettenek, p. 23. hogy két bizonyos magányos dokumentumokból, p. 24–25. hogy a Jehova és Elohim dokumentumából […], p. 26. a két dokumentum külön választása.

Sub *c.*

Notandum. Tudom én azt, hogy ami nékem convinceus argumentum, nem következik, hogy mindenre olyan, azért csak pro assecuratione, hogy ebben szavamnak állok és hibát nem esmérek, azért jegyzem.

Hogy hasznos kritikát írtam annak megmutatására, hogy a Mózes írásait históriának teljességgel nem lehet tartani, sem toldott-foldott poétai munkának.

A feladott vád ezen részében abban áll az újabb igazságtalan criminatio, hogy azt, amit én és minden vallású keresztény kritikusok a Teremtésről írt könyv 11 első részeiről mondottam, és precízen ki is írtam, azt Mózes minden írásaira álnokul kiterjeszti, és hogy toldott-foldott poétai munkának mondja.

Ezekből a feladó úrnak rossz szívén kívül tudatlansága is világosra jő azon részben, hogy az emberi nem csecsemő kori nyelvét, mely minden nemzeteknél poétika, nem próza, nem isméri, hogy lehet azt, amit én világoson így kiteszek fragmenta e quibus potiorem partem collectionum in primis undecim capitibus [deceptis] contentarum) et melyet descripsit, (*olyan részletek amelyekből a 11. fejezet tartalmának nagy részét merítette és amelyet leírt*) ezen kicsiny részt a Mózes minden írásaira kiterjeszteni? S hogy lehet az eredeti pœtica nyelvet, mely olyan együgyű igaz és sincera, amilyen ártatlan a lélek és az érzés, amely azonban szól [hanem, ha ezt a feladó úr esmérni teljességgel nem kívánja], azzal a pœtica nyelvvel, mely a mesék országában élők tulajdona egyben zavarni, és minthogy ennek operatumai költemények, ezen tulajdonságot annak is tulajdonítani? S en-

nél fogva azt, amivel legtöbbet nyert a genezis fidedignitása éppen megfordítva elfacsart értelemben toldott-foldott poétai munkának nevezni?

Ami az úgy nevezett hosszas kritikámot illeti in genere erre mint physicát tanító professzornak semmi szükségem nem volt, de egyszersmint oskola rektora lévén és a régi prædicálásnak azon módján, mely szerént a prædicatiók mindenféle fabulákkal, pœtai költeményekkel és ehhez az isteni méltósághoz nem illő kitételekkel meg szokták vala rakattatni, ezen prédikálás módján segítteni kévánván, hogy az egész prédikálás módjában erkölcsi utat mutassak, a költemények kimustráltathassanak és azon kitételek, melyek az Istenről csak emberi módon mondathattak, tisztább értelemben vétethessenek, írtam a criticának III. pontját az első és másodikát a fenn említett 11. caputokban előforduló dolgok aránt, amik nehézségül fordulhatnának elé, azoknak könnyebb és egyenesebb megértésére.

Ami ezek után egy observatióban, de creatione 6 dierum questio és sub titulo Relationum Mosaicarum expositio physica (*a hat nap alatti teremtés kérdéséről szóló feljegyzésben és a Mózesi elbeszélés fizikai magyarázata cím alatt szerepel*) ezekről csak azt kévánom meg jegyeztetni, hogy az elsőben azt erősítettem, hogy creatio 6 dierum spatio assumpta v. consummata si sensu literari intelligatur, Deo est indigna (*a hat nap alatt végzett és befejezett teremtés szószerinti értelmezése Istenhez méltatlan*) a másodikban erősítésemnek értelme oly tiszta és […], hogy egy józanul gondolkodó lélek sincsen, aki ebben hibát találhasson [amidőn a világ teremtéséről minden hibás deliberatiok disputáltatnak]. Nézetessék meg az egész rész etc. és Szabó János § 11, 22, 23.

Nevezetesen ezen teória első és második levelein, én præscindáltam de origine et ætate telluris primordiali (*összefoglalást adtam a föld őseredetéről és őskoráról*), ez nem tartozik a physicára, hanem az egész dolgot szorítottam erre origo et ætas, status illius in quo tellus actu est, etc. (*eredet, életkor, az a helyzet, amelyben jelenleg mozog, stb.*).

A föld primordialis origójáról Mózes maga is csak ennyit mond: in principio creavit Deus cælum et terram (*kezdetben teremtette Isten az eget és a földet*), több egy szó sincs, s evvel minden contraversias kérdéseket kettévágott valami a földről, kiváló voltáról, vel causalis formáltathatásáról tétethetnék fel in notatis pag. 17. ez után csak a földünkön történt változásokról szól, s ezt képzelteti velünk, de kitételem szerint revolutive passa tellus divina sapientia velut non novus reperitur (*egy hatalmas megrázkódtatás következtében a földre nem tekinthetünk új dologként*).

Sub *e*. Ugyanazon gyermek ifjaknak, hogy az Ézsaiás próféta könyve III. részének 12. s következő verseiben az angyalok esete, vagyis égből lett hányattatások valósággal nem egyebek, hanem a csillagok lemenetelének és a nap feljöttének lefestése, és hogy az angyalok és ördögök nevezetin viszont csak csillagokat kellene érteni.

Ezen *e.* betű alatt feladatott vád viszont nem képzelhető, honnét és miből vettetett, és hogy lehetséges, hogy egy becsületes ember valaki ellen tulajdon írásait így félre magyarázza. Az én jegyzéseim ezekről extractu, melyet mind azon által küldök in originalibus sub *d.*

De Origine constellationum cælestium

1. Observatus cœlestium corporum regularis motus in usum vitæ communis est convertus. Hinc mensura diei, mensis, septimanarum et anni.

2. Discrimen vicissitudinis caloris, frigoris etc. perattentos fecit homines ad annis tempestates, quare ut vicissitudinum exordia cognoscere valerent, observare debebant stellas situ et positione in earundem exordio soli proximiores, quæ observationes in certis locis personis religiosis sunt concreditæ et quod memoriæ consuleretur carminibus decantatæ, hinc speciem cœperunt habere religiosarum ceremoniarum.

3. Primi observatores his observatis utebantur velut nos pro calendario, stellis observatis propria in nomina indiderunt, proximas sibi stellas observatas sub certis figuris consocratus repræsentabant, et hæc est prima constellationum cœlestium origo.

4. Ut observationes in usum seræ posteritatis retineri possunt, ob defectum literarum hyerogliphice adnotabant u.e. statum solis infra horisontem indicabant ad pictionem Luciferi (Hajnal csillag), in forma viri stantis et stellam gerentis, statum vero supra horisontem depictione Luciferi sed inverse capita deorsum quasi ruentis.

5. Post epochum inventionis scripturæ per literas hyerogliphicas has observationes ponere desierunt, sed notata et observata literis consignabantur. Mox observationum hyerogliphicarum finis, usus et verus, sensus non cæpit intelligi, imo omnia scripta hyerogliphica ita cœperunt spectari velut realia factorum antecedaneorum monumenta atque velut abscondita sacrorum mysteriorum arcana venerabantur.

Pœtæ primi nascentis literaturæ fautores et patres hæc scripta hyerogliphica explicaturi fabulis vestiere, e stellis hoc vel illo hemisphærio depictis finxerunt deos, illis in res mondanes et actiones, mortalium influxum attribuunt, quasi mundum regerent. Quibus supertitio plebis facile subscripsit, hinc et origo

astrologiæ et multa intelligi possunt, v.c. quod omnes planetæ sua nomina habeant a diis Grecorum et Romanorum, quod in nostris calendariis pro quovis anno hodiernum certas planeta regens assignetur quod duo hemisphæria diurnum et nocturnum sibi opposita et hyerogliphice depicta mox sensum moralem vel etiam politicum aquisiunt item Quoad Phosphorum obliti depictionis hyerogliphicæ veri sensus putabant et credebant duplicem illam ejus depictionem esse reale monumentum […] eiusdem quasi idem Princeps Angelorum sub tenebrarum una cum sequatibus ob superbiam quod soli simillimus vellet fieri, dejectus esset. Vide historiam Luciferi Esai Cap. 14 v. 12, 13, 14.

Az égitestek együttállásának eredetéről

1. Az égitestek szabályszerű mozgásának megfigyelését felhasználták a mindennapi életben. Ez történet a nap, a hónap, a hét és az év mértékének meghatározásakor.

2. A meleg és a hideg váltakozása figyelmessé tett őket az év időszakaira, így aztán mivel meg akarták határozni a változások kezdetét, meg kellett figyelniük a csillagok helyzetét és állását, továbbá azt, hogy melyik feljövetele esik közelebb a napéhoz, és ezeket a megfigyeléseket bizonyos helyeken a vallás embereire bízták, akik hogy megmaradjanak az emlékezetben, tartalmukat énekekben rögzítették, s ez lett a forrása a vallási szertartásoknak.

3. Az első megfigyelők ezeket úgy használták, mint mi a naptárakat, a megfigyelt csillagoknak neveket adtak, s hozzájuk közeli csillagokat bizonyos figurák gyanánt jelenítették meg, s ez lett a kezdete az égitestek állásával való foglalkozásnak.

4. Hogy megfigyeléseiket a késői utókor számára is hasznosíthatóvá tegyék betűk hiányában hieroglifákkal ábrázolták, így a horizonton megjelenő napot (Lucifer Hajnalcsillag) egy a horizonton álló csillagot hozó férfiként, majd pedig fejjel lefelé álló alázuhanóként.

5. A betűírás felfedezése utáni korszakban már nem hieroglifákkal rögzítették megfigyeléseiket, hanem betűk írásával. Így azonban a hieroglifákkal történő megfigyelések célja, használata és valóságos értelme érthetetlenné vált, és aztán a hieroglifákkal történő írás jeleit reális létező tények és az elődök tettei gyanánt kezdték értelmezni és szent misztériumok rejtett titkaiként tekintettek rájuk. A megszületőben lévő irodalom költői és támogatói ezeket a hieroglifákhoz illeszthető történetekkel ruházták fel, s az égbolton megjelenő csillagok egyikét vagy másikát isteneknek tekintették, s úgy gondolták, hogy hatással vannak a földi történésekre, befolyást gyakorolnak az emberekre, s mintegy kormányozzák a világot. Ez a babona na-

gyon gyorsan meghódította az egyszerű embereket, s így születhetett meg az asztrológia, s aztán sokan úgy gondolták, hogy a görög és római istenekhez hasonlóan minden csillagnak külön neve van, amint a mai napig naptárainkban egy-egy esztendő egy-egy csillag irányítása alá van véve. Az a vélekedés is megjelent, hogy a nappali és éjjeli égbolt hieroglifikus megjelenítése morális, sőt politikai jelentéssel is bír, továbbá, hogy Phosphorus elfeledett hieroglifikus ábrázolásában a kettősségnek reális jelentése van, s mint angyalok fejedelme gőgje következtében taszíttatott le a sötétségbe, mivel a naphoz akart hasonló lenni. Lásd Lucifer történetét Ézs. 14/12. 13. 14.

Hogy pedig ezen hyerogliphica írások valóságos értelmek elfelejtéséből több ilyetén magyarázatok is löttenek Zendavesta vagy Zend-Avestaból Zoroasternek azon vélekedését említettem, mely szerint ő kettő istent tanított. Duo sunt dii, bonus unus, malus alter, ille Oromase, hic Ahriman dictus, illi regnum lucis, hujus tenebrarum etc. (*Két isten van, az egyik jó, a másik gonosz, az egyik neve Oromase, a másiké Ahrimam, az egyiké a fény országa, a másiké a sötétségé.*) Ezekről ő azt tanította, hogy minden jó az elsőtől, minden gonosz az utolsótól származik, s hogy a jó isten a tiszta világosságból született, a gonosz isten pedig a sötétségből, és hogy ezek szüntelen egymással vetélkednének etc. Minek utána ezen vélekedéseknek az égi 48 konstellációk hyerogliphica lefestéseiből lett eredetek, annak megmutatására, hogy azon írások, vagyis hyerogliphica descriptiók valóságos értelme nem tudásából mik és minemű vélekedések formáltattak, így jő be ezen egybe követéssel: ex his colligi potest quod his dies, ætas, sol vel lux, ignis vita Deus pro synonimis habebantur. Eodem modo opposita horum: nox, hyems, tenebræ frigus mors diabolus perinde spectabantur ut synonimæ. (*Ezekből arra következtetésre lehet jutni, hogy egyfelől a nappal, nyár, nap, vagy fény, élet isten, másfelől pedig továbbá az éj, tél, sötétség, hidegség, halál, ördög szavak szinonimaknak tekinthetők.*)

Mind ezen előre bocsáttattakból ki az, aki ellenem sub *e.* lévő vádot az én tulajdon írásimból ki hozhassa? Hol tészek én emlékezetet, hogy az angyalokon és ördögökön csak csillagokat kellenék érteni? Vajon ezen kitétel: utabant et credebant quasi Princeps Angelorum (*úgy vélték és hitték, hogy az angyalok fejedelme*) nem elég világosan mutatja-é, hogy az előadó dolgot magamévá nem tettem, hogy pedig ezen név Lucifer és az história a felfuvalkodott babyloniai királyra applikáltatott a próféta által [csaknem szórul szóra ezen jegyzés ott vagyon] a citált locust említettem, de kérdés alatt vagyon a dolog ma is úgy volt ez előtt is, hogy vajon akart-e a próféta itt az ördögök esetéről szólani vagy nem?

Ami pedig az *f.* alatti oppositumok synonimáit illeti, e' szót vagy reflexiót se érdemel, mert a præmissák, melyekből folyt vagy lehozatik elég nyilván megmutatják, hogy bolondoskodás és kábultság nélkül nem lehet csak képzelni is, hogy azt én tanítottam. A hibás vélekedések eredetének megmutatója nem azt teszi, hogy az ezt megmutató magáévá tette azon vélekedést, hanem azt, hogy megcáfolta.

Reflectiones meæ ad puncta in Protestationem Lazarianam expressa, et quedam documenta originato ad facti speciorum inpertinentia.

Körmöczi János püspök észrevételei azon vádakra, melyeket emelt ellene gub. secretarius Lázár János (a Lázár István unitárius püspök fia).

NB. Ez az ügy elbékéltetett, lásd Protoc.

Pál János[1]

A kommunista hatalom szolgálatában. Sebe Ferenc lelkész és előadó-tanácsos ügynöki tevékenysége II.[2]

Az együttműködés következményei a Securitate és az ügynök nézőpontjából

A teljesség igénye nélkül, néhány konkrét példa bemutatásával a következőkben Sebe Ferenc ügynöki működésének főbb ismertetőjegyeire, motivációira szeretnénk rávilágítani, illetve azt a kérdést megválaszolni, hogy beszervezése milyen lehetőségeket nyitott meg az unitárius egyház tekintetében információhiánnyal küszködő Securitate számára. Sikerült-e általa beépülni a püspöki hivatal legbelsőbb köreibe, megismerni tisztviselőinek rendszerrel szembeni magatartását?

Utóbbi kérdésre válaszolva, biztosan állítható, hogy ügynökké válásával a hatalom elnyomó szerveinek szemszögéből új távlatok nyíltak meg az egyház ellenőrzés alá helyezését illetően. Sebe Ferenc már a beszervezés alkalmával súlyosan kompromittáló információt adott át az 1959. május 16-tól letartóztatásban levő, főjegyzőként az egyház csúcsvezetéséhez tartozó Simén Dániel teológiai tanárról, és úgy nyilatkozott vele kapcsolatban, hogy az 1956-os ellenforradalom után több rendszerellenes prédikációt állított össze, amelyeket a lelkészek és a teológiai hallgatók körében terjesztett. Amíg azonban a Siménről kiszolgáltatott adatok lényegében csak megerősítették a vele szemben megfogalmazott rendszerellenesség vádját, addig Erdő János teológiai tanárt éppen az ő információi alapján tartóztatták le 1959. szeptember 24-én a teológiai hallgatók körében végzett nacionalista eszmék terjesztésével vádolva őt.[3] Erdő János letartóztatása több szempontból is jelzésértékű. Először is visszaigazolja azokat az állambiztonsági információkat, melyek szerint jó és bizalmas viszonyban állt a püspöki hivatal tisztviselőivel. Másodsorban azt a körülményt rögzíti, hogy számottevő adat-

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.3.02

[1] Pál János (1978, Barót) homoródszentmártoni lelkész, történész, kutatási területe a 20. századi unitárius egyháztörténet. Elérhetősége: paljanosfelso@gmail.com.

[2] Jelen írás a *Keresztény Magvető* 2024/4. számában megjelent tanulmány folytatása.

[3] CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 236. l.

gyűjtési potenciállal rendelkezett az egyházi főhatóság legbelsőbb köreinek ügyeiről. A beszervezése (1959. július 30.) és Erdő János letartóztatása (1959. szeptember 24.) közötti szűk időkeret pedig arra utal, hogy eredményes és szakszerű munkát végzett, mivel rövid határidőn belül azonnal értékesíthető információkat sikerült kiszivárogtatnia a Securitatét érdeklő célszemélyekről.

1963-ban egyháztanácsossá történő kinevezésével az egyház központi tisztviselőkarának tagjává vált. A gyakorlatban ez három dolgot jelentett: ügynökként számottevően megnőtt a műveleti területe és adatgyűjtési képessége; személyében a szervek megbízható és rendszeresen jelentő hírszerzőt nyertek a püspöki hivatal szintjén; a központi adminisztrációban való állandó jelenlétével és aktív részvételével közvetlen és hiteles tájékoztatást tudott nyújtani az egyház életéről, az egyházvezetésnek a hatalom intézkedéseire adott reakcióiról. Figyelme az adatgyűjtés területén nemcsak a szolgálatban álló, hanem a nyugdíjas tisztviselőkre is kiterjedt.[4] Nem túlzás azonban úgy fogalmazni, hogy lényegében mindenkiről jelentett, akivel kapcsolatba került, függetlenül a társadalmi státusztól, ismeretségi foktól vagy éppen attól, hogy a látókörébe sodródott személyt követte-e a Securitate, vagy sem. Jelentett például a Brassai Sámuel-líceum kapusáról,[5] de olyan személyekről is, akikkel közvetve vagy teljesen spontán módon került kapcsolatba. 1977. augusztus 15-én teljesen véletlenszerűen ismert meg Kolozsváron egy francia házaspárt, és máris jelentett azok romániai kapcsolatairól, az országról szerzett benyomásaikról, nevezetesen, hogy romániai utazásaik során nagyon kellemesen érezték és érzik magukat, de azt érzékelik, hogy az utóbbi időben a rendszer durvábbá és merevebbé vált.[6] 1983. február 12-én Budapestről Kolozsvárra utazva a vonaton ismerkedett meg egy londoni parfümöket gyártó cég kelet-európai ügyintézőjével. A rövid ismertségből szintén jelentés született az ügyintéző romániai programjáról, valamint arról, hogy utóbbi úgy látja, miközben Magyarországon jól mennek a dolgok, és bőséges az ellátás, addig Romániában ezen a téren hiányosságok és nehézségek vannak, mezőgazdasága nem fejlődik, az ipara pedig stagnál.[7]

Forrásaink szerint ügynöki magatartását nem befolyásolta a megfigyelt egyénhez fűződő kapcsolata. A legnagyobb bizalommal és jóindulattal viselkedő személyekről vagy a legközelebbi munkatársairól képes volt tökéletes szenvtelenséggel és gátlástalansággal jelenteni, a lehető legkompromittálóbb és legbizal-

4 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 98–90., 137., 149., 151–157. l.
5 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 161., 213. l.
6 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 394. l.
7 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 41. l.

masabb információkat kiszolgáltatni róluk. 1977. november 20-án például Tana Ferencről, az egyház főkönyvelőjéről jelentett, aki ütődöttnek nevezte Nicolae Ceaușescu főtitkárt.[8] 1977. július 18-án Bálint Ferenc teológus lelkészképesítő szakvizsgán mondott rendszerkritikus szavait továbbította feletteseinek: „A szószék abból a szempontól is fontos, mivel ez képezi az egyetlen lehetőséget a magyar nyelv kifejezésére."[9] 1978. április 26-án Pál Dénes nyugalmazott lelkészről jelentett, aki néhai osztálytársként Bíró Izsák lelkész felett mondott temetési beszédében több alkalommal is úgy fogalmazott, hogy az elhunyt kollégája „nagyon jó magyar volt".[10] 1982. április 16-án Ürmösi Károly nyugalmazott tanácsosnak az egyház dokumentációs könyvtárának tett adományáról szivárogtatott ki adatokat, figyelmeztetve a Securitatét arra, hogy az átadott kötetek között ott van az *Erdélyi Múzeum* azon száma is, amelyben László Gyula *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig* című tanulmánya olvasható. Az oldal- és térképszámok pontos feltüntetésével röviden és tendenciózusan az értekezés tartalmát is ismertette: a szerző írásában a románok betelepedésének az elméletét kívánta bizonyítani.[11] 1983. szeptember 9-én a kidei református lelkész által szervezett templomi ünnepélyről és az ezt követő beszélgetésről jelentett részletesen a helybeli unitárius egyházközség lelkészeként, az ünnepségre meghívott vendégként. A Macskássy József kolozsvári festőművész és Szepes István kolozsvári magyar főkonzul jelenlétében folyt társalgáson több, a korszakra jellemző kényes kérdés is terítékre került. Kide református és római katolikus papja a vendégek kérdésére válaszolva településük lélekszámának a rohamos apadásáról, valamint a szomszédos falvak magyar lakosságának csökkenéséről számoltak be. Szó esett továbbá a református lelkész Securitate általi beidézéséről, a református teológiai hallgatók létszámának csökkentéséről, a református egyházban létező lelkészhiányról, a külföldre utazás nehézségeiről, valamint az állambiztonsági szervek egyházi tisztviselőkkel szembeni durva magatartásáról.[12] A további példák felsorolását mellőzve még egy adatot érdemes megemlíteni az ügynöki tevékenysége során tanúsított gátlástalanság és pragmatizmus érzékeltetése céljából: 1977. október 9-én a Magyarországon élő testvéréről is jelentett, éspedig azt, hogy az egy rövid ideig a magyar titkosszolgálatnak dolgozott.[13]

8 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 197. l.
9 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 104. l.
10 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 299. l.
11 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 74. l.
12 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 34. l.
13 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 379. l.

Központi tisztviselői kapcsolatrendszere és tekintélye az adatgyűjtésen túl az egyházban működő informátorok megbízhatóságának, őszinteségének az ellenőrzésére is alkalmassá tette attól függetlenül, hogy 1982-ben nyugdíjba vonult. 1988-ban például Mikó Lőrinc ügynök, püspöki tanácsos mielőtt az NSZK-ba, Hollandiába és Svédországba utazott volna turistaként, úgynevezett „őszinteségi ellenőrzésen" esett át az útlevél megszerzése céljából. A Securitate által előkészített terv szerint Sebe azzal a kéréssel kereste fel Mikót, hogy az NSZK-ban illegálisan kint maradt leányának, Kulcsár Sebe Enikőnek vigye el és adja át az eredeti személyes okmányait, cserében pedig, ha szeretné, az majd segíteni fog abban, hogy külföldön telepedhessen le. Mikó megbízhatósági tesztje egyébként pozitív eredménnyel zárult, kategorikusan elutasította a kérésként csomagolt provokációt, és úgy fogalmazott, hogy nem szeretne törvénytelen ügyletekbe belebonyolódni, mert ezzel megfosztaná magát az utazás lehetőségétől, neki pedig az a vágya, hogy minél többet utazhasson külföldre.[14] Ezt a kontrollfeladatot Sebe természetesen aktív tanácsosi éveiben is ellátta: folyamatosan jelentett például a külföldre utazó egyházi küldöttségek tagjainak magaviseletéről, tájékoztató jegyzékeit pedig a Securitate nemcsak információszerzésre, hanem a többi informátor által szolgáltatott adatok hitelességének ellenőrzésére is felhasználta.[15]

Az ügynökök és adataik megbízhatóságának ellenőrzése mellett tevékenysége az egyházvezetés hatalommal szembeni őszinteségének nyomon követését, ellenőrzését is lehetővé tette a Securitate számára. Jó példa ennek illusztrálására Bencző Dénes homoródalmási lelkész EKT-hoz felterjesztett kétoldalas jelentésének az ügye, amelyben az 1980. augusztus 18–29-e között családjával Magyarországon töltött kirándulásáról számolt be. Beszámolójában Bencző igen pozitívan és lelkesen írt az ott látottakról, és a következő sorokkal zárta jelentését: „Hazaérkezve fizikai szempontból teljesen ki voltunk merülve. Sokat gyalogoltunk, sokat láttunk, keveset ettünk. Alig tudtuk elménkkel felfogni az emlékek és látottak sokaságát. Kellemes élményt jelentett az, hogy bárhol voltunk, szinte úgy éreztük magunkat, mint a szülőföldünkön. A jó és kellemes élmények mellett egy nagyon kellemetlen is volt. Nem volt pénzünk. A gazdag városokban sokszor nagyon szegényeknek éreztük magunkat. Nem indulok többet ilyen utakra elegendő valuta nélkül."[16] Mondani sem kell, hogy a pénztelenségre,

14 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 17–18. l.

15 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 60., 111. l.; CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 239–245. l.

16 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 147. l.

városok gazdagságára, valamint az otthonosságra utaló gondolatok egyszerre voltak veszélyesek a szerzőre nézve és kedvezőtlenek a romániai valóságra vonatkozóan. Ezt érzékelve Kovács Lajos püspök elrendelte az eredeti jelentés megsemmisítését, hogy az ne juthasson az Egyházügyi Hivatalnak és egyéb illetékes állami hatóságnak a kezébe. Kovács lelkészét megóvni kívánó akciója természetesen kudarcot vallott, mivel 1981. január 29-én Sebe az eredeti jelentés átadása kíséretében leleplezte a püspök szándékát, tovább erősítve ezzel a hatalomnak az egyházzal szemben táplált „ősbizalmatlansági" érzését. Az államnak kiszolgáltatott információk ellenőrzése, hitelességük megerősítése vagy cáfolata Sebe tevékenysége által Fodor Dénes korondi lelkész esetében is tetten érhető. Fodor 1979. április 26. és május 19. között Csehszlovákiában és Magyarországon tartózkodott, az Egyházügyi Hivatalnak beadott beszámolójában pedig úgy nyilatkozott, hogy magyarországi tartózkodása idején nem végzett szószéki szolgálatot. Július 17-i jelentésében Sebe cáfolta ezt az állítást, és egy aranyosgyéresi kapcsolatára hivatkozva arról tájékoztatta tartótisztjét, hogy Fodor prédikált az egyik budapesti templomban, ahol a hargitai hegyekről beszélt és teljes hallgatóságát megríkatta.[17]

Mivel a püspöki hivatalba érkező külföldi állampolgárságú személyeknek és csoportoknak a fogadása, vendégül látása és irányítása munkaköri kötelességéhez tartozott, ezért előadó-tanácsosi pozíciója remek lehetőséget nyújtott arra, hogy a Romániába hivatalosan vagy magánjelleggel látogató unitárius egyházi képviselőket és egyháztagokat szinte kivétel nélkül nyomon tudja követni.[18] A megfigyeltek számának növekedéséhez hozzájárult természetesen az a tény is, hogy 1964-től kezdődően állandó tagjává vált a romániai unitárius egyház külföldre utazó küldöttségének. A különféle egyházi konferenciákon és kongresszusokon létesült ismeretségek azonban informátori működésében a mennyiségi gyarapodás mellett minőségi többletet is eredményeztek azáltal, hogy a személyes találkozások során szoros baráti kapcsolatok jöttek létre az ügynök és a megfigyelt személyek között, ergo utóbbiak teljesen gyanútlanul és a legnagyobb őszinteséggel nyíltak meg Sebe előtt. A nemzetközi egyházi fórumokon kialakult bensőséges kapcsolatokról több forrásunk is beszámol. 1980. október 13-án például egy holland egyetemista lány, Tepke Haas, aki az 1978-as oxfordi IARF-konferencián ismerte meg Sebét, arra kérte őt levélben, hogy segítse egy, az uni-

17 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 205. l.

18 A látogatókat általában Sebe, Kovács Lajos, valamint Kiss Elek fogadta. Az unitárius egyház megismerésének szándékával érkező idegeneket pedig legtöbbször Kovács és Sebe kísérte el vidéki utazásaikra, a nevezetesebb unitárius egyházközségekbe.

táriusok iránt érdeklődő ismerősét abban, hogy Kolozsvárra érkezése után érintkezésbe léphessen az egyház néhány képviselőjével ismeretszerzés céljából.[19] A tartós barátság egy még beszédesebb dokumentumaként említhetjük meg Rössler Andreas stuttgarti lelkész, egyetemi tanár levelét, amelyben a már nyugalmazott Sebét és feleségét meghívta az 1990. július 23. – augusztus 14-e között Hamburgban tartandó IARF-kongresszusra.[20] Ennek a gondolatsornak a zárásaként végül idézünk Sebe feleségének Mátyás György nyugalmazott lelkészhez írt leveléből, amely értelmezésünk szerint kétséget kizáró bizonyíték arra, hogy az ügynök otthonosan mozgott és teljes fokú bizalomnak, illetve népszerűségnek örvendett külföldi ismerőseinek körében: „Az elmúlt esztendő legemlékezetesebb pillanata számunkra a július hónapi kirándulás volt Magyarországra, NSZK-ba, Hollandiába. Ez a kirándulás egy holland barátnőnek köszönhetően volt lehetséges, akinek az anyagi segítségét és meleg vendégszeretetét nem tudjuk elégé megköszönni. Utazásunk olyan volt, mint a mesékben. Egy csomó kollégát, rokont, ismerőst, diákot, volt osztálytársat, régi és új barátot látogattunk meg. […] *Akikhez el tudtunk menni, kivétel nélkül mind a legnagyobb barátsággal és szívélyességgel fogadtak*. [kiemelés: P. J.] Jóindulatukból meglátogathattunk múzeumokat, templomokat, a híres Scheveningen-i tengert [sic!], a Fekete Erdőt, öregotthonba jutott jó ismerősöket, kirándulhattunk, családi ünnepségeken vettünk részt, megünnepeltük házasságkötésünk évfordulóját stb. stb."[21]

Forrásaink szerint a hosszúra nyúló ügynöki tevékenység során viszonylag kiegyensúlyozott együttműködés alakult ki Sebe és az állambiztonsági szolgálat tisztviselői között. A fentiekben leírtakból nyilvánvaló, hogy ennek a viszonyrendszernek a Securitate volt az egyértelmű nyertese és haszonélvezője. Több információnk azonban arra utal, hogy az együttműködés kedvezően befolyásolta Sebe egyéni és szakmai életpályájának alakulását is. Az 1963. március 4-én kelt elemzési jegyzék szerint például a kolozsvári egyházkör esperesévé választásában az állambiztonsági szervek is szerepet játszottak: utóbbiak „közvetlen támogatást" nyújtottak e tisztség megszerzéséhez.[22]

Teljesen nyilvánvaló, hogy a hivatalos és magánjellegű külföldi utazásoknak a lehetősége, a határok megnyílása elsősorban nem az előadó-tanácsosi funkcióval, hanem az ügynöki mivolttal állt összefüggésben, mivel az ország határait csak azok az egyházi tisztviselők léphették át, akik együttműködtek az állambiz-

19 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 164. l.
20 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 2. l.
21 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 22. l.
22 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 216. l.

tonsági szervekkel. Az előadó-tanácsosi és ügynöki minőség ugyanakkor rendkívül kedvező alakzatot, kombinációt képezett, amit Sebe maximális ki is használt egészen az 1989-es évi rendszerváltásig. Mivel a kommunista államhatalom unitárius vonatkozásban mindenekelőtt a külföldi közvélemény megismerésével, pozitív befolyásolásával, a nyugati magyar diaszpóra és a magyarországi illetőségű állampolgárok tevékenységének a követésével, valamint a külföldről érkező ellenséges törekvéseknek az elhárításával volt elfoglalva, ezért folyamatosan igényt tartott ügynöke hírszerzési, illetve befolyásolási munkájára.[23] Utóbbi természetesen élt ezzel a helyzettel, és kihasználva az ebben a viszonyrendszerben rejlő lehetőségeket, rendszeresen végiglátogatott egy sor nyugat- és közép-európai országot (Anglia, Ausztria, Franciaország, Csehszlovákia, Hollandia, Magyarország, NSZK, Olaszország, Svájc) az egyház hivatalos képviselőjeként vagy magánszemélyként. A nem hivatalos, turistaként tervezett külföldi utakat Sebe információink szerint több alkalommal is alaposan előkészítette abból a megfontolásból, hogy biztosra mehessen az útlevél megszerzésének folyamatában. Az előkészület konkrétan abban állt, hogy a Securitatéhoz terjedelmes és aprólékos jelentést terjesztett be úti céljairól, valamint azokról a személyekről, akiket a meglátogatandó országokban fel kívánt keresni. A felkeresendő személyekről készített jegyzék természetesen mindig tartalmazott olyan neveket is – például Nyugatra disszidált lelkészekét –, akik a Securitate érdeklődési körébe esetek, és akiknek a szerepeltetése garancia volt arra, hogy az állambiztonsági szervek aktív támogatásával megkapja az illetékes hatóságoktól a hőn áhított útlevelet.[24]

Itt jegyezzük meg azt, hogy a sikeres útlevélszerzésnek egy másik igen fontos elemét a begyűjtött információknak a tartalmi része szolgáltatta. Fentiekben említettük Sebe ügynöki munkájának szenvtelen és gátlástalan jellegét, véleményünk szerint e jelenség mögött bizonyos fokú pragmatizmus rejlett: a műveleti szempontból értékes adatok, a folyamatos veszélyérzet fenntartása személyének a fontosságát, nélkülözhetetlenségét sugallták, és arra sarkalták a Securitatét, hogy a továbbiakban is igényt tartson a szolgálataira. Az éber, veszélyre figyelő ügynök képét erősíthette meg tartótisztjében például az a cselekedete, amikor 1978 februárjában az egyik Németországban élő rokonának a kommunistákat szidalmazó levelét mutatta be azzal a céllal, hogy ha az Romániába látogatna, kövessék és vegyék figyelembe a kapcsolatait, valamint a magatartását.[25] Az ország

[23] CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 44. l.

[24] CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 24., 44., 177–180., 246–249. l.; CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 258., 311. l.

[25] CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 318. l.

tekintélyének, jó hírének a védelmezőjeként tetszelgett abban a tájékoztató jegyzékben is, amelyben az 1986. június 26. – július 26-a között Magyarországon, az NSZK-ban, valamint Hollandiában töltött utazásáról számolt be. A négy évvel korábbi időszakhoz képest – mondta példák felsorakoztatásával – a Nyugat Romániával szembeni álláspontja nagyon megváltozott. Nemcsak a magyar és román disszidens szervezetek, hanem a szocialista rendszerekkel szembenálló, egyre nagyobb befolyást nyerő „kapitalista elemek" is nagyon negatív képet közvetítenek társadalmaik felé a romániai helyzetről. Roger Gigandet rotterdami lelkésszel folytatott beszélgetése során több erre vonatkozó kérdést is kapott, ő azonban úgy érzi, hogy megfelelő válaszokat adott a személyi kultuszt, gazdasági nehézségeket, hitoktatást, lelkészképzést, egyházak állami segélyezését firtató kérdésekre. A vasárnapi szószéki szolgálatot a gyülekezet egyes tagjainál is tapasztalható előítéletek cáfolata végett vállalta el, és készült arra is, hogy az istentiszteletet követő kávézáson elhallgattassa az esetlegesen felmerülő provokációkat.[26]

Annak igazolására, hogy a célszerűség mint érdekérvényesítő stratégia nem állt messze Sebétől, utóbbinak egy 1983. június 10-én kelt információs jegyzékére hivatkozunk. Ebben egy holland ismerősének, Louise van Hylckama Vlieg de Graafnak a Romániába való érkezéséről tájékoztatta a Securitatét, és úgy fogalmazott, hogy mindent el fog követni azért, hogy vendége jó benyomásokat szerezhessen az országról.[27] Forrásaink szerint Sebe számára a Louise van Hylckamával való kapcsolat elmélyítése és fenntartása jól megfontolt egyéni érdekek miatt volt kulcsfontosságú, törekvését pedig azzal a manipulatív taktikával kívánta legitimálni, hogy a vendégével töltött időt utóbbi befolyásolására fogja használni, vagyis a kettőjük találkozása nem egyéni, hanem társadalmi érdekeltségű lesz, mert voltaképpen az ország pozitív megítélését fogja előmozdítani. Az 1986. augusztus 3-i magyarországi, NSZK-beli és hollandiai utazásáról beszámoló jelentéséből azonban egyértelműen kiderül az, hogy ismeretségeit külföldi utazásainak megszervezésére és működtetésére használta. A holland ismerőssel való kapcsolatának legitimálása is ilyen gyakorlatias szempont miatt volt fontos és hasznos: bővítette összeköttetéseinek hálózatát, növelte turisztikai célállomásainak a számát, és nem utolsósorban fedezte utazásainak a költségeit; a már említett jelentés szerint az 1986-os, feleségével közösen megtett nyugat-európai út-

26 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 5–6. l.
27 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 38. l.

jukat Louise van Hylckama finanszírozta.[28] A legmeggyőzőbb információ arra vonatkozóan, hogy az ügynöki munkáját legalábbis egy bizonyos idő után személyes érdek is motiválta, hosszúra nyúló ügynöki karrierjének egyetlen „elszólásából" származik. 1972. április 26-án „Adam" ügynök, akitől egy NSZK-térképet kért kölcsön, a következőket jelentette ezzel kapcsolatban: „Végre megkaptam az útlevelemet Nyugatra. Nyáron fogok menni és meg akarom ismerni az útvonalat és szálláshelyeket. Nagyon boldog vagyok. *Egy pici szabad és civilizált levegőt fogok szívni, amire mindannyian vágyunk* [kiemelés – P. J.]."[29]

Az angliai Manchester New College-i tanulmányútját szintén az ügynöki tevékenységének és a Securitatétól kapott támogatásnak köszönhette, éspedig azért, mert éppenséggel egy külföldi útja alkalmával kapott meghívót az egyetem rektorától,[30] továbbá mert 1964–1969 között a Kolozs tartományi, majd később megyei Securitate illetékesei voltak azok, akik folyamatosan szorgalmazták az Egyházügyi Hivatalnál ügynökük kiutazásának az engedélyezését Oxfordba.[31] Kézzel fogható bizonyítéka ennek a Securitate központi igazgatóságának 1965. május 5-én a Kolozs tartományi igazgatósághoz intézett átirata, amelyben az áll, hogy a közbelépésüknek köszönhetően az Egyházügyi Hivatal újra fogja vizsgálni a kiutazás elutasítására vonatkozó döntését.[32]

A jelentésekből kibontakozó egyház- és társadalomkép

A Sebe ügynöki tevékenységéből származó adatok nem alkalmasak összefüggő és átfogó intézmény- vagy társadalomtörténetek rekonstrukciójára, bemutatására. A különböző személyekhez, intézményekhez, eseményekhez kapcsolódó, heterogén tartalmú információkból azonban a hatalom szándékai, társadalom-alárendelő módszerei mellett viszonylag jól nyomon követhetőek az egyes célszemélyek és célközösségek életstratégiái, illetve informális megnyilvánulásai egy totalitárius rendszerben. Mivel Sebe adatgyűjtési tevékenysége az egyházra és annak kapcsolati rendszerére, illetve híveire összpontosított, ezért az

28 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2., 16. l.; Egy 1986. március 6-án kelt tájékoztatási jegyzékben megtudhatjuk, hogy Louis van Hylckama mellett Sebének egy Franciaországban élő gyermekkori ismerőse is küldött százhúsz dollárt az 1986-ban tervezett utazás költségeinek a fedezésére. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 31–32. l.

29 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 176. l.

30 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 95–96. l.

31 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 70–71., 95. l.

32 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 66. l.

alábbiakban azoknak a tendenciáknak a bemutatására vállalkozunk, amelyek ebben az időszakban az egyházat és híveinek a közösségét jellemezték.

Szórványos forrásaink szerint az egyház hatalomhoz viszonyulása szorosan összefüggött azzal a ténnyel, hogy ki töltötte be a püspöki tisztséget. Az általunk tárgyalt időszakban két püspök, Kiss Elek (1946–1971) és Kovács Lajos (1972–1994), kormányozta az egyházat, és kettőjük közül előbbi volt az, aki nem volt hajlandó teljesen kritikátlanul, szolgalelkűen elfogadni minden államhatalmi utasítást. 1967. február 14-én például, amikor az egyház Missziós Bizottsága Brassó tartomány egyházügyi megbízottjának a karácsonyfaműsorok megtartását tiltó rendeletét tárgyalta, szembehelyezkedett a hitélet korlátozását célzó hatalmi utasítással, és az egyházi érdek védelmének a szükségességét hangoztatta. „Kötelességem – mondta –, hogy ne fogadjam el csak olyan könnyen ezeket a rendelkezéseket, merthogy ilyen módon megszüntetnek. Megvan a mi vallásos életformánk. Ők nem ismerik, és azt mondják, hogy nem szabad megcsináljuk (sic!) ezeket a programokat, nem szabad tartanunk szeretetvendégségeket, mert akkor a szektások is akarnak tartani. Foglalkoznom kell ezzel a problémával, és a saját lábamra kell, hogy álljak [?]."[33]

Forrásaink közül még két esetet tudunk említeni annak igazolására, hogy Kiss Elek főpásztorként az államhatalommal szembeni viszonyában nem kívánt az egyszerű végrehajtó szerepkörében maradni, és igényt tartott arra, hogy az egyházát érintő fontos kérdésekben önálló döntéseket hozzon. Az egyik olyan mozzanat, amiben a szuverén cselekvés igényének a nyomait véljük felfedezni, az Dana McLean Greeley[34] és Max Kapp[35] 1965. szeptember 10–12-i kolozsvári látogatásával kapcsolatos. Sebe szerint az amerikai vendégek programjának az összeállításakor Kiss Elek és Kovács Lajos előtt felvetette annak a gondolatát, hogy a szeptember 11-re tervezett vacsorára hívják meg Hoinărescu Țepeșt, Kolozs tartomány vallásügyi megbízottját is, a püspök azonban kategorikusan elutasította a javaslatát arra hivatkozva, hogy nem tud megbízni benne, mivel néhány ügyben kedvezőtlenül viselkedett az egyházzal szemben. „Én meg kell, hogy beszéljek – mondta – bizonyos problémákat Greeley úrral, nincs tehát szükségem Hoinărescu úr jelenlétére, akiben nincs jóindulat irányunkba"[36] – vagyis a püspök fenntartotta azt a jogot magának, hogy bizonyos kérdéseket az egyház belügyeként kezeljen, és azoktól távol tartsa az állami hatóságokat.

33 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 141. l.

34 Az Amerikai Unitárius Univerzalista Egyesület elnöke.

35 Az Amerikai Unitárius Univerzalista Egyesület felekezetközi és külföldi kapcsolatokéért felelős osztályának a vezetője.

36 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 105. l.

A cselekvési autonómia fenntartásának szándéka Rostás Dénes teológiai tanár nyugdíjba vonulásának körülményeiben is tetten érhető. Az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Kara egyik tanári állásának a megüresedése 1966-ban a hatalom részéről felvillantotta annak a lehetőségét, hogy a Securitate ügynökét, Izsák Vilmost emelje be az unitárius teológiai tanárok sorába. Kovács Lajos Sebének elmondott beszámolója szerint az állás felszabadulása után Juhász István rektor, Bende Béla teológiai tanár társaságában Hoinărescu Țepeș vallásügyi megbízott és Rapp Károly teológiai tanár azzal a követeléssel fordultak feléje, az Unitárius Kar dékánjához, hogy a megüresedett hely betöltésére Izsákot javasolja. Az egyház szervezeti törvényére hivatkozva, amely a tanárok kinevezését az Egyházi Főtanács hatáskörébe sorolta, Kovács visszautasította Hoinărescuék követelését. Kiss megelégedéssel nyugtázta Kovács ellenálló magatartását, és ezzel egyidőben azzal vádolta meg Sebét, hogy nem mondott el mindent a vallásügyi államtitkárságon folyatott tárgyalásairól, és olyan ügyekről is beszélt ott, amelyekre nem kapott felhatalmazást. Válaszában Sebe azzal védekezett, hogy a kapott utasítások szerint járt el, és mindössze egyetlen dolgot felejtett el püspökének elmondani, Nedeianu vallásügyi megbízott üzenetét, ami arról szólt, hogy Nagy Géza, a *Református Szemle* technikai szerkesztője közölje Izsáknak egy tanulmányát a folyóiratban. Mivel ez a valószínűleg szándékosan elhallgatott információ Izsák – hatalom általi – tanári pályára való előkészítésére utalt, Kiss előadó-tanácsosával szembeni felháborodását az okozhatta, hogy az ő megkerülésével próbáltak egy ilyen fontos ügyben dönteni. A beszédét záró gondolata az egyház-állam viszonyrendszerben szintén az önálló gondolkodás szellemiségét tükrözi: koncepciójában az egyház és nem az állam érdeke állt az első helyen, úgy vélte, hogy munkájukban közösségüknek a szempontjait kell okvetlenül szem előtt tartaniuk. Nekik nem szabad senkitől sem félniük – mondta –, mivel nem tettek semmi rosszat, össze kell, hogy fogjanak, és meg kell védeniük a felekezetük érdekeit.[37]

A felsorakoztatott példák lezárásaként fontos elmondani azt, hogy a kommunista rendszeren belüli mozgástér korlátaival Kiss Elek is tisztában volt, éppen ezért az egyház érdekeinek az érvényesítését elsősorban az Egyházügyi Hivatal vezetőjével folytatott tárgyalások által próbálta érvényesíteni;[38] kritikát és „ellenállást" kizárólag csak akkor fogalmazott meg, illetve tanúsított, amikor a hatalmi túlkapás az egyház elemi, egzisztenciális érdekeit érintette.

37 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 137–138. l.
38 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 118, 123. l.

Kovács Lajos püspök egyházkormányzásának idejéből sajnos csak két olyan tájékoztató jegyzéket találni Sebe adatgyűjtési iratcsomójában, amiből konkrétabb következtetéseket vonhatunk le az egyházfő államhatalomhoz való viszonyulásáról, kormányzati stratégiájáról. Az egyik 1977. június 4-én kelt jegyzék szerint az Amerikai Egyesült Államokból (AEÁ) való hazatérése után a következőkről számolt be Sebének: ottléte alatt kezébe került egy napilap, amely egy Papp Lászlóval (a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöke) készített interjút tartalmazott. A beszélgetés a református püspök amerikai tartózkodása idején készült ott élő magyarokkal; köztük volt Harkó Péter is, akit az unitárius egyház ösztöndíjasként küldött ki Angliába, de nem tért vissza Romániába. Kovács szerint Papp Lászlót a felekezetek, valamint a magyar lakosság helyzetéről kérdezték, és tudomása szerint az megfelelő válaszokat is adott, azonban az újságban mégis ellenséges értelmezéssel, magyarázattal közölték az elhangzottakat. Az újságból – mondta Kovács – egy példányt magával hozott, és azt mellékletként át fogja adni az Egyházügyi Hivatalhoz készítendő jelentésében.[39] Csak találgatni lehet, hogy mi motiválhatta a püspököt arra, hogy ezt az újságot átadja az állami hatóságoknak, eljárása azonban könnyen értelmezhető túlzásba vitt megfelelési kényszernek vagy a hatalmi elvárások, utasítások pontos és gépies végrehajtásának is. Ezt a viselkedést, működési elvet/stratégiát látszik megerősíteni egy másik jegyzék, amely szerint 1979. február 16-án Kovács magához hívatta Sebét és a következőket mondta: Bukarestbe rendelték az Egyházügyi Hivatalba, mivel van egy politikai foglyokkal foglalkozó nemzetközi szervezet, amelyik egy Romániát is rágalmazó jelentést állított össze. A szervezet képviselőit meghívták az országba, hogy személyesen győződjenek meg állításaik valótlanságáról. A jogvédők küldöttei megérkeztek, és február 17-én őket is meglátogatják. Azt az utasítást kapta az Egyházügyi Hivataltól, hogy „nem kell, hogy mondjunk semmi rendkívülit, csak a valós helyzetet, ami a hazánkban van".[40] A bukaresti útja előtt a Securitate képviselői is jártak nála ebben az ügyben, és arra kérték, hogy ne beszéljen senkinek a tervezett látogatásról, sem arról, hogy ők nála jártak. „A küldöttség – zárta Kovács beszédét – nem megy más egyházakhoz, csak hozzánk. Az illetékesek úgy vélik, hogy nekünk vannak a legerősebb kapcsolataink külfölddel. Tehát vigyázzunk, hogy ne tudja meg senki ennek a látogatásnak a célját."[41] Ez az eset a hatalmi utasítás pontos, mechanikus végrehajtásának az igazolásán túlmenően abból a szempontból is beszédes, hogy lep-

39 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 407. l.
40 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 207. l.
41 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 207. l.

lezetlenül mutat rá az egyház totalitárius rendszerrel szembeni alárendelt, kiszolgáltatott helyzetére, annak eszközként való felhasználására az állami propagandagépezetben.

Összegzésképpen tehát azt mondhatjuk, hogy amíg Kissnél érzékelhetjük a szabad és önálló mozgásra, döntéshozásra való igényt és gyakorlatot, addig Kovács esetében ezt nem állíthatjuk a rendelkezésünkre álló forrásokból. Az azonban kijelenthető, hogy mindkét püspök roppant körültekintően, az államhatalom elvárásaihoz, irányelveihez igazodva kormányozta az egyházát. Ez a körülmény mindenekelőtt az egyház hivatalos megnyilatkozásaiban érhető tetten, azokban a helyzetekben, amikor a központi tisztviselők, egyben a Securitate ügynökei, az állam propagandáját visszhangozták és legitimálták. Az alábbiakban, időrendi sorrendben néhány példát mutatunk be állításunk illusztrálására.

A fentiekben már szóltunk Dana Mclean Greeley és Max Kapp romániai látogatásáról. 1965 szeptemberében az Amerikai Unitárius Univerzalista Egyesület két tisztviselője azzal a céllal utazott Romániába, hogy az 1968-ban Kolozsvárra tervezett IARF-kongresszus előkészületeiről tárgyaljanak. Megérkezésük után azonban kiderült, hogy az eseménynek otthont adni akaró romániai unitárius egyház nem kapott engedélyt a kongresszus megtartására. Forrásunk szerint a hatalomra negatív árnyékot vető kedvezőtlen döntést elsősorban Kovács Lajos próbálta „korrigálni" a vendégek előtt azzal a magyarázattal, hogy ugyan a kormány ellenzi és korlátozza a „vallásos propagandát", mindezek ellenére a különféle felekezetek nincsenek korlátozva a jogaikban. „[…] Figyelembe kell vennünk – mondta –, hogy az államunk materialista, vagyis a hivatalos felfogás istennélküli, ha tehát esetleg a kormány nem akar egy ilyen kongresszust, ami természetesen a vallás népszerűsítéséért van [sic!], annak oka az, hogy ne adjon alkalmat egy ilyen propagandára; meg kell értenünk ezt a dolgot is. […] Nálunk tilos a vallás elleni propaganda, békességben élünk, és nagy a barátság a felekezet között, az egyházfők sokszor találkoznak és gyűléseznek, a püspök úrnak, valamint a többi püspöknek mindig szobája van a bukaresti patriarchátuson stb., de tilos a vallásos propaganda is."[42] Ugyanezen a beszélgetésen Kovács és Sebe más szempontokat is tematizált annak érdekében, hogy vendégeik szemében pozitív meggyőződés alakuljon ki a fennálló rendszerről; beszéltek a felekezetek közötti jogegyenlőségről, az állam egyházaknak nyújtott pénzügyi támogatásáról, valamint az egyházi alkalmazottak állami költségvetésből való fizetéséről.[43] Egy későbbi beszélgetésen Max Kapp szóba hozta a magyarországi unitárius lelkészek

42 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 106. l.
43 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 106. l.

nehéz gazdasági helyzetét. Megragadva az alkalmat Sebe a romániai unitárius lelkészek megfelelő pénzügyi javadalmazásának a felvázolásába kezdett: lelkészeik a tanároknak megfelelő fizetést kapnak, ennek értékét pedig növelik az olyan állami szociális intézkedések, mint az ingyenes egészségügyi ellátás, oktatás stb.[44]

Az egyházi tisztviselők (egyben Securitate ügynökök)[45] ügyködése az állam tekintélyének védelme terén az 1966. évi londoni IARF-kongresszuson is tetten érhető. Az első ilyen „beavatkozásra" annak apropóján került sor, hogy az Amerikai Unitárius Univerzalista Egyesület képviselői közölték a romániai unitárius egyház küldöttségével, hogy költségvetésükben rendelkezésre áll egy bizonyos pénzügyi keret, aminek a nagyobbik részét a nehezebb gazdasági helyzetben lévő magyarországi unitáriusoknak szeretnék átadni. A megbeszélésen Kiss Elek amellett kardoskodott, hogy az erdélyi egyházrész szükségletei sokkal nagyobbak, mint a magyarországiaké. Sebe szerint a püspök vehemens magatartása nem tetszett az amerikaiaknak, és azt az érzést támaszthatta beszélgetőpartnereiben, hogy egyházuknak „legyőzhetetlen" nehézségekkel kell megküzdeni. Hogy ezt a téves benyomást eloszlassák, ő és Kovács beszéltek az amerikai egyház képviselőivel. Elmagyarázta, hogy Kiss Elek és R. Filep Imre magyarországi püspök között személyes nézeteltérés van, és igaz, hogy a terheik nagyobbak, de eleget tudnak tenni a szükségleteiknek; templomaik felújításához az állam is segítséget nyújt, vannak műemlék templomaik, amelyek teljesen állami pénzből újultak meg, és folyamatban van egy nagyobb pénzügyi segély kiutalása a kolozsvári templomra is. Nem szükséges tehát, hogy támogatást küldjenek az egyháznak.[46] Forrásunk szerint az egész kongresszus alatt Sebe igyekezett maximálisan eleget tenni megbízatásának és nagy lendülettel próbált meg cáfolni minden olyan megnyilvánulást, ami rossz fényt vethetett Romániára. Hosszadalmas vitába bocsátkozott például az AEÁ-ba disszidáló és a romániai viszonyok bizonyos as-

44 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 107. l

45 A kongresszusra hárman utaztak ki, Kiss Elek, Sebe Ferenc és Kovács Lajos. Közülük utóbbi kettő a Securitate ügynöke volt.

46 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 125–126. l.; Forrásaink szerint visszatérő motívum volt annak a cáfolata, hogy a romániai unitárius egyház anyagi gondokkal küszködne. 1966 áprilisában R. Filep Imre, a Magyarországi Unitárius Egyház vikáriusa arról beszélt Sebének, hogy a svájci református egyház tele van pénzzel, és nem tudják, hogy ők milyen szegények, milyen nagy gond számukra egy harangnak a beszerzése vagy egy templomnak a megjavítása. Sebe válasza erre az volt, hogy nem tud erről a szegénységről, a romániai egyházközségeknél mindenki megjavítja a templomot, és ha szükséges, beszerzi a harangot. CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 153. l.

pektusaival szemben szkeptikusan megnyilvánuló Nagy Zoltán lelkésszel. Édesanyja meglátogatásakor – mondta Nagy – valóban azt tapasztalta, hogy hatalmas építkezés folyik az országban, de feltűnt neki, hogy a határtól Nagyenyedig nagyon kevés, talán két gépkocsival találkozott. A lakosság szerény anyagi helyzetét sugalló kijelentést Sebe rögtön igyekezett helyreigazítani: nagyon furcsa, amit mond, mert Bukarestben és Kolozsváron már gond van a parkolással, az emberek pedig több gépkocsit vásárolnának, mint amennyit importálnak.[47] Nagy sokat érdeklődött a lelkészek, valamint az egyház szellemi és anyagi helyzetéről is, és úgy tűnik, hogy Sebének nem sikerült meggyőznie teljes mértékben őt, mivel úgy fogalmazott, hogy nagyon szeretné, ha Sebe az AEÁ-ba látogatna, mert akkor megláthatná a lehetőségeiket, a szabad életvitelüket, és érzékelhetné a két ország között meglevő különbségeket. „Örömmel látogatnálak meg – válaszolta Sebe –, de semmiképpen sem szeretnék letelepedni ott. Nagyon elégedett vagyok a helyzetünkkel. Úgy tűnik, hogy semmit sem értettél meg az elmondottakból."[48] A vitává szélesedő beszélgetés még két mondatát idézzük zárásként annak hangsúlyozására, hogy a Securitate ügynökeként kiutazó egyházi tisztviselők mindent elkövettek a külföldi közvélemény befolyásolására. Egyes esetekben ez a törekvés olyan mértékű volt, hogy az feltűnt a romániai viszonyokat jól ismerők számára is. „Ti mind, akik otthon vagytok – mondta szemrehányóan Nagy –, és a jelenlegi rendszer alatt éltek, amikor a helyzetetekről van szó, *valahogy olyan izgatottakká váltok, mintha idegesekké, és beszéltek, hogy meggyőzzetek* [kiemelés – P. J.]."[49] Ez a csípős és lényegre tapintó megjegyzés természetesen nem tántorította el Sebét a megadott utasítástól, és válaszában ismételten az ország fejlődése mellett kardoskodott: „És ezen te csodálkozol? Ha teljesen megváltoztak a dolgok, és látható fejlődésben élünk, nem természetes az, hogy izgatottak vagyunk, hogy érdekeltek vagyunk ennek az életnek a fejlesztésében?"[50] Sebének a kongresszust záró momentumon is akadt feladata: ekkor egy buszos kiránduláson kellett cáfolnia többek azon állítását, hogy Romániában korlátozva lenne az állampolgárok szabad mozgása.[51]

Zárógondolatként szükséges elmondani, hogy az ügynökök meggyőző munkája nem volt teljesen hiábavaló. Sebe szerint például voltak, akik érdeklődéssel hallgatták az egészségügyi ellátásról, oktatásról, a szocialista típusú mező-

47 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 130. l.
48 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 131. l.
49 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 131. l.
50 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 131. l.
51 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 131. l.

gazdaságról és egyebekről szóló beszámolóját, melyek után egy amerikai nő úgy vélekedett, hogy „a propagandánk által nyilatkozottak nem felelnek meg a valóságnak. A propagandánk különböző okok miatt támadják az önök országait, de én olvastam és hallottam egyes dolgokat, ami azt mutatja, hogy a helyzet önöknél jobb, mint nálunk".[52]

Az állam javára folytatott propagandatevékenység vonatkozásában még két dokumentumot említünk meg Sebe adatgyűjtési dossziéjából. Az első egy tájékoztató jegyzék az 1977 júliusában Kolozsváron tartott nemzetközi teológiai konferenciáról, melyet azért tartottunk bemutatásra érdemesnek, mert maga a tartótiszt, Onac Ioan is úgy ítélte meg, hogy ügynöke az utasításoknak megfelelően járt el, és sikerült pozitívan befolyásolnia a vele érintkezésbe kerülő, konferencián résztvevő személyeket. A továbbiakban az erre vonatkozó részeket ismertetjük. Július 21-én Sebe egy vendéglői asztaltársaságban kötetlenül a romániai egyházi, társadalmi és gazdasági viszonyokról beszélgetett kilenc külföldi részt vevő társaságában. Andreas Rössler stuttgarti lelkész, egyetemi tanár a lelkészek helyzetéről érdeklődött, és a jegyzék szerint csodálattal, illetve nagy elégedettséggel nyugtázta azt, hogy fizetésüknek egyharmadát az állam fizeti, a kisebb közösségben szolgáló lelkészek pedig jelentős pénzbeli segélyezésben részesülnek a püspöki hivatal részéről fizetéseik biztosítására.[53] Az állampolgárok magántulajdonát firtató kérdésre szintén megfelelő választ született. A vendégek ebben az esetben is „csodálkoztak és elismerésüket fejezték ki, amikor hallották, hogy sok embernek saját tulajdonban levő háza vagy tömbházlakása, gépkocsija van, és a lakosság többsége arra törekszik, hogy mindezeket megszerezze. A parasztoknak saját háztájéki gazdaságuk van, a tsz-ekben pedig a munkájuk után vannak fizetve, a közös termelés függvényében".[54] Az egyház és lelkészek helyzete a későbbiekben is visszatérő beszédtéma volt a konferencián részt vevők között. Naděžda Kučerová, a Csehszlovákiai Huszita Egyház prágai lelkésznője a lelkészgyermekek felsőoktatásba való jutásának a nehézségeiről beszélt. Úgy vélekedett továbbá, hogy a csehszlovák állam nem nézi jó szemmel a Comenius- és Husz János-egyetemek teológiai karainak együttműködését, mert abban a vallásos élet fejlődését látja, a prágai ökumenikus konferencia pedig csak egy kirakatrendezvény azzal a céllal, hogy a gyakorlatban nem létező ökumenizmus látszatát keltse. Sebe reflexiója ebben a kérdéskörben sem maradt el: náluk – mondta – a gyermekek iskolai előrehaladásának egyetlen feltétele a szorgalom, illetve a

52 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 132. l.
53 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 400. l.
54 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 401. l.

személyes képesség, az ökumenizmus pedig valódi együttműködést és őszinte barátságot jelent a különféle felekezetek tisztviselői között.[55] Arra a kérdésre pedig, hogy vajon miért támogatja a román kormány a felekezetek közötti együttműködést és miért támogatja pénzügyileg az egyházakat, a következő magyarázattal állt elő: „Egyfelől, mert tiszteli azoknak az igényét, akik vallásos életet óhajtanak élni, másfelől, mert az összes dolgok jobban mennek, ha a nép békében, csendben, harmóniában él és dolgozik. Romániában egy eddig nem látott építkezés folyik. Ebben a fejlődési lendületben természetesen mindenkinek hasznos, hogy az állampolgárok elégedettek legyenek stb."[56] A lelkészek társadalmi munkáját illetően pedig „rámutatott [arra], hogy a társadalmi tevékenységeket nem az egyház szervezi, merthogy maga az ország és a társadalom jelenlegi szerkezete egy átfogó gépezet az összes társadalmi probléma megoldására. A lelkészeknek minden lehetőségük megvan, hogy hozzájáruljanak a társadalmi tevékenységek sikeréhez. Hozzájárulásukat minden tekintetben igényelik és az általuk elért eredményeket mindig elismerik".[57] Az hogy az egyháznak nem kell többé beavatkozni a társadalmi, gazdasági, kulturális tevékenységekbe – mondta –, csak előnyökkel jár: „Régebben voltak lelkészeink, akik elnökök, titkárok, tisztviselők voltak szövetkezetekben, gazdasági, kulturális egyletekben stb., de általában ezek elhanyagolták a valódi lelkészi tevékenységüket. Éppen ezekben az években tapasztaltuk, hogy sokkal jobb, ha a lelkészek a sajátos feladataikkal foglalkoznak, mert a hívek a lelkészektől várják a vallásos tapasztalataik kielégítését [sic!], és nem valami mást."[58]

A befolyásolásnak, propagandatevékenységnek egészen nyílt formájaként hivatkozhatunk Sebének arra a levelére, amelyet egy amerikai ismerősének, Szabó Lászlónak írt 1977. július 12-én, és amelyben a helyzetük idealizálásával párhuzamosan címzettjét csűrés-csavarás nélkül az amerikai magyarok Románia-ellenes tevékenységének a cáfolatára kérte fel. „A püspököm is mondta, aki április-májusban egy hónapot töltött az Egyesült Államokban, de más látogatóktól is hallom, hogy az ottani magyar testvéreink egy része mindenféle kampányokat kezd és folytat arról, hogy nem tudom, miféle nehéz helyzetünk lenne az itteni magyaroknak. És ha jól veszem ki, egyformán szidják a magyarországi és az itteni kormányt a szabadságjogok úgynevezett megcsorbításáért. Legutóbb itt járt egy kaliforniai ismerős, aki azt állította, hogy az ottani magyar szervezetek

55 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 401. l.
56 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 401. l.
57 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 401–402. l.
58 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 402. l.

»többet tettek a magyarság érdekében, mint a budapesti kormányok 400 év alatt«!? Én arra kérnélek téged, miután te itt jártál és láttad a való helyzetet, ismertesd azt bármerre, ahol arra alkalmad van, és intsd le az össze-vissza beszélőket. Amikor itt jártál, láttad a templomainkat, magyar színházunkat, anyanyelvű könyveinket, lapjainkat, folyóiratainkat s bizonyára még sok mindent, és megalapíthattad, hogy miként élünk. Amerika nyilván előbbre van, mint mi, de ha összehasonlítjuk mostani helyzetünket a harminc év előttivel, bárki láthatja, aki nem rosszindulatú, a különbséget. Falvainkban olyan ütemben építkeznek híveink, meg a lelkészi lakásokat és templomokat is úgy építik, és modernizálják, ahogyan azt évekkel ezelőtt el sem tudtuk volna képzelni. Már csak az idősebb kollégáknak nincs autójuk, s olyan problémával állunk szemben, hogy a nagy parókiákban […] nem törik-zúzzák magukat a lelkészek, mert a kisebbekben is igen jól megvannak. Az állam ösztönöz arra és a fizetés egy részének a folyósításával segít abban, hogy minden lelkésznek, a legkisebb egyházközségben is, meg legyen a képzettségének megfelelő fizetése, ami egyenlő a tanárok fizetésével. Ami a jogainkat és a vallásszabadságunkat illeti, olyan egyházi életünk van, amilyen eddig nemigen volt. Múlt vasárnap Keresztúron voltam. Ütő esperes bácsit temettük, aki 92 éves korában halt meg. Ha lehet így mondani, gyönyörű temetése volt. Kedden is ott voltam, a *Kis Biblia* c. könyvünk újrakiadását készítettük elő. Ez alkalommal többet tudtam beszélgetni ottani kollégáimmal. Mondják, hogy nagyszerűen megy a vallástanítás és a konfirmációk valóságos népünnepélyek. Ugyanezt mondhatom én is arról az időről, ameddig lelkészkedtem. A városokban új egyházközségeket létesítünk, múlt évben Csíkszeredában, most Kőhalom következik. […] Mindenesetre nyugtalanít minket, amit onnan hallunk és az, amit az amerikai magyar testvéreink akarnak előkészíteni. Tehát hidd el, hogy jó dolgot csinálsz, ha ismerté teszed mindazt, amit múlt évi látogatásod alkalmával személyesen magad tapasztaltál Romániában. Azok a tüntetések nekünk, az itt és bárhol élő magyaroknak csak ártanak. Megzavarhatják azt a jó légkört, ami végre kialakult, s amiben az itt élő majdnem kétmillió magyar igen jól érzi magát. Hát, ha teszel valamit, megköszönöm mint a rám bízottak lelkipásztora, aki az enyémekért nagy felelősséget érzek."[59]

Témánk lezárásaként és kiegészítéseként fontos elmondani, hogy a hatalom legitimálása nemcsak egyénileg, egy-egy Securitate-ügynök által, hanem intézményi szinten is működött, és igaz, hogy kényszerűségből, de az egyház feladatkörének a meghatározó részét képezte. Jó példa erre a Sebe által 1980. április 25-én a Securitatéhoz eljuttatott, az Egyházügyi Hivatal számára készített jelentés,

59 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 374–375. l.

amelyet Kovács Lajossal együtt jegyzett. A dokumentum egy, az AEÁ által delegált küldöttség látogatásáról tájékoztat, amely azzal a megbízatással érkezett a püspöki hivatalba, hogy az egyház helyzete felől érdeklődjön. Terjedelmi okok miatt nem részletezzük a küldöttség kérdéseire adott válaszokat, az azonban összegzésképpen elmondható, hogy a Kovács Lajos püspök által felvázolt helyzetjelentésből egy semmiben nem korlátozott, szabadon fejlődő egyházi élet képe bontakozott ki.[60] A rendszer intézményszintű legitimálásának a kategóriájába sorolhatók az 1978-as oxfordi IARF-kongresszuson történtek is, amikor Erdő János az ország fejlődéséről, Kovács Lajos az unitarizmus és a marxizmus célkitűzéseinek az azonosságáról, Sebe pedig Románia békepolitikájáról értekezett apologetikus hangnemben.[61]

Ami az egyházi tisztviselők magatartását illeti, a rendelkezésünkre álló tájékoztató jegyzékek összességében azt a tényállást tárják az olvasó elé, hogy egyké disszonáns hangon, magánvéleményen kívül nem létezett szervezett vagy a fennálló rendet bármilyen formában is megváltoztatni akaró rendszerellenesség, a fel-felbukkanó elégedetlenségnek pedig inkább gazdasági, szociális és nem politikai indítékai voltak. Egy 1980. december 1-én kelt jegyzékből például a következőket olvashatjuk a központi tisztviselők magtartásáról. „Az emberek egészében véve lecsendesedtek azt az időszakot követően, amikor hirtelen nem lehetett kapni olyan könnyen néhány árut: cukrot, olajt stb."[62] Egy 1981. november 12-én kelt jegyzék megerősíti azt a feltevést, hogy a püspöki hivatalban dolgozók békétlensége elsősorban a rossz élelmiszerellátásból fakadt. Az élelmezéssel kapcsolatban megjelent rendeletek után – mondta Sebe – a püspöki hivatal dolgozói, akárcsak mások, megijedtek. Úgy vélekedtek, hogy az előírt élelmiszeradagok nem lesznek elegendőek. Később azonban viszonylag megnyugodtak, és nem észlelt sem köztük, sem pedig más ismerősei között különlegesebb negatív magatartást. Ami miatt általánosan elégedetlenkednek, hogy sorba kell állniuk bizonyos dolgokért.[63] Egy 1982. január 16-án kelt jegyzék szintén az egzisztenciális bizonytalanság miatti nyugtalanságról tudósított: férjének, panaszkodott kolléganőinek Szabó Erzsébet központi tisztviselő, a Tehnofrig élelmiszeripari gépeket és hűtőberendezéseket gyártó üzemnél nincs miből dolgozniuk, ezért nem kap fizetést.[64]

60 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 188–190. l.
61 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 242–244. l.
62 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 151. l.
63 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 102. l.
64 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 90. l.

Mint említettük, forrásainkból nem következtethetünk szervezett rendszerellenességre az egyházi tisztviselők körében, és az elégedetlenség oka is inkább gazdasági, jóléti volt; politikai vonatkozású elszólásokról tehát szinte nem is beszélhetünk.[65] A hatalmat irritáló kijelentések közé sorolhatjuk Szabó Árpád teológiai tanár kijelentését, aki a Szent Korona Magyarországra hozatalakor úgy nyilatkozott, hogy ez az esemény valódi ünnep volt a magyarok számára, függetlenül attól, hogy hol laknak; a magyar emigráció jelenléte is az összmagyar jelleget igazolta. A korona hazaérkezését ugyanakkor a vallás megerősödéseként kell értékelni, a vallásos eszme pedig azt az erőt képezi, amely egységbe fogja össze a világon élő magyarokat.[66] Ebben a kategóriában említjük Léta Áron lupényi lelkész, politikai elítélt nevét is, aki 1978. szeptember 8-án a kolozs-tordai egyházkör lelkészi értekezletén mondott szószéki beszédében utalást tett a bebörtönzésére, illetve a börtönben töltött éveire.[67]

Az egyházi tisztviselők érezhető tartózkodása, visszafogottsága, a politikai vonatkozású elégedetlenségek minimális száma tudatos magatartásra vezethető vissza: mindenki igyekezett távol tartani magától a hatalom megtorló kezét. Erre következtetünk Barabássy László főgondnok Harrington Szánthó Vilma lelkészhez intézett kéréséből: vigyázzanak, hogy mit mondanak, hogyan beszélnek róluk az IARF-kongresszuson (Hollandia, 1981. július 19. – augusztus 7.), például erdélyi helyett romániai unitárius egyházról beszéljenek, mert haza szeretne menni.[68]

Az egyházi tisztviselők körén kívüli társadalmat (hívek, Sebe ismeretségi köre) illetően két csoportról beszélhetünk: a rendszert kritizálókról és a rendszer eredményeit elismerőkről. Előbbiek csoportja természetesen jóval nagyobb volt, az utóbbiak számát pedig mindenekelőtt a külföldön élők gyarapították, pozitív értékítéletük pedig nem az ország politikai berendezkedésére, hanem annak természeti szépségeire, kulturális gazdagságára, az ország lakóinak vendégszeretetére, valamint a hatvanas-hetvenes években tapasztalható gazdasági beruházásokra, eredményekre és néhány szociálpolitikai (ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás) megvalósításra épült.[69]

65 1978–1981 között Sebe több aktív és nyugalmazott lelkészről, illetve központi tisztviselőről jelentett, de a Tana Ferenc Ceaușescura vonatkozó – fentiekben említett – negatív megjegyzésén kívül semmi rendszerellenességet nem észlelt a megfigyelt célszemélyeknél.

66 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 327. l.

67 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 1. 192. l.

68 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 118. l.

69 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 80., 347–352. l.

Ami a társadalom tagjainak rendszerkritikáját illeti, azok elsősorban a román–magyar viszonyra, a bukaresti kormányzat elnyomó politikájára vonatkoztak. 1978. április 7-én Nagy Edit segesvári lakos a kormány magyar lakosság elleni megtorló akcióiról beszélt, amit Király Károlynak a pártvezetéshez írt levelei váltottak ki. A hatalom magyarellenessége szerinte Sütő András kompromittálásában is tetten érhető, ennek konkrét jele pedig az, hogy könyvei már nem kaphatóak a könyvesüzletekben. Amikor például meg akarta vásárolni az egyik művét (*Engedjétek hozzám jönni a szavakat*), akkor a román elárusítónők haragosan, a magyarok pedig sokatmondóan azzal a válasszal replikáztak, hogy nincs.[70] Ugyanabban az évben egy kolozsvári nyugdíjas asztalos a román–magyar viszony témakörében a következő gondolatokat osztotta meg Sebével: nagyon aggódik az emberi jogokért küzdő Király Károly miatt és reméli, hogy nem esik semmi baja, mert a nyugati hatalmak, az AEÁ, Anglia, Franciaország és Brezsnyev, felhívták a román államfő figyelmét arra, hogy „ne csináljon semmi rosszat neki".[71] Nem szereti az oroszokat, mert sok rosszat tettek a magyarokkal, de most bízik bennük, hogy megvédik Királyt. A rádióban hallotta, hogy a románok kiadtak egy történelemkönyvet, amiben otromba dolgokat írtak a magyarokról. Látta a televízióban Csíkszeredát a kétnyelvű feliratokkal – méltatlankodott –, de miért mutatják csak ezt a várost? Miért nem tesznek magyar nyelvű feliratokat ki más városokban és falvakban is?[72]

A nemzetiségi politika kritikája az autokratikus kormányzás bírálatával egészült ki a cenzúrára,[73] a Securitate állampolgárokat zaklató tevékenységére történő utalások formájában.[74] A rendszert kritizálók csoportjában természetesen ott találjuk a külföldre kiköltözötteket, menekülteket is. Bírálatuknak célkeresztjében a belföldön élőkével azonos problémák álltak: diktatórikus kormányzás, hiánygazdaság, diszkriminatív magyarságpolitika.[75]

70 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 300. l.
71 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 316. l.
72 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 316. l.
73 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 218., 37. l.
74 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 37. l.
75 CNSAS, Fond rețea 187947, vol. 2. 42., 238., 380., 382. l.

Következtetések

A kommunista ideológia osztályharcos világképe dichotómikus társadalmakat eredményezett mindenütt, ahol ezt az eszmét tette meg az állami berendezkedés alapelvévé. A kommunista államok dialektikusan felosztott társadalmában az egyház az ellenség táborához tartozott és állandó veszélyforrást jelentett az állampolgárok totális átnevelésére és leigázására törekvő hatalom számára. Az ellenséggel szemben több fronton folytatott harcban, valamint az abszolút uralom kiterjesztésének megvalósításában Sebe Ferenc eszköz volt a totalitárius rendszer kezében. Adatgyűjtési iratállománya szerint az ellenség leleplezésének munkájában kiváló teljesítményt nyújtott, beszervezésével pedig a Securitate olyan ügynökre talált, akinek a segítségével egyszerre több feladatot is sikeresen oldottak meg: az egyházvezetés (ellenség) legbelsőbb köreinek felügyelete, az egyház nemzetközi kapcsolatainak követése, a hazai és legfőképpen a külföldi közvélemény befolyásolása, a rendszer legitimálása.

Ügynöki munkájának eredményessége, kiválósága szellemi intelligenciája mellett erkölcsi gátlástalanságának is a számlájára írható. Tevékenysége során sohasem számolt kiszolgáltatott adatainak a megfigyelt személyre gyakorolt esetleges következményével és nem volt tekintettel a velük fenntartott kapcsolatok milyenségére sem. Morális érzéketlenségét ezen a téren – az általunk nem ismert lelki tényezőkön túlmenően – két pragmatikus okkal magyarázhatjuk. Tartott a hatalom megtorlásától, ezért igyekezett maximálisan teljesíteni és ezáltal elnyerni feletteseinek bizalmát. Miután kiismerte a rendszer működését, ráébredt arra, hogy tevékenységét a saját érdekei, célkitűzései elérésére használhatja.

Az összképet tekintve úgy gondoljuk, hogy Sebe ügyesen lavírozott a hatalom útvesztőiben és képes volt profitálni a rendszer gátlástalan kiszolgálásából; ügynökként az egyházi élet meghatározó alakjává vált és olyan kiváltságokban részesült (külföldi tanulmányút, hivatalos és turisztikai jellegű utazások), amelyek igen kevés lelkésztársának adattak meg. Esetében nem beszélhetünk áldozati szerepről. Ellentétben sok egyházbeli sorstársától, elvetette az ellenállás bármiféle formáját, elfogadta és kiszolgálta a hatalmat, majd amikor felismerte annak dinamikáját, már nemcsak túlélt, hanem hasznot is szerzett helyzetéből.

Adataiból egy ügynökök által behálózott egyházvezetésnek a képe bontakozik ki, amely Kiss Elek püspöksége után elveszítette kezdeményezőkészségét, önálló cselekvésre való képességét. Mindez természetesen összefüggött azzal a helyzettel, hogy Kiss Elekkel ellentétben Kovács Lajos már zsarolással beszervezett ügynökként alárendelt/elkötelezett helyzetben, a rendszer terrorját közvet-

lenül megtapasztalva vette át az egyház kormányzását. Az egyházi tisztviselők és hívek szintjén érzékelhető rendszerbírálat egyetlen ponton sem ért el kritikus szintet, rendszerellenes cselekedetről vagy kezdeményezésről pedig egyáltalán nem beszélhetünk.

Kovács Sándor[1]

Kozma Gergely és Körmöczi János meghiúsult nyomdaalapítási kísérlete[2]

V. Ecsedy Judit[3] 2021-ben megjelentetett, gazdagon illusztrált kötete átfogó igénnyel mutatja be a magyarországi könyvnyomtatás történetét 1830-ig.[4] A munka részletesen tárgyalja az unitárius könyvnyomtatás történetét, felhasználva azokat a hiánypótló tanulmányokat, amelyek az utóbbi években születtek az unitárius nyomdák működéséről.[5] Jól ismert tény, hogy az unitárius közösség 1571 és a 18. század vége között nem rendelkezett saját nyomdával, így műveik kiadását csak „folytonos ügyeskedéssel" tudták biztosítani.[6] A 17–18. század for-

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.3.03

1 Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának egyháztörténet-tanára. Elérhetősége: sandorkovacs@unitarius.org.

2 A „*… mekkora hátramaradás kézírásban heverő könyveinknek ki nem adhatása...*". *Unitárius nyomdaalapítási kísérlet 1814-ben* című tanulmány javított másodközlése. Első megjelenése: Kolumbán Vilmos József, szerk., *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Egyháztörténeti tanulmányok 32.* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, 2022), 305–324.

3 A tanulmány kéziratát elolvasta Vizkelety Andrásné Ecsedy Judit nyomdászat- és könyvtörténész, hasznos észrevételeit hálásan köszönöm.

4 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2021).

5 Perger Péter, „Újabb adatok a kolozsvári unitárius nyomda történetéhez", *Keresztény Magvető* 124., 1. sz. (2018): 128–151.; Molnár Dávid, „Unitárius könyvnyomtatás a gubernium idején", *Keresztény Magvető* 124., 1. sz. (2018): 100–127.

6 Balázs Mihály ezt több tanulmányában is hangsúlyozta, de nemzetközi fórumokon még mindig nem tudatosult. Lásd: Balázs Mihály, „Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről", *Prózai Kegyességi műfajok, Studia Literaria* 52., 3–4. sz. (2013): 298.

dulóján megvásárolt ún. Kmita- vagy Lengyel Andrásné-féle nyomda mindössze egy szűk évtizedig, 1696–1703 között működött. Felszerelését a Rákóczi-szabadságharc idején a főtéri templom sekrestyéjében őrizték, majd 1716-ban a katolikus restauráció során a templommal együtt lefoglalták. Az unitárius közösség hiába követelte vissza, végül a nyomdát is elveszítette.[7] Az unitárius egyház történelme folyamán, néhány szerencsés évet leszámítva, nem rendelkezett nyomdával, ami részben magyarázza, hogy dogmatikai és kegyességi irodalmuk kéziratban maradt, és a nemzetközi tudományos diskurzus előtt mindmáig jórészt ismeretlen. Jelen tanulmány, valamint a közreadott függelék egy művelődéstörténeti szempontból is jelentős 19. századi unitárius nyomdaalapítási kísérletet ismertet.

1811 októberében huszonöt év püspöki szolgálat után Kolozsvárott elhunyt az unitárius egyház superintendense, Lázár István. Szolgálata a türelmi rendeletet követő évtizedekre esett, és nevéhez közel ötven templom újjáépítése vagy renoválása fűződik, köztük az 1796-ban felszentelt kolozsvári belvárosi templomé is.[8] E korszak az unitárius egyház történetében a jelentős építkezések időszakát jelentette.

1812 júliusában a ravai zsinat résztvevői a belső megújulás eszméit képviselő teológust és filozófust, Körmöczi Jánost támogatták. Az ötvenes éveiben járó, egykor a göttingeni akadémián tanulmányokat folytató tudós élete delén már túl volt, jól érzékelte, hogy püspökké választása küszöbön áll. Ezt bizonyítja barátjához, Augusztinovich Pál bécsi hivatalnokhoz[9] 1812. április 28-án írott levele, amelyben a közelgő eseményre utalva így fogalmazott: „Hát nem jönnél-e le a jövő zsinatra, mely Ravába lesz a jószágod mellett, hogy lennél te is jelen a pápaválasztáson. Barátom, úgy látom s úgy is érzem a környülállásokat, hogy a sors Jánosra esik, s azt kérdem, vajon remélhetjük-é a konfirmáltatást taxa nélkül, mert mü koldusok vagyunk, ezt valahogy ki kellene kalkulálni."[10] Az önirónia sem nélkülöző sorok nem csupán a két barát bizalmas kapcsolatát tükrözik, hanem egyúttal rávilágítanak arra is, hogy a napóleoni háborúk okozta pénzromlás következtében az unitárius közösség súlyos anyagi gondokkal küzdött. Olyany-

7 V. Ecsedy Judit, *i. m.,* 235.

8 Szabó Dezső, „Templomépítés az unitárius egyházban a türelmi rendeletet követő 30 esztendő alatt", *Keresztény Magvető* 87., 3. sz. (1981): 157–177.

9 Augusztinovich Pál életrajzát Buzogány Áron foglalta össze és olvasta fel az unitárius jótevők ünnepén a kolozsvári kollégiumban 1868. június 11-én. Augusztinovich kiterjedt levelezését az unitárius egyház kolozsvári gyűjtőlevéltára őrzi.

10 Augusztinovich-csomó. Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt).

nyira, hogy a püspököt megerősítő diploma taxájának előteremtése is komoly problémát jelentett. Augusztinovich Pál biztos volt abban, hogy barátját választják püspökké, a zsinat előtt egy hónappal így írt neki: „Kételkedem, hogy ezen levelem már tégedet Kolozsváratt béérjen, talám Ravában lészesz azalatt, azhol a votumok többsége és a Szentléleknek munkálkodása reád várakozik. Qui episcopatum desiderat bonum opus desiderat. Qui eum obtinet bene ambulat. [Aki püspökséget akar, jót akar. (1Tim 3,1) Aki megszerzi jól jár vele.] Csak az a kár, hogy nincs vagy két dominium annak püspöki pálcája alatt ugyancsak, én így is aggratulálok kedves barátom néked, és óhajtom, hogy contentumok között számos esztendőkig viselhessed aztat."[11] A választás után hasonló hangnemben folytatta: „… superintendensi szent hivataladban élj hosszas, számos esztendőköt contentummal, és viselhessed a püspöki botot mind magadnak, mind alattad valóidnak megelégedésére. Csak az a nagy kár, hogy nincsen ahhoz ragasztva vagy egy püspöki dominium, azhonnan kitelnék bővön mindenekre és úgy az confirmatióra megkívántató taxákra is a fundus."[12] Egy hónappal később 1812. október 2-án keltezett levelében pedig így referált: „A te felkenettetésedről való guberniális információ ide még nem érkezett. Midőn eljön, azon leszünk barátom, hogy ratihabeáljuk a te pápaságodat. És hogy hová hamarabb kaphassad is diplomádat, az aurea bullát, melynek erejénél fogva osztán, ha mit megkötsz, a meg lesz kötve, és ha mit megoldasz, bezzeg meg leszen oldva s osztogathatod bátorságoson az indulgentiákat."[13]

A frissen felkent püspök iránti bizalmat kihasználva, a Kazinczyval is levelező, de műfordítóként is számontartott Kozma Gergely (1774–1849) szentgericei pap[14] 1812 decemberében a szabédi parciálison[15] előrukkolt egy „könyvnyomtató műhely" felállításának tervével. A Maros köri lelkészek támogatását maga mögött tudva, kiváló retorikával megszerkesztett levélben a püspök és a konzisztórium elé tárta elképzelését. A konzisztórium 1813. január 4-én tartott gyűlésében felolvasták és megtárgyalták a beterjesztett javaslatot, majd úgy határoztak, hogy

11 Augusztinovich levele Körmöczihez, 1812. jún. 9. Kézirat, Augusztinovich-csomó, MUEKvGyLt.

12 Augusztinovich levele Körmöczihez, 1812. szeptember 15. Kézirat, Augusztinovich-csomó, MUEKvGyLt

13 Uo.

14 Életrajzát lásd Kozma Ferenc, „Kozma Gergely 1874–1849 (Életrajz, irodalmi történeti adalékokkal)", *Keresztény Magvető* 11., 1. sz. (1876): 15–61.

15 Parciálisnak az egyházköri gyűlést nevezték.

kiküldik véleményezésre minden egyházkörbe.[16] A levél eredetije nem maradt fenn a státus levéltárában, szerencsére az erdélyi unitárius egyház történetét[17] folytató Kozma János, aki nem mellesleg a javaslattevő Gergely testvére, bemásolta azt a *História* harmadik könyvének harmadik kötetébe.[18] A levél szerzője pontosan megindokolta, hogy miért van szüksége az unitárius státusnak az officinára. Mindenekelőtt azért, hogy a felekezet nagyjainak kéziratban maradt műveit, az ún. „szimbolikus" könyveket kiadhassák.

Talán érdemes röviden szemügyre venni, hogy Szentábrahámi *Summájá*nak magyar fordításán kívül,[19] amit egyébként édesapja, Kozma Mihály ültetett át magyar nyelvre, mit tartott méltónak és fontosnak a kinyomtattatásra: elsőként Dersi Gergely István 1717-ben írott *Tractatus Theologico Diacriticus* című hitvédelmi munkáját. Az igen nagy népszerűségnek örvendő kéziratról több másolat készült. A magyar fordítását *Magyar Diacrisis: vagy az Isten s Isteni dolgok felől elmésen s fontos ítélet tétellel értekező munkácska* címen 1747-ben Gejza József készítette el.[20]

A *Diacrisis* mellett Árkosi Tegző Benedek imádságos könyve kiadását javallotta. Az Árkosi által 1659 körül összeállított, a remonstráns szerzőket előszeretettel idéző *Hetedszaki imádságok…* fontos szerepet töltött be az unitárius lelkészképzésben. 1733-ban a konzisztórium elrendelte, hogy: „Az Árkosi Benedek

16 A jegyzőkönyvbe nem másolták be a konzisztóriumhoz küldött levelet, csupán felolvasták, majd a tervezetet kiküldték az egyházkörök lelkészeinek véleményezés végett. Lásd az 1813. január 4-én Kolozsvárott tartott ülés jegyzőkönyvét: *Protocollum Generale Consistorium VIII.* 1812–1816, 153. (kézirat, MUEKvGyLt).

17 Az erdélyi unitárius egyház történetét Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István állították össze és írták meg a 18. században, ezt folytatták a Kozmák.

18 Jelzete: Fondul 461. Gimnaziul Unitarian Cristuru Secuiesc. II. Seria manuscrise, nr. 40. 1825. Marosvásárhelyi Állami Levéltár. A História kontinuátorairól lásd Hoffmann Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház legendás egyháztörténeti kéziratáról", in *A reformáció kincsei III. (A protestáns kisegyházak Magyarországon),* szerk. Kollega Tarsoly István és Kovács Eleonóra (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2017), 77–79.

19 A fordítást Kozma Mihály – János és Gergely apja – készítette 1788-ben, a latin nyelvű *Summa* megjelenése után. Kiadását is szorgalmazták, végül nem az ő fordítása, hanem a Derzsi Károlyé jelent meg szinte másfél századdal később.

20 *Magyar Diacrisis vagy az isteni dolgok felöl elmésen s fontos ítélet tétellel értekező munkácska, melly is magában foglallya az Erdély országi négy bévött vallásoknak fővebb cikkelyeit, s fundamentumit. Készíttetett penig azok kedvéért, kiknek vagy nagyobb könyveik nincsenek, mellyekből ezeket kinatulják: vagy talám kevesebb idejek, mint sem ezeknek a nagyobb könyvekből való kiforgatására kívántatnék Dersi István által. Deákból magyarra fordíttatott Gejza József által, aetatis 22. az 1764dik esztendőnek fogytán.* Kézirat. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattára. Jelzete: MsU 359.

magyar munkája pedig légyen minden censurára menő atyafival, mely magáé és nem másé legyen, mivel ennek előtte való időkben is imponáltatott volt, hogy minden mester atyafiak leírják, olvassák és tanulják."[21]

A teológiai művek mellett az ún. *Manducatió*t, a házasság körüli eljárásokat és egyházi törvényeket összefoglaló kéziratot, illetve az Agh István-féle *Ágenda*[22] kiadatását tartotta fontosnak. Legalább ekkora jelentőséget tulajdonított a professzorok jegyzetei kiadásának, hogy megkímélje a diákok szűk idejét a prælekciók és manuálisok örökös másolásának terhétől.

Az unitárius nyomda költségeit Kozma Gergely tervezete szerint a belső rend – papok és iskolamesterek – lett volna hivatott előteremteni, éspedig úgy, hogy a háború befejezése után két vagy három jó termésű esztendőben önként megajánlott összeggel járultak volna hozzá a költségekhez. A hiányzó összeget pedig a felekezet mecénásaitól remélte megszerezni.

A tipográfia felállításával – a javaslattevő szerint – lehetőség nyílna arra, hogy az arravaló ifjak megkedveljék a nyomdász mesterséget, és „Státusunk sőt nemzetünk s hazánk dicsőségére is a Tóthfalusiak, Karatsok, Czetterek, Korék, Falkák, Berkenyek és Nagyok jeles serege általok is nevekednék; (…) Mely, hogy nem képtelen reménység legyen, amaz Erős, Pap és Pethes nevű debreceni tanulókból lett jeles metszők újadon új tanúbizonyságok".[23] Nagyon imponáló a szentgericei papnak a korabeli „nyomdaiparban" való tájékozottsága: a felsoroltak Bécsben, Budán, Pesten és Debrecenben működő betű- és rézmetszők voltak.

Kozma javaslatát a marosszéki lelkészi kar nemcsak aláírásával támogatta, hanem kötelezték magukat önkéntes megajánlásaik megfizetésére is. A konzisztórium számításai szerint mintegy 1500 rhénes forintot a mecénásoktól össze lehetett volna gyűjteni, ezt egészítették volna ki a belső emberek.

A frissen választott püspök örömmel támogatta a javaslatot. 1814-ben mármár megvalósult a tipográfia megalapítása, ugyanis Döbrentei az *Erdélyi Magyar Múzeum* első kötetének kinyomtatását követően értékesítette Pesten öntetett kiváló minőségű új betűit. A püspök az erdélyi származású, Bécsben és Budán is dolgozó fametsző, rézmetsző és betűmetsző Bikfalvi Falka Sámuel tanácsára

21 Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, ford. Márkos Albert, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 253.

22 Bárth Dániel, „A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek", in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk. S. Lackovits Emőke, Szőcsné Gazda Enikő (Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumok Ig., 2007), 213–230.

23 Lásd a függelékben.

hallgatva 1200 rhénes forintért megvásárolta Döbrentei Gábor 6 mázsa 18 fontot kitevő betűkészletét. A sajtó felállítása mintegy 3000 forintba került volna, és Körmöczi eltökélt szándéka volt, hogy mielőtt „az a gyászos század, mely dicsőséges templomunktól, typográphiánktól erőhatalommal megfosztatott vala, lefolyna", új temploma és nyomdája is legyen a közösségnek. 1814 decemberében így írt Kozma Gergelynek: „Én azon leszek, hogy az 1815. évben sajtónk megindduljon." A közeli „megindulás" reményében a kollégium egyik szobájában raktározták el a megvásárolt betűket, a nyomtatáshoz azonban meg kellett szerezni a Gubernium engedélyét is, ez pedig teljesíthetetlen feladatnak bizonyult. 1815 első felében folyamodtak először engedélyért.[24] A Gubernium 1815. március 30-án az 1773. október 23-án kiadott királyi rendelésre hivatkozva elutasította a kérést.[25] Mária Terézia 8862. sz. alatt kelt rendelete kimondta, hogy: „ezentúl legfelsőbb engedelem nélkül új könyvnyomda fel ne állíttassék, s ha valamely magánnyomda tulajdonosának férfiága kihalna, a kir. kormányszék jelentést tegyen, vajon az illető könyvnyomda további fennállása, a helybeli körülményeknél fogva a közönségre nézve hasznos-e, és annak jövedelméből a könyvnyomdászok illő ellátása várható-e? (…) a nyomdászok – nyomda elkobzásának terhe alatt – semmi iratot vagy könyvet, mielőtt azt az illető cenzor jóvá nem hagyta volna, sajtó alá bocsátani ne merészkedjenek."[26] A Gubernium tehát a korábbi rendeletre hivatkozva tiltotta meg az „új typográphia" üzembe helyezését,[27] s mert az unitáriusoknak 1773-ban nem volt nyomdájuk, újat sem állíthattak fel.

A konzisztóriumban a végzést nem fogadták el, ezért május 20-án újabb feliratban kérték, hogy a „dekrétumot" ne alkalmazzák az egyházra, és a többi felekezethez hasonlóan a jogegyenlőség jegyében az unitáriusok is nyomdát tarthassanak fenn.[28] A Gubernium 1816. május 30-án kelt 2025. sz. rendeletében újfent az 1773-ban kiadott dekrétumra hivatkozott, és a konzisztóriumot annak betar-

24 Prot. Gen. Cons. VII. 1812–1816. Lásd az 1815. január 4-én és 8-én felvett jegyzőkönyv 14. és 81. pontja alatt, 392., 427. Kézirat, MUEKvGyLt-ban.

25 Lásd az 1815. 124 pont alatt.

26 Aigner Károly, *A könyvnyomdászat történetének vázlata*, hozzáférés: 2022. 10. 24., https://mek.oszk.hu/10300/10304/10304.htm

27 Prot. Gen. VII. 1815. április 23-án tartott ülés jegyzőkönyve 124. pont alatt, 450. p.

28 Uo. 141. pont alatt, 458. p. „Jelentessék a K. Guberniumnak, hogy ezen decretumbeli reguláztatás mint inkább privátusokat illető, közönségünket nem illetheti, hanem csak az újjonnan felállítandó typográphiákat érdekli, amidőn az unitaria religióbelieknek a több religiobeliekkel egyenlő jussok lévén, könyvnyomtatásbéli jussok vagyon, és annak, ha most nem is, de régebben gyakorlásban voltanak. Mely jussnak gyakorlását a nemes ország rendjei is megengedték. Mellyek jelentése mellett kérettessék a K. Gubernium az e tárgyban ez esztendőben márc. 30-án 2222-dik szám alatt hozott decretumban említett

tására utasította. Ugyanebben az évben a püspök még egyszer megpróbálta megszerezni az engedélyt. A császár kolozsvári látogatása után egyéb sérelmeik beadásával a nyomda ügyét is megpróbálta dűlőre vinni. Körmöczi a nyomda körül kialakult áldatlan állapotról Augusztinovich Pált is tájékoztatta: „Mü a Döbröntey Gábor betűit megvásároltuk, s arról, hogy impedimcutumunk [sic!] tétessék tipográfiánk exitiójában nem is álmodoztunk, azonban egy de 30. 8bris, 1773-ban költ udvari rendeléssel akadály tétetett, kérésünket úgy adtuk Őfelsége eleiben, hogy a mü casusunk nincs obnoxiálva ezen decretumi restrictióknak, azért méltóztassék Őfelsége münket felszabadítani az erectióra. Hogyha pedig obnoxiáltatnak nézettetnek, méltóztassék konszenzust és privilégiumot adni a tipográfiára, mégpedig ex rationibus in Suplementum ad Gubernium Libello adductis sine taxa. Erről azt hallom, hogy rotunde minden esetre nézve deniáltatott, én ezt nem képzelhetem sua via, nem is tudok semmit."[29] Az ügy 1817. december 2-án kelt 4154. sz. guberniumi rendelettel jutott nyugvópontra. Az engedélyt nem adták meg, pedig a Jára vizén már azt a helyet is kinézték, ahol a papírmalmot felépíthetnék.

Az unitárius kollégium szobájában – melyet aztán „typográphia" néven emlegetett az ifjúság – még jó ideig őrizték a betűket, míglen eladták azokat, talán éppen a Katolikus Lyceumi Nyomdának. Az eladásról egyelőre nem került elő unitárius levéltári adat.

A nyomda ügye 1848-ban került ismét napirendre, de a forradalmi mozgolódások miatt a tervezés Csipkerózsika-álomba szenderült, hogy aztán néhány nyomdavásárlási javaslat csókjától a 20. században fel-felébredjen egy-egy hangzatos újságcikk erejéig.

Tóth György jogásznak az unitárius egyházi nyomdáról 1918-ban írott megállapítása ma is érvényes: „Jelszónak tetszetős, valóságnak ábránd. A mai nyomdai üzemek felszerelése teljesen kizárja, hogy a mi kicsiny egyházunk önálló nyomdát tudjon felállítani. Egy nyomda vagy igen jó üzlet személyes vezetés mellett, vagy nagy luxus reáfizetéssel. Nagyon jó volna, ha a nyomdát unitárius könyvnyomtatási célból olcsó árban igénybe vehetnők, de annyi nyomtatni valónk csakugyan nincs, hogy ezért saját költségünkön nyomdát tartsunk. A mezőgazdaság vezetése egyszerűbb feladat, s ez is nagyon nyikorogva megy. Hát még a nyomda mennyire nyikorogna! A jelszó alatt elérhető célból igyekezzünk

udvari decretumot reánk nem alkalmaztatni, és nékünk a typographiákat illető normativumokat elküldeni."

29 Körmöczi Augusztinovichnak, 1818. február 6. Kézirat, Augusztinovich-csomó. MUEKGyLt

legalább annyit valóra váltani, hogy a főtanácsi bizottság által létesített nyomdai alapot növeljük minél nagyobbra, és a kamatból támogassuk a haszonnal nem járó értékes munkák kiadását. A Báthori István által elvett fejedelmi nyomda helyett igyekezzünk fejedelmi bőkezűséggel támogatni a fontosabb kiadványokat, s ekkor közelebb járunk a célhoz."[30]

Függelék

Kozma Gergely nyomdaalapítási terve 1812.[31]

[413r:] R. Gregorii Kozma de Kissolymos oriundi V. Ecclesiæ Unitariæ Sz. Geritzensis tunc Verbi Domini Ministri zelantis, pio erga Deum religionem et Statum Unitariorum in Transylvania florentem zelo ductus ut ratione erigendæ in gremio unitariorum aliquando Tipographiæ primi motoris memoriales ad Supremum Unitariorum Consistorium Claudiopolitanum humilissime submissæ in sequentibus.

Szabéd, 1812. december 29.
Főtisztelendő Püspök és Elöl ülő Úr!
Méltóságos és Főtiszteletű Repraesentativum Consistorium!

Maroknyi szegény Státusunknak egy könyvnyomtató műhelyre, mely nagy szüksége légyen, a[z] nem tudhatja, ki a közjónak gyarapodása iránt érzéketlen, vagy annak az egyes személlyek különös hasznába való nyomós befolyását általlátni elég világtalan. Ezen szükségből származó rövidségek gyanánt ugyanis, hogy nem említsem (ama boldog emlékezetű főtisztelendő püspök Sz[ent]ábrahámi úrtól iratott, s minden vallásnak értelmesbjei előtt közkedvességet nyert könyörgéseknek[32] és a Molnariana Grammatikáknak[33] elfogyását, deák theologiánknak, catechessisseinknek, confessioinknak, énekes könyveinknek mások által lenni szokott igen költséges kinyomtattatását) – mekkora hátramaradás

30 (t. gy.), „Unitárius nyomda", *Keresztény Magvető* 53., 4. sz. (1918): 134.

31 Historia 40. 413. k. lelőhely: Marosvásárhelyi Állami Levéltár [A Magvetőben Kozma Ferenc közölt róla életrajzot, ezt is megemlítette, de a tervezetet nem látta, csak az ehhez fűzött megjegyzéseket. Kozma Ferenc, *i. m.*, 54.]

32 Szentábrahámi Lombárd Mihály, *Sok-féle szükségeinkhez alkalmaztatott könyörgések, mellyekkel minden rendü ember naponként, mint az idök és állapotok változnak, minden botránkozás nélkül gyakorolhatja magát az imádkozásban*. [h. n.] [Kolozsvár] 1746.

33 Szenci Molnár Albert *Nova Grammatica Hungarica*jára utal, melyet az unitáriusok is használtak.

ama két grammatikából már rég célba vett egybeolvasztandó új grammatikának, úgy hütünk sorsossaitól régen óhajtott magyar theológiának, több kézírásban heverő szimbólikus és belső könyveinknek, mint nevezetesen a Diacrisisnek,[34] Árkosinak,[35] Manducationak,[36] Ágendának[37] stb. – s kivált mindnyájok felett, minden alsóbb klasszisnak s tisztelendő professzorainak tanítói kézikönyveiknek ki nem adhatása, s e miatt a tanulóink különben is elég szűk idejeknek a prælectiók s manuálisok örökös irogatása súlyos terhétől való meg nem kímélhetése, szabadíthatása. Hozzájárulván még azon sokaktól értett panasz kútfejének el nem hárinthatása is: hogy ifjainknak szinte fele része deákul nem tud, mely fogyatkozás, egyik legsorkalotasobb okának azt kelletvén nézni, hogy a tisztelendő professzor uraktól ki vett kézírásokat (mindenik magából az originálból nem írhatván; de ha szinte írhatna is) netalám az első hibáson a 2-ik abból hibásabban és az 3-ik, 4-ik, 5-ik, 6-ik még hovatovább sokkal hibásabban írják által; emiatt ámbátor romlik az írás s általa a nyelvtudhatás szüntelen többet szenved, hiányosodik, [413v:] de mégis e rossznak mindaddig elejét nem vehetni, valameddig a tanuló ifjúság kezében hibátlan, vagyis nyomtatott kézikönyveket nem adhatni. Úgy egy a mi papjaink s oskola mestereink által készítendő katedrai gyűjteménynek közre nem bocsáthatása, holott a külömböző értelműeknek nyomtatott prédikációt, az azokot vallásunk cikkelyeihez való szabás nélkül vigyázatlanul mondogató tanító társaink, valamint azok is, kik a miénknek kézírásban kapott munkáikot hovatovább mind hibásabban írják által s mondják el érthetetlenül, mennyiszer botránkoztassák nyiltabb szemű hallgatóikat, sokak előtt tudva levő dolog.

Érzették e sorkalatos hijánosságot Státusunk boldogult Mecænassai eddig is, de rész szerént a Státus oltárára szánt értékeiket, a közelebbi nagyobb szükségeknek elhárintására szentelték, rész szerént pedig ebbéli kegyes céljoknak végrehajtásában a Státusunkhoz mostohászkodó halál megelőzte, s ami fájdalmasabb, még idegen földön. Áldott legyen emlékezetek a késő maradéknál is, legyen szent nevek halhatatlan!!!

Némelyek érzik ma is, de közülök azoknak, kik ezen szükségen könnyebíteni elég tehetősök, talám vagy gondolkozám sok módja, vagy szívek nincsen ahhoz

34 Dersi Gergely István kéziratos művéről, az 1717-ben íródott *Tractatus Theologico Diacriticus*ról van szó. Magyar nyelvre Gejza József fordította *Magyar Diacrisis: vagy az Isten s Isteni dolgok felöl elmésen s fontos ítélet tétellel értekező munkácska* címen.

35 Árkosi Tegző Benedek 1660 körül keletkezett *A hétbeli minden napokra irattatott és sokféle szükségeinkben alkalmazott igen szép imádságos könyv*éről van szó.

36 A házasság körüli eljárásokat, egyházi törvényeket összefoglaló gyűjtőfogalom.

37 Az „első” *Ágendá*t Agh István állította össze, nyomtatásban nem jelent meg.

való formába öntve, vagy pedig Státusunkot boldogítani törekedő nagy lelkek más elintézést és szempontot nézett ki magának célja elérhetésére, akinek pedig értő s akaró tehetségek rajta segíteni kész volna, azoknak talám vállaik a többek vállainak öszvevetése nélkül, magokra hagyattatva, vagy nem elég erősek ezen nagy és nemes terhet megbírni – vagy talám értékek, fájdalom! sokkal csekélyebb, mintsem házi legmértékletesebb szükségeinek kipótlására is elégséges volna. Mely szerént, mindnyájok mellett is a Státus typographiájának felállathatása a pium desideriumoknak helyére lészen lemásolhatatlan gyalázatunkra örökösön kárhoztatva.

Márpediglen, ha szörnyű gonoszság, mikor mód van benne, a haza jelesítésének elmulatása (Patriam prodere, nefas, scelus contra cum possis, nolle illustrare[38]), amennyivel közelebbről érdekel Státusunk sorsa hazánk jelesebbé létinél, éppen annyival lészen nagyobb gonoszsággá e részben is Státusunkon nem segíteni, holott mód vagyon benne, csak a vagyon hátra, hogy a Státus bátran nyúljon hozzája.

Semmi segedelem kútfőhöz bátrabban a Státus nem folyamodhatik, mind a tiszteletes papi rend hivatalbéli jövedelméhez, mely nélkül nékik örökre el kellett volna [414r:] lenniek, ha a Státus jól neveltethetések módjáról, s ezen jövedelmekhez való juthatásra alkalmatossá létekről nem gondoskodott volna. S hát még az a nemesi præorogativa (melyet Europa irigy szemmel néz), s melyre őket hazánk törvényeinél fogva egyenesen Státusunk emelte, mekkora kincs. Ennek tetemes hasznai s könnyebségei nélkül az ellenkező esetben papi rendünk nagyobb részének el kellene lennie, sőt a nemes ágyból származott része is, ezen állapoton kívül léve sok ezáltal elkerült terheket kénteleníttetnék viselni.

Hátha azért a Státus Kormány Székének ezen Főtiszteletű Szent Gyűlésnek tetszenék elvégezni, hogy tiszteletes papi rendünk öszvességgel a leghathatósabb módon meghivattatnék ollyan véggel, hogy az háború elvégződése után, 2 legtovább 3 bővebb terméső esztendőben (minden további esztendőkre léjendő kiterjesztés nélkül) ki ki a maga jövedelméből, annak mennyiségéhez képest, szabad akaratja szerént bizonyos látható summát arra szentelni ne terheltessék, hogy azzal Státusunk számára Kolozsváratt egy typographia állíttathassék. A két elsőbb esztendőbéli summa mihelyt begyűlne, a kereskedésnek valamely legfontosabb, s kárvallástól bátorságosabb neme által léjendő szaporítás végett bizonyos arra választandó személyekre bizattatván, hogy annál többre szaporodhatnék.

38 Senecának tulajdonított mondás, helyesen: „Patriam prodere nefas est, scelus contra nolle, dum possis, illustrare." (A hazát elárulni bűn, sőt inkább minden erőnkkel dicsőségére kell törekednünk.)

Mely nevekedő summával, az 3-ik esztendei adomány is bégyűlvén, reménylem célt lehetne érni, vagy a nem érhetés esetében találtatnának netalám ollyan Mecænasok, kik a hijjánosság kipótlásával, a dicsőségből t[iszteletes] papi rendünkkel megosztozni örömmel fognának. Mely végre minden lelki tanítóinknak kötelességévé kellene tenni, hogy a nevezett esztendők közül valamelyikben, egy arra határozandó alkalmas üdőben a tárgyhoz intézett prædikáció mellett, a nevezett végre léjendő adakozásra a prédikálló székből minden eklézsiáink híveit hathatósan meghívják, s azután a curátorokkal s egyházfiakkal egyetemben, listába írás mellett, házanként mindnyájokat megkeressék; ezen úton is szembetűnő summa fogna bizonyoson öszve gyűlhetni.

Ebben az áldozat tételben pedig senkinek, kivált papi szolgatársaink közül, kifogásra nem adhatna okot, sem a pénz becsének leesése, mert ez a milliókkal bíróktól fogva a fillértelen koldusig mindennel egyaránt közös tereh – különben is éppen e[z] tette a Státust is egyfelöl ezen szükségnek önnön ereje által lehető elhárintására [414v:] elégtelenné – sem a közönséges drágaság, és megnehezebbedett élet módja, mert a sokból adni valamit, sőt sokat is nem virtus, hanem a kevésből is láthatólag szánni valami keveset, kivált ilyen dicsőséges célra, e lenne ám virtus! Ezt dicsérte meg az Üdvezítő is, ama két fillért adott szegény özevegy asszonyban (Mk 12,42) a teli marokkal adakozóknál fellyebb. Kinek reánk terjesztés végett hagyatott tudományát, ha példának való cselekedettel is meg nem igazoljuk – (Jk 2,17.18.24; 4,17; 1Pt 5,3; 1Jn 3,17–19) – papi nevünkre sem leszünk érdemesek, sem a papi társaságról méltatlanul elhíresített s példabeszéddé vált fösvénység indulatja; merthogy a különös haszonnak a közjóért való feláldozása és a földi vagyonnak mérték vagy szerfelett nem szeretése, virtus legyen – (1Kor 10,24) – magok prédikálják, s hát cselekedettel meghazudtolnák-e? Sem a tavalyi esztendőben Státusunk fundusa nevelésére tett adakozásnak emlegetése, merthogy a jótéteményben megrestülni nem szabad az apostol után (Gal 6,9) magok hirdetik; különben is a sokszorozott jótéteménynek gazdag aratás (2Kor 9,6) neve alatt igért nagy jutalma, hogy avagy csak az önnön haszonkeresés ösztönénél fogva is újabb adakozásra ne indítsa, lehetetlen lévén ezek felett.

Milyen nyomós ok lehetne a t[iszteletes] papi rendre nézve ezen jövedelembéli részecskéknek minden zúgolódás nélkül s visszavonás nélkül való feláldozására, avagy csak annak meggondolása is, hogy nemes országunk nagy tekintetű Státussai és rendei a közelebbi insurrectiora tett temérdek költségnek lefizetését midőn a nemesi karra s más birtokosokra rea roni elhatározták, ugyan akkoriban a t[iszteletes] papi rendünket, mint belső személyeket, azon feles költségből való részvételtől kegyelmesen megkiméllenі méltóztattak – avagy tehát amit

édes hazánk köz oltalmára, annak sorkolatos törvényeinél fogva kéntelenek valánk feláldozni, hanemha nemes országunk gyűlése attól minket egyedül mentekké nem tészen vala – nem önként tennők-é le Státusunk szentséges oltára eleiben, hogy Státusunkot boldogabbá, jelesebbé, emlékezetünket a maradék előtt áldottabbá tehessük? Távol legyen! Hát az insurgált s mégis ma portióval újra terheltetett nemes székelység sorsának megfontolásában, nemde újabb ellene állhatatlan serkentő okot találhatni-é?

Különben is vagy gyermekes vagy magtalan ministerek fognák tenni ezen áldozatot: amazok tulajdon gyermekeiknek s még késő maradékjoknak is hasznokot szembetűnőleg munkálódnák véle, s nagy kapitálist adnának előre számokra [415r:] mintegy interesre. Ezek pedig életekben aratnának örömet és mennyei megelégedést, vagyonoknak közjóra lett fordíttásából, holott holtok után különben is más idegennek kéntelenek hagyni, s még néha rossz végekre tékozlandó háládatlan örökösnek megkiméllett gyűjteményeket.

Mennyi nevezetes haszon nem háromlanék végre egy Státus typographiájának felállíthatásából egész státusunkra, annak jövedelméből ugyanis, vagy a maga kebeléből külföldre küldendő academitáit nyomósan segíthetné, vagy pedig a meglett tisztelendő professoroknak a városon élhetésre máig is csekély fizetéseket arra a grádicsra emelhetné, hogy azok a Res Augusta Domival[39] küszködni, s emiatt hivatalok folytatásában elkedvetlenülni ne kénteleníttetnének. E felett kinyomtattatandó kézi könyveinkben neveiket halhatatlanulni szemlélvén, más jeles munkáknak írásaira is tüzet kapnának; és a háznép tarthatás megkönnyebült módjától annyira nem háborított csendességet (melynek jelenléte nélkül remek elmeszüleményeknek ritkán s bajosan származhatnak) ezzel státusunk dicsőségét szemlátomást emelnék.

Majd a tanulóifjúság a kézikönyvek irogatásától megszabadulhatván, két vagy három annyi üdőt nyerne a tanulásra s tanítvány oktatásra, s ennél fogva oskoláinkból természetesen még derekabb tanulásu ifjaink a polgári előkelőbb hivataloknak folytatására jobban készülhetett hazafiak származnának – s a más hitágazatúaknak azon eddig is méltatlan vádjok – hogy státusunk a nagyocska hivatalokra nem tud subjectumot előállíttani – még jobban megcáfoltatnék.

Azonban a typographia mellett kivántató betűk és címrajzok, metszések, matrixok készítésének megkedvelése által, majd a természettől a szép mesterségeknek ezen nemére hajlandóságot nyert ifjak vállalkoznának, kik belőle reme-

39 Szűkös anyagi javakkal.

ket mutatván, Státusunk sőt nemzetünk s hazánk dicsőségére is a Tóthfalusiak,[40] Karatsok,[41] Czetterek,[42] Korék,[43] Falkák,[44] Berkenyek[45] és Nagyok[46] jeles serege általok is nevekednék; egyszersmind a maga tökélletesítésének s az élet neme választhatásának újabb mezeje nyilnék fel. Mely, hogy nem képtelen reménység legyen, amaz Erős,[47] Pap[48] és Pethes[49] nevű debreceni tanulókból lett jeles metszők újadon új tanúbizonyságok.

Mindezek felett a szomszéd országokkal való tudománybéli commercium, vallásunknak, az attól esméretlen volta miatt idegenkedőkkel s megírtózokkal is lehető [415v:] közelebbi s nyomósabb megesmértetése – a közönséges világosodás – az anyai nyelv s tudományok pallérozása, a nemzeti character finomulása, a nevelés nagybéfolyású terhes munkájának könnyebbedése, az erkölcsöknek szelidűlése, a más nagy nemzetek pallérozodottsága grádicsához való közelebbedés, az ízlés kedvesebbé formálódása maroknyi Státusinknak s szentséges vallásunknak a külföldiek előtt való tekintete, mit nem nyerhetnénk általa?

Hogyha netalám valakinek, az a nem várt ellenvetés ötlődnék elméjébe, hogy a felállítandó typographiának nem lenne elég munkája s ennél fogva jövedelme, mindazonáltal egy eleinte avagy csak megfogyatkozott klasszikus könyveinknek, a felsőbb s alsóbb tanítói kézi könyveknek kiadásával, majd a jelenvaló

40 Tóthfalusi (Misztótfalusi) Kis Miklós (1650–1702) neves nyomdászra, betűmetszőre utal.

41 Karacs Ferenc (1771–1838) rézmetsző és térképkészítő. Lásd: Pataky Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig* (Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951), 147–148.

42 Czetter Sámuel (1765–1829) rézmetsző, Pesten és Bécsben működött. Pataky, *i. m.,* 93–96.

43 Koréh Zsigmond, Bikfalvi (1761–1793) székely származású rézmetsző, Bécsben működött. Pataky, *i. m.,* 161.

44 Falka Sámuel, Bikfalvi (1766–1826) betűmetsző, rajzoló, rézmetsző, Bécsben és Budán a Magyar Királyi Egyetemi nyomdában működött. Pataky, *i. m.,* 119–120.

45 Berkeny (Berken) János Sámuel (1765–1822) rézmetsző, főleg Bécsben működött. Pataky, *i. m.,* 77.

46 Nagy Sámuel (1783–1845) kolozsvári rézmetsző és rajztanár, fametszőiskolát alapított a kolozsvári református kollégiumban. Pataky, *i. m.,* 187.

47 Erős Gábor (1779–1815), egyike a debreceni rézmetsző diákoknak, de betűt is metszett. Debreceni munkái 1807 és 1811 között készültek, átmenetileg 1807-ben Kolozsvárott is dolgozott. Pataky, *i. m.,* 117–118.

48 Pap József, egyike a debreceni rézmetsző diákoknak, debreceni munkái 1807–1811 között készültek, de átmenetileg Erős Gáborral együtt 1807-ben Kolozsvárott is dolgozott. Pataky, *i. m.,* 195.

49 Pethes Dávid szintén debreceni rézmetsző diák, egy Lengyelországot ábrázoló térképéről tudunk. Pataky, *i. m.,* 200.

alkalmatosságtól munkásságra buzdíttatott tudósoknak közhasznú elmeszüleményivel, a nyomtatásbéli megkülönböztetett pontossággal, hibátlansággal s csinossággal magához édesítendő idegeneknek kiadandó munkáikkal, mennyi foglalatossága s belőle jövedelme nem lenne egyszerre szerezve?

S hátha valamint amaz utolsó háznak dicsősége nagyobb lett vala az elsőjénél, úgy Státusunk új könyvnyomtató műhelyének is nagyobb lenne amaz erőhatalommal eltulajdonított hajdonijénál, s valamint sírtak az első templomot is látott Izrael fiai (Ezsd 3,12) a másodiknak építésekor, úgy mü is valahára már amaz első typográphiánk elvesztése által kisajtolt siralomkönnyek után édes örömkönnyeket hullathatnánk a másodszorinak látásán!

Hogy pediglen az evégre adakozandóknak becses neveik az örök felejdékenységtől megmentődhessenek, talán tanácsos lenne Státusunk valamelyik tudósát megkínálni, hogy az Unitárius Státus hajdoni és új typographiájának történetei, vagy hasonló nevezet alatt, egy munkácskát készítvén, abban amaz elsőnek viszontagságait, úgy e születendőnek felállítása módját, segedelem kútfejeit előadná, s minden fundatorainak neveket fejenként adományok mennyiségével egyetemben örök emlékezetül feljegyezné, s az új typográphia ezen munkának kiadásával kezdvén foglalatosságához, nyomtatványaiból minden nevezetesebb benefaktoroknak, úgy minden eklézsiáknak a megyék ládáikban léjendő tartás végett egy egy exemplár küldettetnék. [416r:]

Ezen tárgynak tehát, önnön méltóságához mérséklendő megfontolásáért, s ezen előterjesztésnek a Státus jegyzőkönyvébe egész kiterjedésében léjendő beiratásáért[50], és az a végre felderülendő boldogabb időbéli végrehajtattatása kieszközöltetéséért, mindőn alázatossággal esdekleném állhatatosan vagyok a Főtiszteletü Tekintetes püspök és elöl űlő urak és a Méltóságos és főtiszteletü Representativum Sz. Consistoriumnak a Státus boldogsága mellett bizgó legküssebb s alázatosabb szolgája,

Kozma Gergely mp. Sz. Gericei unitárius pap.

Titulus prescripti Plani vel memorialis erat sequens.

Főtisztelendő Püspök és elöl ülő Körmöczi János Úrhoz és a méltóságos s Főtiszteletű Repraesentativum Szt. Consistoriumhoz felnyújtott alázatos előterjesztése a Státus typographiaja felállíthatásának nagy tárgyában bennis írt Kozma Gergelynek.

50 A jegyzőkönyvbe nem másolták be a konzisztóriumhoz küldött levelet csupán felolvasták, majd a tervezetet kiküldték az egyházkörök lelkészeinek véleményezés véget. Lásd az 1813. január 4-én, Kolozsvárott tartott ülés jegyzőkönyvét: Protocollum Generale Consistorium VIII. 1812–1816, 153.

Tisztelendő Esperest és Notárius Urak!

Tiszteletes Szt. Partiális Gyűlés!

Egy Státusunk typográphiájának nemlétéből mennyi kár és hátramaradás áradott, felállíthatásából ellenben, mely temérdek haszon és dicsőség háromolhatnék egész Státusunkra átaljában s minden különös tagjaira is személyesen, azt ki ki a Sz. Partiális tagjai közül bölcsen által láthattya.

Minthogy pedig ez az elintézés annál hamarább érhet kívánt véget mentől többen s elébb lésznek pártfogói s előmozdítói, a sok gyengéknek tehetetlen de egyesített tehetsége óriási erőre nevekedvén, s amely tereh alatt az egyes kötél ketté repedne, ott az hármas annyival inkább a többszörözött kötél nehezen szakadván el (Préd 4,2).

[416v:] Bátorkodom ezennel a Sz. Partiális gyűlés tagjainak fejenként azon esedezni, hogy ezen plánumot jóváhagyni, s annak jeléül neveiket alája írni méltóztassanak, ne terheltessenek.

Annyival is inkább, hogy az erdélyi nemes katolikus státusnak három, a reformátusoknak kettő, a lutheránusokénak három, a[z] egyesült görög óhitüeknek egy typographiájok vagyon, akkor, midőn a mi Státusunk egyedül ollyan elhagyattatott szegény, hogy egy egész hosszú századnak lefolyása alatt egyetlen egy typographiát nem állathatott, holott kevéssel kellett volna több költség reája, mint egy pár falusi előkelőbb templomra tornyával s harangjaival egyetemben (6 vagy legtovább 8 ezer Rforinttal a legszebb betűjű s 4 sajtójú typographiát fel lehetvén állíttani), s hány dicső templom nem épült, azonban, avagy csak a halhatatlan II-ik József császár arany üdőszakaszától fogva Státusunk közös költsége által is gyámolíttatva. E felett:

Egy boldogult Mátyus István,[51] rokoninak e részben lett elmellőzésével, költséges typographiáját a Marosvásárhelyi Reformátum Kollégiumnak testálta. Egy Hochmeister Márton[52] lutheránus létire a kolozsvári Királyi Catholicum Lyceum számára egyik typográphiáját még életében odaajándékozta; avagy hát mi unitáriusok és még belső emberek is léve [lévén] (külön külön egyikünk is Státusunknak typographiát nem állíthatván) ki lehetne közülünk az a közjó, Státusunk dicsősége, midnyájunknak személyes, gyermekeink s késő maradékaink haszna s fenn maradandó emlékezete aránt olly érzéketlen holt tetem vagy gutta ütött tag, olyan csak a maga különös hasznáért élő haló vak vezér, ki vagyonjának

51 Mátyus István (1725–1802) Marosszék első orvostudora, író.

52 Hochmeister Márton (1767–1837) nyomdász, könyvkiadó, szebeni polgármester, Kolozsvárott létesített nyomdáját és könyvkereskedését 1809-ben a Katolikus Lyceumnak adományozta.

azon kicsin részecskéjét, melyet különben is esztendők által, maga kevés tüstetésével [a. m. tüsténkedésével], vagy anélkül is elkerülhető, s talán némelykor szükségtelen végekre, minden láttattya nélkül elkölthet s szokott is, erre a nagy és századokig megmaradandó emlékezetes szerzeményre fel ne szentelné, én ollyant egyet is papi rendünkön nem gondolhatok, s ha csak gondolni merészelnék is, egész papi rendünknek vakmerő megsértésével kellene magamot vádolnom. Hát még hogy,

A Főtisztelendő Püspök úrnak tudósításánál fogva evégre már 1000 azaz ezer Rforint ígéret lévén egy vagy több Macaenassainktól, a tisztelendő tractuális notáriusunknak deklarációja szerént pedig regius preceptor tekintetes [417r:] Nagy Miklós úrnál 500 azaz ötszáz Rforint úgy szentgericei tekintetes Jakab Imreh úrnál 10 Rforint ígéretben lévén, ha az ígéret magára hagyattatva füstben menni engednők s magunk tehetségünk szerént ajánlandó segedelmezésünket érzéketlenül megvonnók, annyit tennénk, mintha azon ígért másfélezer Rforintot a Státus kasszából gyalázatoson kilopnók, s a Státus typográphiájából születendő minden lehetséges hasznoknak tárházát Herostratusi[53] szentségtörő kezekkel felgyújtanók. Végre pedig,

Vajon nem dicséretesebb lészen-e önként és nem erőltetve, s a felett az első megmozdítás dicsőségéből részt véve, hagyni jóvá azt, amit netalán idővel erőltetve is elfogadni kéntelenek lehetünk.

Midőn azért érdekelt plánumunknak általam léjendő felolvastatásáért figyelmetes meghallgatásáért, azután pediglen az egész szent gyűlés tagjai által léjendő alája írássért újabban is esedeznem, állandóul vagyok a tiszteletes esperest és notárius uraknak és a tiszteletes Szt. Partiális Gyűlésnek alázatos szolgája,

Kozma Gergely.

Hogy ezen fennebb leírt plánum a melléje foglalt instánciával egyetemben a Főtisztelendő Consistorium eleiben felhasson, annak nem csak akarói vagyunk, hanem hogy a szerént amint a Tisztelendő Főconsistórium azt bölcsen elhatározandja, ki ki közülünk a typographia felállítására kivántató fundusba szabad akaratból conferálni el nem mulattyuk. Arra ezennel magunkot kötelezzük és egyszersmind kérjük a Szt. Consistoriumot alázatossággal a többi diæcesisbéli T. Minster társainknak is ki eszközlendő hathatós felserkentésére egész Státusunk élő tagjaival egyetemben. Melynek bizonyságául tulajdon neve-

53 Hérosztrátosz, hogy nevét ismertté tegye, i. e. 356. július 21-én felgyújtotta Artemisz istennő világszerte csodált templomát.

inket önnön kezeinkkel alája írtuk Szabédon December 29-én 1812-ben tartott partiális gyűlésünkben.

Itt következik az egész marosszéki klérusnak fejenként lett alája írása, úgy mint.

Kovács (alias Szász) Márton mtk., esperest és szabédi pap, Székely István notarius és Káli eklézsia papja, Lövétei András mtk. director és vadadi pap, Kozma János mtk., adsessor csokfalvi pap, [417v:] Kozma Gergely mtk., primus movens sz. gericei pap, Lövétei István mtk., assessor, iklandi pap, Sárosi Sámuel mtk., szentlászlói pap, Balla István mtk., assessor és szentkirályi pap, Vitális Mihály mtk., assessor csikszentmártoni pap.

Székely Mózes mtk., szabédi oskolamester, Márkos Elek mtk., káli oskolamester, Nyiredi János mtk., vadadi oskolamester, Kontz Dániel mtk., csokfalvi oskolamester, Máthé János mtk., szentgericei oskolamester, Küsgyörgy Sámuel mtk., iklandi oskolamester, Keméndi Márton mkt., szentlászlói mester, Kozma Mihály mtk., gálfalvi oskolamester, Kovács György mtk., szentmártoni mester, Bán Gergely mtk., nyomáti pap, Gyulai Mózes mtk., iszlói lévita.

Typographiæ apud Unitarios Erigendæ (si fas sit) literalia supeintendentalia provisorio provisorioque modo ad prelaturam diæcesanam missa.

Tiszteletes Esperest és Norátius Uraim
Tiszteletes Partiális Gyűlés, Szerelmesim az Úrban!

Szentséges vallásunk és nemes közönségünk fenn állható s virágzó állapottyának legbizonyosabb állandó talpköve az volna, ha egy typographiát állíthatnánk. Ennek nagykiterjedésű boldogító következéseit nincs miért emlegetnem s előszámlálnom. Csaknem holtnak képzelem mindaddig Státusunkat, míg az élet szovainak hangja tulajdon betűink által, a külső világ füleiben nem zengedezhet. Bírtunk mü a boldogságnak ezen mértékével is, de az irigy sors megfosztott ettől, s amidőn a kedvező környülállások viszontag a kedvező szerencsét mü körülettünk repdesni megengedték, ne ébredjünk-e fel ennek megölelésére? A kár amely egy typográphia nem létéből háromlott müeánk megbecsülhetetlen, a haszon mely ennek felállításából következnék boldogító következéseire nézve egészben alig is képzelhető. Ezen érzés gerjesztette vala azon tüzet a marosi nemes kerület jól gondolkodó fiaiban s az egész tiszteletes partiális minden tagjaiban, hogy ebbéli fogyatkozásunk kipótlása iránt gondoskodván a typográphia felállításáról plánum készíttetnék.

Közöltetett ugyan ez minden tractussainkban levő egyházi atyánkfiaival, de az üdők mostohasága azt valóságosító sorsban vinni s indítani még ma nem engedi, azonban a jó szerencse kezünken vagyon. Debrentei Gábor úr 6 mázs 18. font igen fájin új betűit eladóvá tévén ez aránt alkalomra is léptünk s mintegy 1250 Rforintokban alkalmasint meg is egyeztünk. Egy sajtóra kellene 700 Rforint, állás s egyéb apparátusokra circiter 500 Rforint és így kétezer 500 vagy 600 Rforintokkal egy nyomtató sajtónk állana fel esztendő alatt.

Ezen szent célra T. inspektor kurátor Nagy Miklós úr, buzgó, kegyes és istenes indulatból ajánlott 500 Rforintokat, s most effective kézben is szolgáltattya. Vallyon ezen példás jótétemény nem szolgálhat-é ösztönül minden buzgó hitbéli kedves atyánkfiára nézve?

Én azért, minthogy gyengélkedő egészségem miatt, azon nemes környékben lévő tekintetes patrónus urakot, s asszonyokot, s minden más hitbéli tehetősebb kedves atyánkfiait külön külön leveleimmel meg nem szólíthatom, ezen kötelességévé tészem a T. gyűlésnek, hogy maga kebelében levő szolgatársait, kik ezen szent végre tulajdon nevek alá írásával jóltevősége aránt assecuratiót küldöttek vala szólítsák meg, hogy most a lehetőségig már ajánlott 500 Rforintok mellé szeretetek gyümölcsét láthatólag mutassák ki, két tiszteletes atyafiak által pedig a T. patrónus urak is, ennek környülállásos előadása mellett tisztelettel kerestessenek meg, s minden adományok és ígéretek pontoson feljegyeztessenek, s mint az úrnak oltárára szánt szent ajándék accurate administráltassék. Ügyekezzenek Tiszteletetek mint ennek első megmozdítói, hogy szent célunkhoz most egy első lépéssel közelebb eshessünk. Aki szeretettel vagyok Tiszteletednek az Úrban szerető atyjafia,

Körmöczi János mp. superintendens.

Kolozsvárt, 1814. 20ik. 9ber

Tiszteletes Notárius Uram!

Nem egykönnyen mondhatnám ki azon örömömöt, melyet érzettem az 600. Rforintnak kiérkezésén: oh mely imádandó az isteni bölcs gondviselés, minekelőtte az a gyászos század, mely dicsőséges templomunktól, typográphiánktól erőhatalommal megfosztatott vala, lefolyna, íme nem csak új dicsőséges templomunk vagyon, hanem typográphiánk is. Én quoquomodo azon lészek, hogy az 1815. [év]ben sajtónk meginduljon. Légyen rajta tiszteletes uram, hogy a consistóriumra jöjjenek ki, mü nem csak de stylo hívtuk, mert én [nem] fogom, ha lehet a Formale Fő Consistoriumot elhalasztani egyszer is. Ennek elhalogatásában sok [418v:] a kár, az animorum unio gyengül, ha kijönnének mindenekről, jobban folyhatna tanácskozásunk. Én nem látom illetlennek, sőt kompetens-

nek, ha maga neve alatt jönnének is ki sub dicta conditione a nyomtatványok, sőt pretensive is lehetne ezt pretendálni. A refectorium iránt is jó a projectum, erről volt még szó ezelőtt is, nehézség vagyan ugyan abban, hogy az oskolába benn az árnyék szék mellett hogy lehetne, de lehetne más mód is ebben, csak jó szívű tanácsos társak és segédek kívántatnak mellé. Ozdi uraknak, Gál Elek úrnak is kell vala írnom a segedelmezés iránt. De tiszteletetek pótolják s az adományokot vegyék fel a visitatio protocollumára is speciális e végre készítendő listába is. Menynyen mentől jobb solemnitással mehet. Az adományokat én megköszöntem, de küldök itt quietantiákot is. Tiszteletes notarius úrnak in reliquo szeretettel vagyon szerető atyjafia az Úrban Körmöczi János mtk., superintendens

Kolozsvárott 5va Xbris 1814.

[Nagy Miklós inspector kurátor regius perceptor 1814. dec. 5-én 500 Rft-t adományozott a nyomdára.

Ugyan ekkor Nagy József királybíró 100 Rft-t ugyan erre a célra.]

[420r:]

A tekintetes inspektor kurátor Nagy Miklós Úrhoz utasíttatott Superintendensi levél a typográphia tárgyában.

Tekintetes Inspektor Kurátor Úr
Nagytiszteletű Fő Fautor uram!

Azon jó és szent cél, mely szerént egy nyomtató sajtó állíthatása aránt plánumot készítettünk vala, az hadakozás folyta, s egyéb környülállások miatt még függőben vagyon, azonban oly jó alkalmatosság adta elé magát, hogy ezt nem használni vételnek tartom. Én írtam volt a pesti Universitas typographiája betűöntő műhelye gondviselőjének, erdélyi fiú, jó barátom Bükfalvi Falka Sámuel úrnak, hogy adna specificatiót egy nyomtató sajtó, s ahhoz való betűk mennyiben kerülnének, s jobb móddal, hogy lehetne felállítanunk? Egy sajtóhoz való betűket minden variatióval specificálta 2500 Rforintokban. A sajtót magát pedig 700 Rforintokban, és így in Summa 3200 Rforintokba. Ehhez járulna a fa stelázs s egyéb apróság apparátus. Azonban ezen specificatiója készíttésekor Döbrentei Gábor úr is megfordulván Pesten, ki ez előtt egy néhány mázsa betűt öntetett volt maga számára ugyan ott, s ezen eszentdőben itt Kolozsváratt ezen betűkkel is nyomtattatott az Erdélyi Magyar Múzeum, jelentett, hogy ezen betűket eladni s a Bikfalvi Sámuel úr említésére ide is ígérte nékünk, annyiban, amennyiben vásárlotta volt azokat. De lejövén írt Falka Sámuel, megírta, hogy azon betűket

ne bocsássuk más kézre, amint specificatiója mutatja meg. Vásárolhatnók ezeket 1200 Rforintokkal, a sajtó kerülne 700 Rforintba s egyéb apparátus öt vagy hatszáz forintba, részek is 2500 vagy in summo gradu 3000 Rforintokkal egy igen tiszta és fáin betűs nyom[t]ató sajtót állíttanánk fel, s addig is még a plánum szerént gyűlendő summából, a végre egy házat, telket vehetnénk az oskolai házakban megindíthatnók, successive több betűket is szerezhetnénk, ezekkel ugyan egy egész árkusra lehet nyomtatni, de hogy jobb móddal essék, több is kell. Mü azért meghatároztuk, hogy valami módon a vásárt ejtsük meg. Amit H. Petrityevit Horváth Miklós[54] úr ezen szent végre ígért vala 1000 Rforintot, ennek halálával elvesztettük. Valamint minden egyebet is, signanter a megígért papiros malmat is, melynek a Jára vizen helyet is oculáltunk, de mindezek elenyészett. Az élőkhez folyamodunk hát. A Tekintetes Úr tett vala egy istenes ígéretet ezen szent végre, amiképpen emlékezem s tudom 500 azaz ötszáz Rforintokba. Én bátorkodom a [420v:] tekintetes úrnak ezen környülállásos megírást oly céllal tenni, hogy ha a Tekintetes Úr is jónak találja ne bocsássuk el azon vásárt a kezünkről. A kaszszánkból kicsinálni lehetetlen, s ha nem segítettünk bizonyoson elmarad.

Egy olyan tárgy ez Tekintetes Úr, mely örök emlékezetet von maga után, igen sok béfolyású haszonnal boldogító következései Státusunkot dicsőítenék, s aki ebben eszköz lészen örökös háládatosság követi nyomait. A fundációk, amint látjuk több változások alá vagynak vettetve. Egyik emberi kar ajál ad legál, s azon nyom háládatos is ez iránt hozzá, a másban akik következnek már háládatlanabbak, legalább az a rész, mely nem mindenkor a közjó szent céljára tárgyaz, s ebből következett sok jó intézetek elenyészete, melyet a privát haszonkeresés úgy elnyelt, mint a fáraó hét kövér teheneit a hét ösztövérek. Azonban az ilyetén szent végre szánt áldozattétel annál állandóbb s tartósabb, minél inkább ki vagyon véve a privát haszonra való vágyódás vagy kívánság határai közül. Azon áldozattétel mely egy nyomtató sajtó felállítására fordíttatik, azon érzéketlen érc betűkbe, vasakba, fákba s fekvő fundusba lévén helyheztetve, s mintegy belégyökereztetve a privatismus, s akár mely viszontagságoktól is sokkal bátorságosabb ezen tekintetben csak in privato és sub sigillo secreti bátorkodom gondolatomat jelenteni, s instálom is maradjon közöttünk, ha complementumát akármely környülállás meggátolná. A Tekintetes Úr, amint nékem is kinyilatkoztatni per apices méltóztatott, kegyesen gondolkodott Státusunk boldogítása aránt, s bizonyos rendelést is fogott tenni. Mi légyen abban nem tudom, de én minden tekintetben jónak és szentnek találom s látom azt, sőt talán minden kérdésbe tehető

54 Petrichevich Horváth Miklós 1805-től haláláig, 1814-ig az unitárius egyház főgondnoka volt.

környülállásokra nézve is a legjobbnak, ha azt egy sajtó felállítására fordítani méltóztatnék. Ennek örömét érné még ez életben, s mennyivel édesebb volna a visszaemlékezés: ezt én cselekedtem. Ezen buzgó törekedésem kinyilatkoztatása ne légyen a Tekintetes Úr megsértésére vagy terhére. Csak privát vélekedésem, nem közlöttem senkivel, s megnyugszom a Tekintetes Úr ez aránti maga kinyilatkozatásával, ha mindjárt az nem volna is kedvező kinézéseim szerént, én legalább megteszek minden lépést lelkiesmeretesen addig, míg ezen hátralevő életben néhány napjaimot még megérem s eltöltem [421r:] s bizonyoson a legnagyobb megelégedéssel fogom béhunyni szemeimet, ha valahára láthatom törekedésem teljesedését, alázatos tisztelettel lévén, a Tekintetes Inspektor Kurátor Úrnak alázatos szolgája,

Körmöczi János mp. unitárius superintendens

Kolozsvár, 30-a 8bris, 1814.

VARIA

Rezi Elek[1]

Ferencz József unitárius püspök és I. Ferenc József osztrák császár, apostoli magyar király találkozásai

Ferencz József (1835–1928) unitárius püspök (1876–1928) életével, munkásságával és teológiájával kapcsolatos doktori dolgozatomban,[2] amely az 1980-as évek második felében íródott, tudatosan nem foglalkoztam az egyház- és művelődéstörténeti szempontból értékes, tanulságos találkozásaival, tisztelgő beszédeivel, beszélgetéseivel I. Ferenc osztrák császárral, apostoli magyar királlyal,[3] mert az akkori román ateista, kommunista, nacionalista hatalom azt nem tolerálta volna. De titokban reménykedtem, hogy valamikor el fog jönni egy olyan korszak, amikor ez lehetségesé válik. Tehát jelen írásom egy kényszermulasztásom tudatos bepótlása. A tanulmányom Ferencz József publikálatlan önéletírásában[4] közölt tájékoztatásokon, leírásokon, észrevételeken alapszik. A szakiro-

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.3.04

1 Rezi Elek (1954) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professor emeritusa. Elérhetősége: rezielek@proteo.hu.

2 A doktori dolgozatot később publikáltam, a tartalmán lényeges változtatásokat nem végeztem, de képanyaggal láttam el. Rezi Elek, *Teológia és népszolgálat. Az erdélyi unitárius teológia a 19. század második és a 20. század első felében, különös tekintettel Ferencz József unitárius püspök munkásságára* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007). 226 oldal, 14 oldal képanyag.

3 I. Ferenc József (Joseph Karl von Österreich, 1830–1916, uralkodási ideje: 1848–1916), Ausztria császára, Magyarország apostoli királya, Csehország, Dalmácia, Galicía–Lodoméria, Szlovénia királya.

4 Ferencz József, *Önéletírás* (önéletrajzi feljegyzései). Kézirat a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban: MUEKvGyLt), Ferencz József unitárius püspök hagyatéka 229. szám. Az *Önéletírás* 13 füzetből áll, hiányoznak a 7., 8., 9., 10. füzetek, amelyeket a Kolozsvári Állami Levéltárban találtak meg és másoltak le. Egy lap-

dalomban ezt az írását naplónak, emlékiratnak, memoárnak is nevezték, tekintettel arra, hogy az általa leírt egyéni, egyházi, politikai, közéleti események, történések a szerző személyes meglátásának, felfogásának, nézőpontjának a jellemzőit is tükrözik. A személyesség kétségtelenül önéletírássá teszi a leírtakat. A feljegyzéseit időrendben követhetjük, de nem napról napra való rendszerességgel, hanem kisebb-nagyobb kihagyásokkal, bejegyzésekkel akkor, amikor úgy értékeli, hogy valami rendkívüli, mindenképpen említésre méltó esemény történik. Önéletírása az 1835–1928 közötti időszakot öleli át.

A téma szempontjából olyan forrásanyagokra is utalok (azok részletezése nélkül), amelyek különböző helyeken és időszakokban tájékoztattak a püspök és a császár-király találkozásairól. Az önéletírásban közölt szövegen nem változtattam, viszont az érthetőség érdekében lábjegyzetekkel láttam el.

Ferencz Józsefet 1876. augusztus 27-én, a háromszéki Árkoson tartott zsinaton választják az unitárius egyház püspökének. A választása után mindössze két héttel, 1876. szeptember 10-én tiszteletét fejezi ki I. Ferenc József magyar király előtt. Naplójában erről részletesen tájékoztatott:

„1876. szeptember 10-én Ő Felsége, I. Ferenc József, apostoli magyar királynál tett *tisztelgésem* alkalmával a következő üdvözletet mondottam:

»Felséges Uram és Királyom! Én az unitáriusok újonnan választott püspöke vagyok. Siettem e kis haza rész benső örömében, hogy a császári királyi apostoli Felségedet itt körünkben üdvözölhetjük, alattvalói hű érzéssel részt venni, s egyszersmind a fő pásztorlásom alá bízott magyar unitáriusoknak, Felséged háládatos és hű alattvalóinak, legalázatosabb igaz hódolatát kifejezni. S amidőn ezt a legtisztább boldogság érzésével teszem, királyi felségednek, felséges királynénknak, a fenséges koronaörökösnek magam és híveim nevében törhetetlen hívségét ígérem, s tiszta szívből kívánom, hogy felséged élete hosszú, egészsége állandó, uralkodása dicső és fényes legyen, s a felséges ausztriai uralkodóháznak fénye és hatalma messze kiterjedjen az idők végtelen árján. Fogadja Királyi Felséged az én igénytelenségem, s híveim eme hódolatát szokott királyi kegyével, s tartson meg engem, egyházammal továbbra is legmagasabb jóindulatának kedvezésében.«

számozatlan füzet a *Budapesti Napló* (*az országgyűlési képviselői időszakról) vagy a Képviselőségem* címet viseli. Kézirat, MUEKvGyLt Ferencz József unitárius püspök hagyatéka, 268. szám.

A király, ki midőn az elfogadó terembe beléptem, három lépést elém jött, s magam meghajtására (palástosan voltam) fejével szintén köszöntött, üdvözletemre érkező szép magyar kiejtéssel így felelt:

Örvendek, hogy Önt is itt látom, s szívesen fogadom egyháza hódolatát. Ezután néhány kérdést intézett hozzám, melyből körülbelül ez a párbeszéd fejlett ki:

Király: *Ön nem régen van megválasztva püspöknek*.

Én: Csak két hete felség, még nem is volt időnk a megválasztás eredményét felséged színe elé terjeszteni, hogy azt a szokott királyi oklevél kiadatásával megszentelje.

Király: *Sokan vannak az unitáriusok?*

Én: Mintegy 55 000 lélek az erdélyi részekben, 5000 Magyarhon Királyhágón túli részében elszórtan, mert ott ez idő szerint egy templomunk sincs.

Király: *Hol vannak számosabban az unitáriusok?*

Én: A Székelyföldön, különösen Udvarhelyszéken.

Király: *Mind magyarok?*

Én: Az unitáriusok mind törzsgyökeres székelyek.

Erre a király fejét egy kissé meghajtotta, és én alázattal meghajoltam, s távoztam."[5]

A következő nap, szeptember 11-én a püspököt meghívták a király által rendezett ünnepi ebédre. Az ebéd alatt ismét találkoztak és beszélgettek egymással. Ferencz József feljegyzésében részletesen bemutatta az ebéd összetételét, lefolyását, és megemlítette azokat a személyeket is, akik az asztaltársaságában voltak.

„Másnap, 1876. szeptember 11-én délután 6 órára hivatalos voltam a Királyhoz ebédre. Voltunk 28-an. Ott volt az oláhországi miniszterelnök Brătianu,[6] az igazságügyi miniszter Stădesku,[7] s velük volt egy pár titkár. Báró Wenckheim,[8]

5 Ferencz József, *Napló,* I. füzet. Kézirat, MUEKvGyLt, Ferencz József püspök hagyatéka, 33.

6 Brătianu, C. Ion (1821–1891) politikus, diplomata, Románia miniszterelnöke volt 1876–1881 között.

7 Helyesen: Stătescu, Eugeniu, aki igazságügyi miniszter volt a Brătianu, C. Ion kormányában, 1876. július – 1877. január időszakban.

8 Wenckheim Béla (1811–1879), 1871-től a magyar király szárnysegédje.

Mendel és Beck szárnysegédek,[9] a lugosi, aradi és szamosújvári püspökök,[10] több katonai notabilitás, pápai udvari tanácsos, Simon Elek polgármesterünk,[11] Szentiványi Gyula[12] és Gróf Béldi[13] főispánok.

Az ebéd pontban 6-kor kezdődött, mikor a Király az ebédlőterembe kilépett. Mi addig a kijelölt helyek közelében állottunk. Amint a király leült, mi is leültünk. Lehúztuk a kesztyűt kezeinkről, mely addig rajta volt, s kalapunkat, melyet szintén kezünkben tartottunk, akkor a szék alá tettük. Öltözetem fekete frakk, mellény és nadrág, fejér nyakkendő és kesztyű, magas tetejű kalap volt. A katonaság és a román papság saját egyenruhájában.[14]

Az asztalteríték szép, de nem valami rendkívüli fényes volt. Négy háromágú gyertyatartó, (girandó) egy nagy ezüst „aufsatz" virágcsokorral,[15] egy függő csillár, gyümölcs és cukortartók. Kinek-kinek terítéke mellett ott volt az étlap, a zenekar által az utcán játszott darabok programja, nevünk egy szélesen aranyozott fejér lapra felírva, egy üveg víz, egy üveg piros bor, három boros, egy „sampaneres" (pezsgős) pohár.

A levest kitálalva hordták fel, a többi ételeket elhordozták, ki-ki vett belőle, amennyit tetszett, az étkezés gyors, a szolgálat is gyors volt. Aki elvégezte egyik felét, vitték a tányérját, hoztak mást, hozták az új tál ételt. Leves után egy pohár sört tettek mindenkinek, aztán töltöttek madeirát,[16] piros bort, „sampaignet". Az asztalnál közös beszélgetés nem volt, ki-ki szomszédjával beszélvén csendesen. A király a két oláhhoni miniszterrel beszélt, kik mellette jobb és balkeze felől ültek. Én a királlyal csaknem szemben ültem, az asztal keskenyebb részén, mert a király ennek közepén ült. Mellettem egyfelől Beck szárnysegéd ezredes, másfelől

9 Friedrich von Beck-Rzikowsky (1830–1920) osztrák királyi ezredes, térképész, az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari főnöke 1881–1906 között. A szárnysegéd vagy adjutáns az uralkodó mellé beosztott, rendszerint magasabb rangú (alezredes) tiszt, aki állandó kísérője, bizalmas embere, segítője volt.

10 Victor Mihaly de Apșa lugosi román görögkatolikus püspök, 1875–1895, később metropolita. Ioan Meţianu aradi román ortodox püspök (1875–1898), akit I. Ferenc apostoli magyar király erősített meg tisztségében. Mihai Pavel szamosújvári román görögkatolikus püspök, 1873–1879.

11 Simon Elek (1813–1882) erdélyi jogász, politikus, Kolozsvár főpolgármestere 1874–1880 között.

12 Szentiványi Gyula (1842–1906) jogász, kormánybiztos, Háromszék vármegye főispánja.

13 Gróf Béldi Ferenc (1798–1880), Küküllő vármegye főispánja, főrendházi tag.

14 A román görögkatolikus papokra utal.

15 Ezüstözött talpas virágtartó.

16 A portugáliai Madeira szigetéről származó hagyományos szeszes ital.

egy oláhhoni deputátus.[17] Ezekkel váltottam néhány szót, különösen az ezredes igen szíves volt. Csodálkozott, hogy annyi püspök van Erdélyben.

A gyümölcs és „cukkerwerk"[18] után hoztak feketekávét és rozsólis neműt,[19] eseszternek[20] mondák. Midőn mindenki elvégezni látszott étkezését, a király körülnézett, s felkelt, mi is utána, s vele bementünk egy mellékterembe, hol a király szivarra gyújtott, s mások is meg lettek kínálva. Egy páran reá is gyújtottak, legtöbben nem. Én egyet elvettem, zsebembe tettem emlékül. A király ekkor rendre vett mindenik vendégét, s mindenkivel beszélgetett. Hozzám érkezve így szólt:

Király: *Ön állandóan Kolozsvárt lakik?*

Én: Igen, felséges Uram. Ott van az unitáriusok püspöki székhelye, a főgimnázium és a teológiai szeminárium mellett.

Király: *Nyolcosztályú gimnáziumuk van Kolozsvárt?*

Én: Nyolcosztályú, Felség, s ezzel egybekötött teológiai szeminárium.

Király: *Van-e elég papnövendék?*

Én: Van annyi, amennyi eklézsiáink számához megkívántatik, mert csak száz eklézsiánk van, nekünk évenként 3-4 papnál többre nincs szükségünk, s azt 10-12 papnövendékből ellátjuk.

Király: *Hol van még iskolájuk?*

Én: Tordán és Székelykeresztúron, Felség, de ezek csak öt osztályosok. Többet nem bírunk tartani, mert anyagi helyzetük szűkös.

Király: *Hát tanító van elég?*

Én: Teljesen elég nincs, Felség, de tíz év óta megkétszereztük a tanerőt minden iskolánál, s arra igyekszünk, hogy a törvény és saját kívánalmainknak lassanként megfelelhessünk.

Ezzel a király tovább ment. S midőn mindenkivel beszélt, meghajtotta magát, s bement egy más terembe, mi is azután eljöttünk."[21]

A következő naplóbejegyzés a császár-király második kolozsvári látogatása alkalmával történt, 1877. szeptember 22–24 között. Előzményként megemlítem, hogy I. Ferenc József császár 1852. augusztus 3–5. között látogatott először Kolozsvárra, viszont a kolozsvári magyarok visszafogottan, sőt ellenszenvesen viselkedtek, a kirendelt hivatalosságokon kívül senki nem vonult eléje az utcára. A távolmaradásukkal tiltakoztak az aradi vértanúkért felelős abszolutisztikus

17 Jelentése: küldött, képviselő.
18 Édesség (bonbon, cukorka)
19 Különféle fűszerekkel ízesített és illatosított, édes szeszes ital, likőr.
20 Észter: alkohol és sav reakciójából keletkező vegyület.
21 Ferencz, *Napló*, I. füzet, 34–35.

uralkodó személyével szemben. A császár személye iránti rokonszenv a magyarokkal szimpatizáló Wittelsbach Erzsébettel történt házassága (1854), és az osztrák–magyar kiegyezés, valamint I. Ferenc József apostoli magyar királlyá és Erzsébet magyar királynévá koronázása után (1867. július 8., Buda) kezdett kialakulni.

Ferencz József püspök a császár-király második látogatásáról a naplójában röviden emlékezett meg. Ennek az az oka, hogy a látogatásról egy részletes jelentést írt az Egyházi Képviselő Tanácsnak, azzal a céllal, hogy kedves olvasmány lesz a jelenre és értékes okmány a jövőben.

A jelentésére a naplójában is hivatkozott:[22] „1887. szeptember 22-én a király Kolozsvárra érkezett, legmagasabb látogatásával szerencséltetve városunkat. Fogadtatása ünnepélyességét leírták a lapok. Egyházunk is bemutatta hódolatát, mikor is az üdvözlő beszédet a küldöttség élén, mely velem 30 tagból állott, én mondottam. A küldöttség tagjainak nagy része a legnagyobb elismerését fejezte ki úgy üdvözlő beszédem tartalmáért, mint annak előadásáért. Szeptember 24-én a király főtanodánkat is meglátogatta. Ekkor is én voltam a vezető. Mindkét tényről egy terjedelmes jelentést adtam be az E. K. Tanácsnak, melyet ki is nyomtattak, hogy szétoszthatóvá legyen eklézsiákban. Ezért az ünnepélyességek leírására ott nem is terjeszkedtem ki. A jelentésben mindent felöleltem, amit csak lehetett.[23]

Az unitárius vallásközönségre vonatkozó látogatásról a *Keresztény Magvető* részletesen tájékoztatott.[24] Tárgyunk szempontjából csak Ferencz József püspök beszédét és a király válaszát közlöm:

»Császári és apostoli Királyi Felség! Legkegyelmesebb Urunk és Királyunk! Mint az unitárius vallásközönség küldöttsége, annak megbízásából jelentünk meg Felséged legmagasabb színe előtt, hogy egyházunknak Felséged iránti töretlen hűségét és legalázatosabb igaz hódolatát, erdélyi hazarészünket szerencsélteto e legmagasabb látogatása alkalmából is kifejezzük. Végtelen szerencséseknek érezzük magunkat, hogy ezt épen itt e városban tehetjük meg, hol szent vallásunk tanai 300 év előtt először hirdettettek s bár nagy viszályok és súlyos meg-

22 A jelentés 461-1887 I.P. sz. Címe: *I. Ferencz József cs. és ap. Királyi Felségének az Unitárius vallásközönség részéről Kolozsvárt, 1887. évi szept. 23-án bemutatott hódolatáról és a kolozsvári unitárius főtanodának Ő Felsége által 1887. évi szept. 24-én történt legmagasabb meglátogatásáról az unitáriusok Egyházi Képviselő Tanácsához tett jelentés.* Írta Ferencz József unitárius püspök, királyi tanácsos.

23 Ferencz József, *Napló*, IV. füzet, 80.

24 Ferencz József, „A királylátogatás emléke", *Keresztény Magvető* 22., 5. sz. (1887): 320–338.

próbáltatások után, de ma már a Szent István koronájához tartozó s Felséged jogara alatt levő összes országokban egyike a törvényesen bevett vallásoknak. És ez kétszeres hálával tölt el Felséged iránt; mert szent vallásunknak e törvényesítése, mely 300 év előtt csak az erdélyi részekre szorítkozott, a Királyhágón túli Magyarországon épen Felséged legbölcsebb atyai uralkodása alatt lett ténnyé s gyakorlatilag is foganatosítva. Számunk nem nagy; de a mennyiben mindnyájan székelyek s így tősgyökeres magyarok vagyunk s Istent is csak e nyelven imádjuk egyszerű templomainkban, hazafias érzületére e hazában talán egyik egyház sem hivatkozhatik több joggal, mint a mienk. E mély és igaz hazafiúi érzettől lelkesítve, tiszta szívből kívánjuk, hogy Felséged élete hosszú, egészsége állandó, uralkodása dicső legyen s a felséges Ausztriai uralkodó Háznak fénye és hatalma az ez alatt élő népek és nemzetek boldogítására messze kiterjedjen az idők végetlen árján. Fogadja Királyi Felséged az unitárius vallásközönségnek az én szerénytelenségem által e küldöttséggel kifejezett hódolatát szokott királyi kegyével s tartson meg engem, minket és egyházunkat továbbra is legmagasabb jó indulatának kedvezésében.«

Az üdvözlő beszédre, melyet egy általános Éljennel zártunk be, ő Felsége a legjobb magyarsággal s észrevehető melegséggel a következő választ olvasta fel: »*Örömmel fogadom őszinte ragaszkodásukról tanúskodó köszöntésüket és biztosítom Önöket, hogy habár hitsorsosaik ez országban más vallásbelieknél kevésbé is számosok, mégis atyai szívemhez ép oly közel állnak, mint amazok és kegyelmem irányukban mindenkor változatlan marad.*«"[25]

Az I. Ferenc Magyarország apostoli királyává történő megkoronázásának 25. évfordulója alkalmával Budapesten rendezett ünnepségen Ferencz József püspök mint Kolozsvár küldötte vett részt, de nem volt alkalma beszélni a királlyal. Naplójában a következőket említette:

„1892. június 8. Ő Felsége 25 éves megkoronáztatása alkalmából Budapesten tartott jubileumi ünnepélyén, mint Kolozsvár városa küldötte én is részt vettem. Megelőzőleg mentem fel úgy, hogy pünkösd első napjain budapesti templomunkban szolgálhassak is. Az ágendát én tartottam s konfirmáltam is a herceg

[25] Uo.

Odescalchi,[26] Szentiványi Gyula[27] és Székely Ferenc kúriai bírók[28] fiait és néhai Pákey Miklósnak két leányát.

Ő felsége előtt a törvényhatóságok tisztelgő küldöttségében én is megjelentem, mert az egyházak külön nem fogadtattak, de akár ott se lettem volna. Három nagytermet töltött meg a küldöttség. Én ugyan még bejutottam abba a terembe, amelybe Ő felsége volt, de nem is láttam. Azonban a gróf Szapáry miniszterelnök üdvözlő beszédét,[29] valamint Ő felségének erre adott válaszát legalább hallottam. Másnap este az udvarnál tartott estélyen is megjelent, ahol ismét szorongásig voltunk. Itt azonban már látni, s aki akart enni eleget lehetett. Mennyi fény és pompa. Mennyi drága ék és becses kincs a hölgyeken különösen. A királynét a király testvérének felesége: Mária Terézia főhercegnő[30] helyettesítette, rakva minden ékkel. Ott volt Albrecht főherceg,[31] Ferenc Károly főherceg,[32] ennek fia a leendő király. Számos palotahölgy, az egész katolikus klérus. Protestáns püspököt nem láttam mást, mint Teutsch püspököt Szebenből[33] és Zelenka Pált[34] Miskolcról. Képviselőségnek most éreztem legtöbb hasznát, amennyibe legtöbb ismerőst ezek közül kaptam."[35]

I. Ferenc császár-király harmadik kolozsvári látogatásakor az *Unitárius Közlöny* részletesen közölte az unitárius küldöttség részvételét, a püspök üdvözlő beszédét és a király válaszát.[36] Ferencz József püspök naplójában az eseményről csak röviden emlékezett meg: „1895. szeptember 22-én Hunyad környékén[37] tartott hadgyakorlatok alkalmából a Király most ismételten legmagasabb látogatásával szerencséltette Kolozsvár városát. Itt fogadta a jelzett napon a különböző

26 Odescalchi Arthúr József (1837–1925) szerémi herceg, császári és királyi kamarás, a budapesti unitárius egyházközség lelkes támogatója volt.

27 Szentiványi Gyula (1842–1906) törvényszéki bíró Kolozsváron, Háromszék királybiztosa, kúriai bíró (1887).

28 Székely Ferenc (1842–1924) ügyész, főügyész, kúriai bíró, igazságügyi miniszter, politikus.

29 Szapáry Gyula (1832–1905) az 1890–1892 időszakban miniszterelnök volt (1892-ben lemondott).

30 Habsburg-Estei Mária Terézia Henrietta (1849–1913) főhercegnő.

31 Habsburg-Teschen Albrecht (1817–1895) főherceg, tehetséges, eredményes katonai vezető.

32 Habsburg-Lotharingiai Ferenc Károly (1802–1878) főherceg.

33 Friedrich Teutsch (1852–1933) lelkész, teológus, szász evangélikus püspök.

34 Zelenka Pál (1839–1910) evangélikus püspök, egyházi író.

35 Ferencz József, *Napló*, V. füzet, 53–54.

36 N. N., „A király Kolozsvárt", *Unitárius Közlöny* 8., 10. sz. (1895): 170–172.

37 Vajdahunyad erdélyi település, napjainkban: megyei jogú (municípium) város Romániában.

testületek hódoló küldöttségeit. Egyházunk részéről is bemutattunk hódolatunkat a Királynak. A küldöttségen részt vett mindkét főgondnokunk, több egyházi tanácsos, s Torockóról is két polgár. Összesen mintegy harmincan voltunk. A hódoló beszédet én tartottam. Ez valamint a Király erre adott válasza s egyesekhez intézett kérdései részletesen le vannak írva az Unitárius Közlöny ez évi októberi számában. Azért ezeknek leírására itt nem terjeszkedem ki."[38]

Témánk érdekében közlöm Ferencz József püspöknek az *Unitárius Közlöny*ben megjelent üdvözlő beszédét.

„»Császári és apostoli királyi Felség! Legkegyelmesebb Urunk, Királyunk! Az unitárius vallás közönség nevében, annak megbízásából járulunk Felséged legmagasabb színe elé, hogy alattvalói hódolatunkat a legmélyebb alázattal bemutassuk. Mivel az egyházközségeink legnagyobb része az erdélyi részekben van s csak az újabb időben és pedig a felséged dicső uralkodása alatt alakult néhány hitközségünk túl a Királyhágón is, így nekünk ritkábban nyílik alkalmunk testületileg megjelenni Felséged előtt, mint más egyházaknak. Rendkívüli szerencsénknek tartjuk, hogy ezt most ismételten tehetjük, épen e városban, melyhez annyi történelmi nagy esemény fűződik és a mely vallásunknak is bölcsője volt. De ha a jelzett ok miatt ritkábban adatik is meg nekünk az a nagy szerencse, hogy Felséged legmagasabb színe előtt élő szóval kifejezhessük alattvalói legmélyebb hódolatunkat, szívünkben a hűség Felséged legmagasabb személye, koronája és trónja iránt azért nem kisebb, nem gyengébb, mint bármely más egyházé, amely magyar hazánkban a Felséged jogara alatt van és királyi kegyének kibeszélhetetlen áldásait élvezi.

Az unitárius egyház igaz nem nagy, de egy szív, egy lélek, a mely valamint az Isten imádását nem osztja meg, úgy Felségednek is osztatlan hódolattal és hazafiúi töretlen hűséggel adózik mindenkor.

Ezekről óhajtjuk most is biztosítani Felségedet a legmélyebb alázattal esedezve, hogy páratlan atyai szeretetének vallásközönségünkkel eddig is éreztetett melegét azzal továbbra is éreztetni s ez által minket boldogítani kegyeskedjék. Magunkat személyenként s egész unitárius vallásközönségünket Felségednek legmagasabb királyi kegyeibe ajánlva buzgó imával kérjük Istent, hogy tartsa meg Felségednek oly nagy, nemes és drága életét nekünk, a különböző egyházaknak s közös magyar hazánknak örömére és dicsőségére, népeinek hit- és nyelv különbség nélküli boldogítására még nagyon számos évekig, soká éljen Felséged.«

[38] Ferencz József, *Napló*, VI. füzet, 41–42.

Erre Ő Felsége így felelt: »*Köszönettel fogadom hódolatukat és töretlen hűségük biztosítását. Nem tekintve híveik számát, jó indulatom hitfelekezetük iránt változatlan fog maradni mindenkor, amint nem kétlem, hogy híveiknél is változatlanul fog maradni a trón iránti, hü, ragaszkodás és valódi hazafiság tanúsítása.*«

Ezt követően legmagasabb megszólítással tűntette ki a főt. Püspök urat, kihez így szólott: »*Örvendek, hogy egészséges, rég nem láttam*«. Miután a Főt. Püspök úr egy pár szóban válaszolt, püspök úr üdvözletére célozva a király így folytatta: »*Nem tudtam, hogy Magyarország másik részében is vannak unitárius egyházak*«. A Főt. Püspök úr megadván a fel világosító tájékozást kérdezte, hogy *Budapesten is van templomuk*? Midőn a püspök úr igennel felelt megelégedéssel intett."[39]

A tájékoztatás alapján a király az unitárius küldöttség mindenik tagjához intézett kérdést, „végül megpillantván a két torockói követet, azt kérdezte Borbély Pétertől: »*Hová valók? Úgy-e az egész község magyar?*«"[40] A király a Bánffy-palotában volt megszállva, és ott is fogadta a kolozsvári tisztelgő küldöttségeket.

Ferencz József püspök megtisztelő meghívást kapott a Budapesten tartott millenniumi ünnepségekre, amelyeken rész vett, és alkalma volt érdekes és értékes következtetéseket levonni, annak ellenére, hogy a királlyal nem beszélgethetett a sokaság miatt. Az eseményt a naplójában is rögzítette:

„1896. május 2-án ismét Budapesten voltam hazánk 1000 éves fennállásának alkalmából rendezett országos kiállításnak Ő felsége a Király által történ ünnepélyes megnyitásán. Ez ünnepélyre egyházunk is meg lett hívva, s miután Daniel Gábor főgondnokunk,[41] mint főrendházi tag is meghívót kapott, az egyház képviseletére P. Horváth Kálmán főgondnokunkkal én jelentkeztem.[42] Megható, felemelő és lelkesítő ünnepély volt ez, amelyből különösen két mozzanat emelkedett ki előttem a legnagyobb jelentőséggel.

39 N. N., „A király Kolozsvárt", *Unitárius Közlöny* 8., 10. sz. (1895): 170–172.

40 Az unitárius küldöttség tagjai: Ferencz József püspök, Mit. Daniel Gábor és Mit. Báró Petrichevich Horváth Kálmán főgondnok. Egyházi részről jelen voltak: Nagy Lajos, Kelemen Albert, Raffai Domokos, Guidó Béla esperesek, Albert János, Péterfi Dénes, Mózes András, Boros György, Gál Miklós, Ferenczi Áron, Végh Mihály, Csifó Salamon, Gálfi Lőrincz. Világi részről: Fekete Gábor, Hajós János, Kozma Ferencz, Molnár Sándor, Kénosi Sándor József, Czakó László, Benkő Mihály, dr. Veress Lajos, Tordai Veress Sándor, Vajna Lajos, Zsakó János. Nagy György, Borbély Péter és Almási István. Az iskolák részéről: Boros Sándor igazgató, Kovács János, dr. Nyíredi Géza, dr. Gál Kelemen.

41 Daniel Gábor (1824–1915) politikus, Udvarhely vármegye főispánja, a Magyar Unitárius Egyház főgondnoka.

42 Boros György, „Báró Petrichevich-Horváth Kálmán és elődei", *Keresztény Magvető* 60., 5–6. sz. (1928): 243–255.

Egyik a Királynénak a megjelenése a megnyitási ünnepélyen, a Király karján. Csaknem szüntelen ezen a nagy és nemes alakon csüngtek szemei, akinek a legtöbbet köszönhet nemzetünk, hogy oly ádáz viharok után a nemzet Királyával kibékült és, aki most Rudolf trónörökös fiának elvesztése után még mindig elég lelki erővel bírt részt venni e nemzeti nagy ünnepen.[43] Oh, minő viharok dúlhattak az ő keblében, látva, hogy minő dicsőség lett volna osztályrésze az ő fiának is, ha életben marad és atyját követi a királyi székben! Ő igazán elmondhatja, hogy nézzétek meg, van-e oly fájdalom, mint az enyém!

A másik mozzanat, ami lelkemet megragadta, az, hogy e megnyitási ünnepélyen az összes államok diplomáciái jelen voltak. Ezzel most csakugyan a magyar állam olyan elismerést nyert, amellyel szemben minden más nemzetiségi törekvés és bujtogatás hazánkban el kell, hogy törpüljön. A magyar állam létezik. Ezt senki meg nem tagadhatja. És létezik 1000 év óta. Nem kis büszkesége lehet ez a Királynak is, hogy ő egy 1000 éves trónon ül. Áldás a hazán és a nemzeten!"[44]

I. Ferenc József császár-király halála alkalmával közölt naplóbejegyzése jól tükrözi a püspök és a császár-király közötti személyes, egyházi és közösségi viszonyt, amely az évtizedek során alakult ki.

„1916. november 21-én este 9 órakor meghalt I. Ferencz József, apostoli királyunk 86 éves korában Schönbrunnban. Betegségéről a jelentések nem voltak oly aggasztók, hogy halálára gondoltunk volna és így igen csak megdöbbentett, de mondhatni meg is lepett.

A szomorú hírt mi itt november 22-én kaptuk. Azonnal kitűztük a gyászlobogókat s én elrendeltem a templomainkban a harangoztatásokat s temetés napján a gyászistentisztelet tartását. November 22-én a kultuszminiszter táviratilag értesített a Király haláláról, felkérve, hogy az országos gyásznak külsőleg is adjunk minden módon kifejezést.

November 24-re E. K. Tanácsülést hívtam egybe. *Megnyitó beszédemben* a király halálával hazánkat és egyházunkat ért nagy veszteségnek igyekeztem néhány szóval kifejezést adni. Az E. K. T. Megnyitó beszédemet a jegyzőkönyvbe szöveg szerint beírni határozta.

Indítványomra a trónra lépett új királynak, Károlynak táviratilag fejezzük ki részvétünket, egyben őt is alattvalói hódolattal üdvözöltük s hűségünkről biztosítva, Isten áldását kértük uralkodására. E táviratunkra november 29-én a kabi-

[43] Rudolf trónörökös (Rudolf Ferenc Károly József) (1858–1889), I. Ferenc császár, király és Erzsébet császárné, királyné egyetlen fia, 1889-ben öngyilkosságot követett el.

[44] Ferencz József, *Napló*, VI. füzet, 51–52.

netirodából megkaptuk a választ, amelyben Danuváry[45] királyi parancsra értesített, hogy a király résztvevő és üdvözlő táviratunkat kegyesen méltóztatott fogadni s egyházunk iránti királyi kegyelméről szívesen biztosít.

Az ülésen bemutatva a külügyminiszter táviratát, általam már megtett rendelkezés a gyászistentiszteletek tartása iránt kiegészítetett azzal, hogy az iskolákban is mindenütt tartassanak gyászemlékünnepet. A mi kolozsvári kollégiumunkban a temetés napján értékes beszédet mondott Kiss Ernő tanárunk.[46]

Délután a temetés órájában, a templomban tartottunk gyászistentiszteletet. Imát én, beszédet dr. Boros György egyházi főjegyző mondott. Mindamellett, hogy minden templomban egyidejűleg ugyan abban az órában tartattak az istentiszteletek, szép közönség gyűlt egybe a mi istentiszteletünkre is. A temetésen is képviseltetni óhajtottuk volna egyházunkat s erre meg is kértük Báró Daniel Gábor egyházi tanácsos, országgyűlési képviselő atyánkfiát. Ő volt ott a temetésen, de hogy megbízatásunkat elfogadta s illetőleg bejelentette-e, hogy egyházunkat is képviselő, minthogy levelünkre eddig, midőn a sorokat írom, nem válaszolt, nem tudom.

Ott nyugszik már áldott jó öreg Királyunk és korán elhalt Rudolf trónörökös fia s orvgyilkos kéznek áldozatául esett felejthetetlen Erzsébet királynénk megsiratott hitvese mellett. Ha sok dicsőségben részesült uralkodása alatt, bizony a szenvedésből is kijutott bőven.

Ezzel naplóm jelen füzetét le is zárom. Sajátságos véletlen, hogy éppen a Király halálával zárom azt. Kolozsvár 1916. december 5. Ferencz József.[47]

Következtetések

Ferencz József unitárius püspök és I. Ferenc József osztrák császár, apostoli magyar király találkozásait az osztrák–magyar kiegyezés utáni korszak kihívásai és eredményei motiválták. Gál Kelemen a püspök életéről és munkásságáról írt könyvében szintén kiemelte a korszak jelentőségét: „A kor, amelybe a gondviselés vezetőként beállította, a kiegyezés utáni alkotmányos magyar élet megszervezésének a korszaka volt. Ha akarta sem tehette volna, hogy az íróasztala mellett ülve, kiszakítsa magát az egyházi és politikai közélet sodró áramából."[48]

45 Danuváry Géza (1866–1934) külügyminiszter, kabinetigazgató.

46 Kiss Ernő (1868–1931) irodalomtörténész, a kolozsvári unitárius főgimnázium tanára.

47 Ferencz József, *Napló*, X. füzet, 94–96.

48 Gál Kelemen, *Kilyéni Ferencz József élete és kora*…, 408.

A találkozások alkalmai a püspök közéleti és politikai tevékenységének területei közé tartoztak, akárcsak az országgyűlési képviselői szerepvállalásai. A püspököt a császár-királlyal történő találkozásai, beszélgetései során mindig az egyházi érdeket tartotta szem előtt. Az üdvözlő (tisztelgő vagy hódolati) beszédeiben a király személye iránti elismerő szavai mellett, kiemelte „a közös magyar haza" iránti hűségét, a különböző egyházak, a hit- és nyelvbeli különbségek iránti tiszteletét, türelmes magatartását.

„Számunk nem nagy; de a mennyiben mindnyájan székelyek s így tősgyökeres magyarok vagyunk s Istent is csak e nyelven imádjuk egyszerű templomainkban, hazafias érzületére e hazában talán egyik egyház sem hivatkozhatik több joggal, mint a mienk."[49]

A király köszönettel és elismeréssel fogadta a tisztelgő beszédét és támogatásáról biztosította: „Örömmel fogadom őszinte ragaszkodásukról tanúskodó köszöntésüket és biztosítom Önöket, hogy habár hitsorsosaik ez országban más vallásbelieknél kevésbé is számosok, mégis atyai szívemhez ép oly közel állnak, mint amazok és kegyelmem irányukban mindenkor változatlan marad."[50]

Az iskoláink iránti törődését, amikor csak lehetett mindig kifejezésre juttatta, ugyanakkor a lelkész és tanítók képzésének a lehetőségeit is megszólaltatta. A társadalometikai nézeteit sem hallgatta el. A császár-király megkoronázásának 25. évfordulója alkalmával rendezett fogadáson észrevételezte a túlzott gazdagságot, pompát: „Mennyi fény és pompa. Mennyi drága ék és becses kincs a hölgyeken különösen."[51] Ezzel szemben a királynak merészen szól iskoláink szűkös anyagi helyzetéről. Meggyőződésem, hogy társadalometikai nézetei hatványozottabban előtérbe kerülnek az egyházi beszédeiben, melyek ránk testált drága örökség.

49 Ferencz József , „A királylátogatás emléke"…, 322.
50 Uo., 323.
51 Ferencz József, *Napló*, VI. füzet, 42.

KÖNYVSZEMLE

Kees Teszelszky, *The Holy Crown and the Hungarian Estates. Constructing Early Modern Identity in the Kingdom of Hungary* (Refo500 Academic Studies 92). (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2023)

Nationalism arises from the lack of knowledge about one's own culture. Kees Teszelszky, a magyar felmenőkkel rendelkező holland történész ezt az első ránézésre kissé talányos, de utólag már inkább önironikusnak, sőt posztmodernnek tűnő idézetet illesztette mottóként 2023-ban angol nyelven publikált monográfiájának élére, amelyet saját, 2006-ban holland nyelven írt doktori disszertációjából vett kölcsön. A posztmodern és önironikus jelzők használata talán szokatlannak tűnik egy kora újkori témájú, történeti monográfiáról írt recenzióban, ám ezzel csupán arra szerettem volna rávilágítani, hogy megítélésem szerint maga a szerző sem szánta teljesen komolynak mindazt, amit a magyar történeti és politikai emlékezetben máig centrális szerepet betöltő Szent Korona körül a 17. században felélénkülő politikai diskurzust tárgyaló monográfiájában publikált. Hogy miért gondolom ezt és a könyv elolvasása után miért döntöttem úgy, hogy az átlagostól eltérő, kritikusabb könyvismertetés írására vállalkozom, azt az alábbiakban három fő pontban fejtem ki.

A) Tisztázatlan fogalmi és történeti keretek

Teszelszky monográfiájának jelentős része a nemzet, nacionalizmus és nemzeti identitás kora újkori magyar politikai tradícióban értelmezhető fogalmaival foglalkozik, ám kizárólagos fókuszában a Szent Korona eszméje, ennek kora újkori politikai használata és irodalmi hivatkozásai állnak, amelyeknek, Eckhart Ferencre támaszkodó kiindulópontja szerint (*A Szentkorona-eszme története*, Bp., 1941), vajmi kevés közük van a 19–20. században feltalált és egyfajta állami ideológiaként alkalmazott Szent Korona-tanhoz, ám Teszelszky szerint a korszak, vagyis a 17. század „nemzeti identitását" igenis meghatározták. Az idézőjel nem véletlen. A szerző ugyanis a nemzet és identitás fogalmait a kora újkorral kapcsolatosan kizárólag politikai értelemben használja, olyannyira, hogy a középkori (1526 előtti) magyar közjogi méltóságokat is következetesen „nemzetinek" nevezi. Az olvasó ennek ellenére zavart érez: részben nehezen tud elvonatkoztatni a szó modern kori, etnikai-kulturális értel-

https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.3.05

métől (különösen, ha ez rendszeresen az identitással kerül egy szókapcsolatba), részint pedig a könyv adós marad a válasszal arra, hogy a magyar királyi korona – politikai irodalomban és történetírásban használt – egységesítő szimbóluma miként válhatott a kora újkorban identitásképző és egyéni szinten is interiorizálható elemmé, ha a nemzet egészét átfogó állami egység valójában nem létezett, és így a korona „nemzeti" szimbólumként legfeljebb az 1526 után részekre szakadt Magyar Királyság restaurálására irányuló elvi igényt vagy kívánságot fejezhetett ki. Ráadásul, mivel a monográfiában *close reading*-módszerrel elemzett szövegek és szerzőik között Teszelszky következetesen megtartja a posztmodern három lépést is, arra sem kapunk választ, hogy a vagy csupán szócsőnek, vagy tehetséges ideológusoknak tekintett szerzők vajon mit is gondoltak az általuk leírtakról, volt-e valamilyen közösségtudatuk, amely hiányzó reflexió a nemzeti identitás általános fogalomként időről időre történő felemlegetése mellett megint csak zavaró.

Ez nem jelenti azt persze, hogy az identitás fogalmát, akár a „nemzeti" jelzővel együtt, a kora újkori körülmények között ne lehetne használni. Sőt, sokkal valószínűbb, hogy a teljesen reflektálatlan, politikai és kulturális értelmű kettős használat már a korszakra is jellemző, és ez (legalábbis a kora újkorban az egykori Magyar Királyság területén) így is volt természetes: a középkori állami keretek török kori szétesésével ugyanis a nemzet (*natio, gens* – bár ezek sem teljesen ugyanazt jelentik) fogalma fejezhette ki leginkább az összetartozás tudatát. Mindez viszont a másik oldalról azt is jelenti, hogy a politikai valóság és a politikai ideológia egyáltalán nem fedték egymást a kora újkori, állami létét vesztett, vagy abban legalábbis erősen korlátozott Magyarországon, sőt a kettő eltávolodása éppen a koronakultusz feltalálásával egyidőben indult meg. Ez az ideológiai invenció tehát Teszelszky könyvének fő témája, amelynek kifejtése során azonban a történeti valóság és a politikai mítosz között tátongó szakadékot teljességgel ignorálja, illetve az ebből fakadó feszültség elemzésére kísérletet sem tesz.

A magyar királyi felségjelvény köré az idők során lassan épült fel a Szent Korona elvont fogalma, amely politikai szimbólumként a középkor végétől kezdve előbb a Magyar Királyság rendjeinek olykor a királlyal szemben is képviselt közjogi egységét testesítette meg, majd a 17. század elejétől kezdve az addigra három részre szakadt és az Oszmán Birodalom által részben elfoglalt egykori ország továbbra is fenntartott elvi egységének lett a legmarkánsabb politikai, majd (legalábbis egyes szerzőknél) szinte vallásos manifesztuma. E változás legfőképpen annak az egyszerű ténynek volt köszönhető, hogy maga a fizikai tárgy, tehát a középkori magyar ural-

kodói jelvény 1608-ban, több évtizedes távollét után – a Rákóczi-szabadságharc és II. József uralkodása alatti intermezzókat leszámítva, immár véglegesen – visszatért az országba. Teszelszky tehát annak a folyamatnak próbált, egyébként úttörő módon a nyomába eredni, hogy a Bocskai-felkeléstől kezdődően (1604) nagyjából a 17. század közepéig hogyan vált a Szent Korona szimbóluma a bécsi udvar és a Magyar Királyság (értsd: az egykori királyság Habsburg-fennhatóság alatti területe) rendjei közti kommunikációban az egyik kulcsfogalommá; egyáltalán miért vette elő vagy találta újra fel az udvar ellen felkelő, majd azzal békét kötő, Bocskai István körül csoportosuló humanista és politikai elit (Berger Illés, Bocatius János, illetve az elsődleges és nagy tudósnak tartott Illésházy István nádor), és hogyan használták fel politikai üzenetük közvetítésére; hogyan és milyen módosulásokkal vette át rögtön ezután (1608-ban) a Magyar Korona fogalmát saját kommunikációjában a magyar királyságbeli politikai elittel kiegyező II. Mátyás, miközben bátyját I. Rudolfot a magyar és cseh trónról lemondatta; hogyan lett ezután a megszemélyesített *Sacra Corona* a magyar történelem isteni tulajdonságokkal felvértezett és kizárólagos aktora a koronaőr Révay Péter a koronáról szóló, 1613-ban megjelent *Commentarius*ában; végül pedig a lutheránus Révaynál lefektetett alapokon hogyan vált az államalapító Szent István király legendája szerint angyali eredetű korona valóban szentté még mindig a 17. századi magyarországi katolikus történeti narratívában? Bár ez így összefoglalva logikus fejlődési ívnek tűnik, Teszelszky monográfiájában egy ennél jóval szétfutóbb és jelentős lyukaktól sem mentes narratívát látunk, amiben még a témában járatos magyar olvasó is nehezen igazodik el. Azt pedig már elképzelni is nehéz, hogy egy átlagos nemzetközi olvasó, akinek kevés háttérismerete van Magyarország és Erdély kora újkori történelméről, hogyan tudná feldolgozni a sűrűn szedett, szövegközi illusztrációkat nélkülöző 350 oldalt, amelyhez még 50 oldal bibliográfia és mutató is tartozik. Amivel már rá is tértünk a kritika következő pontjára.

B) Szétesés és aránytalan struktúra, bizonytalan forrásbázis és egy alapvető filológiai probléma

A témaválasztás – különösen egy angol nyelvű kötet esetében – első ránézésre újszerűnek tűnik tehát, a koncepció és az argumentáció struktúrája azonban már inkább esetleges. Az egyes részfejezetek nem mindig épülnek szervesen egymásra, illetve eltérő mélységben dolgozzák fel tárgyukat. A kötet tagadhatatlan erénye ugyanakkor, hogy Teszelszky rengeteg olyan forrással dolgozik, amely még a szakemberek előtt is alig ismert, akik tehát a tekintélyes forrás- és irodalomjegy-

zékét biztosan még sokáig hasznosítani tudják majd. Ráadásul többnyire olyan szövegekről van szó, amelyek a) vagy máig kéziratban maradtak és az eredeti levéltári lelőhelyükön tanulmányozhatók; b) vagy kéziratban voltak, de modern kiadásuk nincs, és a szöveghagyományuk sem biztos; c) vagy csupán kora újkori nyomtatott kiadásból ismertek. Az ellenőrizhetőséget viszont mindenképpen rontja, hogy a források szövegeit többnyire bőséges parafrázisban vagy fordításban közli a szerző, amelyhez az eredeti (rendszerint latin, elvétve német vagy magyar) nyelvű szövegváltozatot csak ritkán kapja meg az olvasó. Hogy mindez aztán milyen további szövegkritikai problémákat generál, arra még visszatérünk.

A politikai irodalom a 17. század első felében még európai mércével mérve is észrevehető méretűvé duzzadt Magyarországon és Erdélyben – köszönhetően a Bocskai-felkelésnek (1604–1606), majd pedig Bethlen Gábor erdélyi fejedelemségének (1613–1629). E korpusz modern, kritikai igényű feldolgozása még korántsem mondható teljesnek, de éppen az utóbbi években több fontos forrásgyűjtemény és tanulmánykötet jelent meg (*Források a 17. századi magyar politikai gondolkodás történetéhez I–III.*, szerk. Báthory Orsolya, Bene Sándor, Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton), amelyeknek köszönhetően a politikai jellegű szövegekről és hátterükről ma már sokkal többet lehet tudni, mint akár tíz évvel ezelőtt. Teszelszky ennek ellenére kísérletet sem tesz arra, hogy bármiféle átfogó képet próbáljon adni erről az elsődleges kontextusról, az olvasó így nélkülözni kénytelen minden olyan információt, amely a korszak politikai irodalmát vagy az angol nyelvű olvasó számára feltehetően kevéssé ismert általános történeti hátteret megvilágítaná. Ennek részben elvi, részben filológiai okai vannak. Az elvi ok az, hogy a szerző valóban és kizárólag a Szent Koronára és a koronáról szóló diskurzusra koncentrál az 1604 és 1665 között keletkezett, kéziratban maradt vagy nyomtatott, magyarországi politikai és történeti irodalomban, így semmilyen más forrás, külső szempont nem kerül bemutatásra, amivel (talán megint csak valamilyen szándékos iróniával?) a „magyar közjogi fikció" magában valóságának és különlegességének modern kori mítoszát is megerősíti.

A kontextus hiánya, sőt a szerkezeti aránytalanságoktól sem mentes argumentáció másik fő oka egy egyszerű filológiai tény, amelyre a szerző elmulasztja figyelmeztetni az olvasót: a monográfia mintegy kétharmada szó szerinti fordítása Teszelszky jóval korábban magyarul megjelent *Az ismeretlen korona* című könyvének (Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2009), amelynek az alapstruktúrájába illeszt be egy, az eredetihez képest némileg

átírt bevezetést, illetve a 2014-ben Tóth Gergellyel közösen publikált Bocskai-kori szatirikus dialógusról (Johannes Bocatius, *Hungaroteutomachia – Magyarnémetharc,* szerk. Kees Teszelszky, Tóth Gergely (Budapest, 2014) szóló részfejezetet, amelyek eredetileg szintén magyarul íródtak, az angol monográfia címlapján ugyanis fordítóként a Magyarországon élő, magyar–angol fordítóként jegyzett Bernard Adams van feltüntetve. Ennél is nagyobb csavar a történetben, ha az ember a kezébe veszi az irodalomjegyzékben egyébként fel sem tüntetett magyar nyelvű monográfiát, amely címlapja, illetve a neves és azóta elhunyt történészprofesszor, R. Várkonyi Ágnes által írt bevezetése szerint is nem más, mint a szerző már fent idézett, 2006-ban holland nyelven megjelent doktori disszertációjának (*De sacra corona regni Hungariæ – De kroon van Hongarije en de ontwikkeling van vroegmoderne nationale identiteit 1572–1665*) magyar nyelvre történt átültetése. Vagyis, akárhogy csűrjük csavarjuk, a 2023-ban kiadott könyv nagy részben egy eredetileg 2006-ban holland nyelven publikált doktori értekezés 2009-ben megjelent magyar fordításának az angol nyelvű változata. E háromszoros nyelvi és szerzői szűrő (hiszen a 2009-es magyar fordítást is egy professzionális műfordító, Trostovszky Gabriella jegyzi) a végső változat érthetőségét egyértelműen rontja, amelyen az sem segít, hogy feltehetően a szerző vagy más lektor sem nézte át kellő alapossággal az angol változatot. Vagy ha átnézték, akkor megint csak valamiféle, a szerzőt és művet egymástól eltávolító posztmodern fricskának kell tartanunk pl. a következő, lábjegyzetben hagyott fordítói kommentárt (186. oldal, 90. lábjegyzet):

"*Translator's comment: I have tried to edit the following passage to make clear that an unknown author is writing on behalf of Mathias. The text vacillates on this point, and it sometimes seems that Matthias is writing personally.*"

A kérdéses szöveghely a korszak egyik legfontosabb politikai manifesztumára vonatkozik, Mátyás főherceg 1608 áprilisában írt deklarációjára, amelyben az őt és a magyar országgyűlést felségárulással vádoló bátyja, Rudolf császár vádjaira válaszol, közvetlenül az elhíresült *Bruderzwist* előtt. Az irat megfogalmazója nyilvánvalóan nem Mátyás, de az is egyértelmű, hogy a rendek és a bátyja leváltására készülő főherceg közös álláspontja kerül itt kifejtésre. A bizonytalanságot okozó (egyébként rövid) szöveghelyet eredeti megfogalmazásában nem közli a szerző, pedig ezzel alighanem megkönnyítette volna mind a fordító, mind az olvasó dolgát. A lábjegyzetekből viszont az is kiderül, hogy még ha közölte volna az eredeti szöveghelyet, akkor is komoly filológiai problémák maradtak volna elvarratlanul: a *Kurzer*

Bericht néven ismert iratnak ugyanis mindössze két 19. századi, az eredeti okmányhoz csatolt függelékek nélküli kiadása ismert, és az sem világos, hogy e két kiadás vajon különböző szövegvariánsokat őrzött-e meg. E rövid példán keresztül is jól látszik tehát az az alapvető filológiai bizonytalanság, amellyel a szerzőnek sok esetben meg kellett volna küzdenie a szövegek értelmezése előtt, ám amelyeket többnyire egyszerűen figyelmen kívül hagyott. A hármas fordítás és az ebből fakadóan megnövekedett hermeneutikai homály pedig, ahogyan fent megállapítottuk, ezt az eleve meglévő forráskritikai problémát csak tovább rontotta.

A 2009 és 2023 között eltelt tizennégy év a korszak történetének és politikai irodalmának kutatásában komoly eredményeket produkált. Ezeket nagyrészt beépítette a szerző az irodalomjegyzékbe, a főszövegbe azonban csak elvétve. Említettem, hogy a 2009-es monográfia szerkezetébe Teszelszky beillesztette a 2014-ben publikált Bocatius-mű tárgyalását, ezt azonban nem sikerült szervessé tennie. Johannes Bocatius (1569–1621), a Bocskai Istvánt, majd Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet is szolgáló, eredetileg sziléziai származású humanista (kassai bíró, történetíró és költő) sajátosan színes figurája a korszaknak, ennek ellenére még egy rövid életrajzot sem találni róla a könyvben, csupán két művének, a fent már említett dialógus (*Hungaroteutomachia*), valamint a Bocskai fejedelemmé választásának és a török által neki készíttetett korona átvételéről szóló riport részletes elemzését illeszti be Teszelszky a monográfiába. Az életrajz hiánya annál is inkább zavaró, mert Bocatiust (jelentőségének megfelelően) már igen korán, a bevezető fejezetekben emlegeti, anélkül azonban, hogy az átlagosan tájékozatlan olvasót bármiféle információval kisegítené a szerző kilétét illetően.

Révay Péter (1568–1622) koronaőr, akinek rövid, 1613-ban megjelent *Commentarius*a a 2009-es magyar monográfiának is az egyik súlypontja, már életrajzzal együtt szerepel az angol változatban is. Az ő esetében viszont Teszelszky már eltekintett attól, hogy a 2021-ben kétkötetes kritikai kiadásban, bőséges jegyzetapparátussal (és egyébként az angol monográfiához előszót író Tóth Gergely és társai által) kiadott *De Monarchia Sacræ Coronæ Hungariæ* bármilyen rövid elemzésére is vállalkozzon, jóllehet az irodalomjegyzékben és egy rövid utalás erejéig a főszövegben is hivatkozza a művet. Ezzel nyilvánvalóan be kellett volna emelnie a teljes Bethlen Gábor-problematikát a monográfia argumentációjába, illetve azt is konstatálnia kellett volna, hogy 1620 körül a politikai diskurzus már jóval kevésbé a korona körül forgott, mint 1608-ban. Bethlen 1618 és 1626 között három hadjáratot vezetett a királyi Magyarország terüle-

tére, 1620-ban Magyarország fejedelmévé választották, 1619 és 1621 között magát a koronát is megszerezte, amelyet koronaőrként ráadásul maga Révay Péter is elkísért különböző magyarországi őrzési helyeire, az ország keleti felében található Zólyom és Ecsed váraiba. Ekkor, élete utolsó éveiben írta tehát Révay a *Monarchiát*, amely korábbi művének, a koronáról írt, Teszelszky által bőven elemzett *Commentarius*nak egy alaposan kibővített és feljavított változata volt, egy olyan neosztoikus politikai intelmekkel teleszórt országtörténet, amelyben a fókusz immáron nem a koronára, hanem a Magyar Királyság történetére helyeződött. További fontos adalék, hogy a *Monarchia* 1659-es kiadását ugyanaz a Teszelszky által is emlegetett Nádasdy III. Ferenc (Révay unokája) finanszírozta, aki 1664-ben a magyar fejedelmek, királyok és hadvezérek portréinak első metszetgyűjteményét is kiadatta, és akit az I. Lipót császár ellen szőtt összeesküvés miatt 1671-ben Bécsben kivégeztek. De nem csupán ez a másik Révay-mű jelent olyan kardinális pontot, amely Teszelszky (mint a fentiekből kiderült) eleve nehezen értelmezhető és bizonytalan narratíváját megboríthatta volna, és ezzel elérkezünk a kritika fentiekben már pedzegetett, utolsó részéhez.

C) Hiányzó kontextus(ok)

A korábbi kutatási eredmények újrahasznosítása és újrafordítása, valamint a forrásszövegek alapvető bizonytalansága mellett két további szempontra szeretném itt még felhívni a figyelmet. Az egyik, általános pont, hogy az egyetlen politikai szimbólumra koncentrált argumentáció valójában elfedi azt a jóval gazdagabb magyar politikai, történeti és irodalmi kontextust, amiben a Teszelszky által elemzett szövegek ténylegesen értelmezhetők lennének, ennek eredménye pedig csak mitizálás és a Szent Korona körüli további ködösítés lehet csupán, ami elnézve a magyarországi autók hátulján még mindig sűrűn feltűnő, ún. Nagy-Magyarország-matricákat, régi latin mondással élve, olyan, mintha fát hordanánk az erdőbe.

A részletesebb magyarországi és erdélyi irodalmi és politikai kontextus felrajzolása mellett a másik nagyon hiányzó szempont a nemzetközi háttéré, elsősorban a Magyarország és a Német-római Birodalom közötti kapcsolat kifejtése. Egyértelmű ugyanis, és erre még Teszelszky is utal a könyvben, hogy a magyar korona körüli politikai diskurzus azután erősödött fel, hogy Rudolf császár 1602-ben elkészíttette saját császári koronáját, amely a birodalom cseh, magyar és német részeinek megbonthatatlan egységét lett volna hivatott reprezentálni és amely megjelenésében is lényegében ötvözte Nagy Károly, Szent Vencel és Szent István koronáját. A Rudolf által képviselt császári univerzalizmussal egyre inkább szembehelyezkedő magyarország-

gi rendi szeparatizmus ekkor találta meg az akkor már évtizedek óta a császári kincstárban letétbe helyezett magyar koronában a saját, Rudolf új koronájánál természetesen jóval ősibbnek és szentebbnek tekintett politikai szimbólumát, 1608-ra pedig elérte, hogy a magyar korona visszakerüljön Magyarországra, amellyel szimbolikusan az ország alkotmányos különállása is megerősítést nyert. Jogos kérdés lehet ugyanakkor, hogy az ugyanebben az időben a magyar és cseh trónról lemondatott Rudolf egységesítő törekvéseiben az új császári korona mint politikai szimbólum köré a magyarhoz hasonló ideológia felépült-e, van-e ennek bármilyen szövegszerű nyoma, és ha van, megállapítható-e bármilyen kapcsolat a kettő között? Illetve, ugyanígy a Vencel-korona körül a kortárs cseh politikai és történeti irodalomban milyen diskurzus jött létre és ez a császári és a magyarországi politikai ideológiával milyen viszonyban állt? Teszelszky ezeket a kérdéseket nem is említi, pedig ebben a kontextusban lehetett volna ténylegesen megállapítani a Szent Korona körüli kora újkori politikai ideológia európai helyét és jelentőségét.

Mindezek fényében továbbra is nyitott kérdés tehát, hogy a koronamítosz ténylegesen milyen identitást képviselt (ha egyáltalán) a kora újkori Magyarországon, s nem lehet-e, hogy csupán egymással versengő politikai reprezentációkról beszélhetünk, amelyek a korona barokk emblémája köré csoportosultak egy adott történelmi pillanatban, és határozták meg alapvető módon a korszak politikai kommunikációját? Felületes kutatás után is jól látszik ugyanis, hogy a korszak politikai-etikai irodalmában a korona eleve nagyon korszerű és divatos gyűjtőallegória volt: anyagát, formáját, különböző drágaköveit az ideális uralkodó erényeivel helyettesítették be, nem csupán a könyvben éppen csak megemlített Lackner Kristóf (1571–1631) soproni polgármester címében a magyar koronáról szóló, de a valóságtól teljesen elrugaszkodott (és emiatt a kutatásban meglehetősen elhanyagolt) *Emblematica descriptió*jában (1615), hanem más művekben is: pl. az 1613-ban (Révay *Commentarius*ával egy időben) az 1612-ben császárrá koronázott Mátyást köszöntő neolatin versgyűjteményben (*Corona imperialis*, Nürnberg, 1613), vagy a tizenöt éves háborúban Erdélyben és Magyarországon tevékenykedő Ciro Spontoni (1552–1612) olasz nyelven írt fejedelemtükrében (*La corona del principe*, Verona, 1590). Utóbbi mű feltehetően Lackner művéhez szolgálhatott fő mintaként, de nem kizárt, hogy Révayra is hathatott. A hiányzó magyar és nemzetközi politikai kontextus mellett tehát, az itt éppen csak felvillantott irodalmi kontextus hiányát szintén regisztrálhatjuk.

A többi (sajnos) *lost in translation*.

Petneházi Gábor

ABSTRACTS

Mihály Balázs

Interpreting the Case of János Körmöczi

This article explores two texts: an unpublished document by Unitarian bishop János Körmöczi (1763–1836) where he defends charges brought against him, and a related document of the reversal of charges against some of his students. Both documents are included in the article's appendix. The article presents the circumstances of the defence document, which has not yet been discussed in detail, and then analyses the bishop's defence. The article refutes the accusation that the bishop was a man of two religions by sketching the background of church history. It reveals that Körmöczi cultivated and kept alive a tradition in a manner that was completely unusual for the time, one that the pastors of the Transylvanian Unitarian Church were silenced after the 1638 Diet of Dés, and which most clergy were probably unaware of by the end of the 18th century. This makes Körmöczi a remarkable figure. He provided his students with readings that he considered useful. The article presents the careers of József Gedő (1778–1855), Gergely Kozma (1774–1849) and Mihály Kiss (1781–1837) as relevant analogies, who were able to make significant contributions to the modernization of their communities. The article shows that Körmöczi's defence is a very insightful and linguistically powerful paraphrase of certain details of Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem's (1709–1789) uncompleted masterwork *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion (Reflections on the Noble Truths of Religion*). The article's conclusion emphasizes that in order to form a fuller picture of Körmöczi's œuvre, it is essential to compare the findings revealed here with his published works.

Keywords: 1638 Diet of Dés, man of two religions; Gedő, József (1778–1855); Jerusalem, Johann Friedrich Wilhelm (1709–1789); Kiss, Mihály (1781–1837); Körmöczi, János (1763–1836); Kozma, Gergely (1774–1849)

János Pál

In the Service of Communist Power: The Agent Activities of Pastor Ferenc Sebe II.

This article continues the investigation of the complex and controversial dual role of Ferenc Sebe (1915–2000), a Unitarian minister and senior church

official in communist Romania, who also served as a Securitate agent under the codenames "Alexa" and "Ambrus Géza" for nearly three decades. Drawing on archival documentation, the article explores Sebe's activities within the state security apparatus, and the implications of his collaboration for the Unitarian Church and its internal dynamics. It reflects on: the opportunities his recruitment opened up for the Securitate, which was struggling with a lack of information about the Unitarian Church, the degree to which he succeeded in infiltrating the innermost circles of the bishop's office, and the attitudes of its officials toward the system. According to Sebe's Securitate file, he performed excellently in exposing enemies. In recruiting him, the Securitate found an agent who helped them successfully accomplish several tasks at once: monitoring the innermost circles of the church leadership (the enemy), following the church's international relations, influencing domestic and, above all, foreign public opinion, and legitimizing the system. The analyses show that Sebe skillfully navigated the maze of power and was able to profit from the unrestrained service of the system; as an agent, he became a prominent figure in church life and enjoyed privileges (study trips abroad, official and tourist trips) that very few of his fellow clergymen were granted. In his case, we cannot speak of a victim role. His dossier paints a picture of a church leadership that was infiltrated by agents and lost its initiative and ability to act independently after Bishop Elek Kiss's (1888–1971) episcopate. All this was, of course, related to the fact that, unlike Elek Kiss, Lajos Kovács (1972–1994) took over the leadership of the church as an agent recruited through blackmail, in a committed position, having directly experienced the terror of the system. Criticism of the system at the level of church officials and believers never reached a critical mass, and there was no question of anti-communist actions or initiatives coming from the Unitarian Church.

Keywords: church leadership, clergy informants, communism, religious surveillance, Romania, Securitate, unitarians; Kiss, Elek (1888–1971), Kovács, Lajos (1972–1994), Sebe, Ferenc (1915–2000)

Sándor Kovács

Gergely Kozma and János Körmöczi Failed Printing House Attempt

This article examines a significant but ultimately unsuccessful attempt by the Transylvanian Unitarian Church to establish its own printing house in the early 19th century. The Unitarian community had been without a printing facility since losing their press during the Catholic restoration in 1716, forcing them to rely on external publishers for their theological and liturgical works at considerable expense.

In December 1812, Reverend Gergely Kozma (1774–1849) of Szentgerice proposed establishing a "book printing workshop" to newly elected Bishop János Körmöczi (1763–1836) and the Consistory. Kozma's detailed plan, supported by the Maros district clergy, outlined the urgent need for a press to publish important manuscript works, including theological treatises, prayer books, catechisms, and educational materials, that had remained unpublished due to the lack of printing facilities. The proposal gained momentum when Bishop Körmöczi, enthusiastic about the project, purchased high-quality type from Döbrentei Gábor in 1814 for 1,200 Rhine florins. With promises of financial support from benefactors totaling approximately 1,500 florins, the establishment of the printing house seemed imminent. However, the project encountered a legal obstacle when the Gubernium (Transylvania's provincial government) denied permission, citing Maria Theresa's (1717–1780) 1773 royal decree that prohibited the establishment of new printing houses without supreme authorization.

Despite multiple appeals between 1815–1817, arguing for equal rights with other denominations, the authorities consistently refused permission. The purchased type was stored in a college room dubbed "typographia" by students before eventually being sold, likely to the Catholic Lyceum Press. Based on manuscript sources, including Kozma's original proposal preserved in the *História* by Kozma János, this article illuminates the challenges faced by religious minorities in the Habsburg Empire regarding publishing rights and cultural autonomy. The failed attempt reflects broader patterns of denominational inequality and administrative restrictions that hindered the intellectual and cultural development of the Unitarian community well into the modern period.

Keywords: 19th century, Catholic Lyceum Press, Consistory, denominational inequality, Habsburg administration, printing history, religious publishing, Transylvania, Unitarian Church; Körmöczi, János (1763–1836); Kozma, Gergely (1763–1836); Maria Theresa's (1717–1780)

Elek Rezi

Meetings of Unitarian Bishop Ferencz József and Franz Joseph I, Emperor of Austria, Apostolic King of Hungary

This article presents, evaluates and draws conclusions about the meetings between the Unitarian Bishop Ferencz József (1876–1928) and Franz Joseph I (1830–1916), Emperor of Austria, Apostolic King of Hungary. They met five times in a spirit of mutual respect and appreciation.

The bishop highlighted the concerns, successes, and faithfulness of the Unitarian church, its schools, and Unitarian communities during their meetings.

The King received the speech of the honoree with thanks and appreciation and assured the bishop and the Unitarian Church of his support. The article proposes that their meetings will become valuable historical and cultural events.

Keywords: Austria, bishop, church, emperor, Hungary, meeting, moral values, nation, recognition, respect, school, society, state; Ferencz, József (1876–1928); Franz Joseph I (1830–1916)

Gábor Petneházi

The Crown That Remains Unknown

This article offers a review and critique of Kees Teszelszky's book, *The Holy Crown and the Hungarian Estates: Constructing Early Modern Identity in the Kingdom of Hungary*. It proposes that the book is characterized by unclear conceptual and historical frameworks, a fragmented and disproportionate structure, questionable sources, and missing contexts. It concludes that it remains an open question what identity (if any) the crown myth actually represented in early modern Hungary, and whether it might not be the case that we are simply talking about competing political representations, associated with, and embodied by, the crown.

Keywords: crown, Holy Crown of Hungary, Hungarian Estates, Hungary, Kingdom of Hungary; Teszelszky, Kees (1972–)